

Амишар Навоий

Ёглигин, эйким тикарсен, игна мужгонимни қил,
 Нақш этарда тори онинг риштан жонимни қил.
 Истасанг торин қизил ёхуд қаро қилмоққа ранг,
 Куз қаросин ҳал қилиб, кўздин оқар қонимни қил.
 Гар десанг ҳар ён қизил гуллар қилай нусхат анга,
 Кўксим очиб, тоза қонлиг доғи ҳижронимни қил.
 Гунчалар гул ёнида тикмак тахайюл айласанг,
 Анга нусхат кўнгул отлиг зорин ҳайронимни қил.
 Гар десанг ҳар ён паришакли намудор айлайин,
 Ваҳ, не навъ айтай вале манзур жононимни қил.
 Қилсанг ул ёглиг аро бир шеър ҳам ёзмоқ ҳавас,
 Анда ҳар ён нақш бу назми паришонимни қил.
 Эй Навоий, кимки бир ёглиқни тикса ёр учун,
 Музди жоним жавҳарито нақди ниймонимни қил.

Uzbek Falestini

1996

2

АДАБИЙ-ИЖТИМОЙ ЖУРНАЛ

65-ЙИЛ ЧИҚИШИ

Бош муҳаррир:
Уткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мурад МАНСУР
(Навр бўлими мудирин)
Баҳодир МУРОД АЛИ
(Масъул котиб)
Омон МУХТОР
(Бош муҳаррир уринбосарин)

Икром ОТАМУРОД
(Назм бўлими мудирин)
Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФҲОН
(Мерос ва қадрият бўлими мудирин)
Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ
(Мақоланавислик бўлими мудирин)

МУАССИСЛАР:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САҢЪАТ
НАШРИЁТИ

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» ДАН ТУЗУКЛАР

Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш (давлат) хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб булади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, уз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради...

...Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу хирож олинмасин. Ҳосил етилгач, ҳосилни уч булиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан солиқни узи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агарда олиқ-солиқ олувчини юборишга мажбур бўлсалар; калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банди этиб, занжир билан кишанламасинлар.

Яна амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз қурса ёки бирон боғ қўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили (эса олиқ-солиқ) қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғилсин.

Яна буюрдимки, агар (ҳар ер ва элнинг) амалдорлари ва калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса (бундай вақтларда) етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр қўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар...

.....

Муқоваларда:

Омон Мухторнинг «ФФУ» романига рассом Раҳима Қўнгирова чизган суратлар (1 ва 4) бетлар

.....

Сифроҳиддин Саййид

НАСИМЛАР КЕЛДИ ЗУЛФЛАР БИРЛА АНБАР

*Шеърят, сен абадий
Ранжу озор йўлимсан,
Дарду ҳижрон даштида
Узатилган қўлимсан.*

*Тиниқ осмон чоғимдан
Суқилдим чок-чокимдан,
Ҳам севинч, ҳам оҳимдан
Яралган оқ гулимсан.*

*Вомик Узро фиғони,
Лайли Махнун армони,
Не кўнгуллар хазони,
Сен барибир сўлимсан.*

Яссавийдек қадимий,
Насимийнинг насими,
Гоҳ Машраб, гоҳ Ҳазиний,
Гоҳи Маҳтумқулимсан.

Ўтди шоҳлар, вазирлар,
Номсиз кетди нозирлар,
Қолди Усмон Носирлар,
Сен — барҳаёт ўлимсан!

Мен бор-йўғи бир товуш,
Турибман абгор, хомуш,
Сен менга балки бир туш,
Балки олов, қулимсан.

Ёғоч сўри

*Ёғоч сўри, бу дунёда нима кўрдинг,
Нима кўрдим бу дунёда, ёғоч сўри?
Кечалар сен ёлғизгина уйлар сурдинг,
Менинг эса адо бўлди қалбим кўри.*

*Онам янглиғ мушфиқ ойлар ёруғида,
Ўқимагай энди синглим ёзган хатим.
Қай бир азиз деворларнинг ёриғида,
Хазон янглиғ қолиб кетди муҳаббатим.*

Бошинг узра олтин тўккан ўрик қани,
Қани отам утқизган ул тойфи узум?
Мунгайтирмиш йиллар ёмғирлари сени,
Ариқларга кумилмишдир менинг юзим.

Мана бу — мен онам билан тушган сурат,
Отам билан суратларга тушмабман ҳам.
Умр надир? Бир лаҳзалик суҳбат фақат,
Бу суҳбатга мен бир ҳикмат кўшмабман ҳам.

Куз келганда ҳовлимизга очиб эшик,
Не суйладинг дийдираган чумчуқларга?
Мен кўнглумни гоз-гоз этиб, игдай эшиб,
Топширмишман бир шафқатсиз урчуқларга.

Болалик йўқ. Йўқдир сирли қутичалар,
Қайда қолди баҳоримнинг жолалари?
Ҳовлидаги пасту баланд мусичалар,
Мусичамас, бу — акамнинг болалари.

Бунда усган гуллар ҳар қайга сочилган,
Сен аларни маҳзун, хомуш ўйладингми?
Бир кечада ҳовлида оппоқ очилган
Олча гули опамнинг чит кўйлагими?..

Сиромиздан Сайини
Насимлар келди зулфлар
Қаро тунга саҳарлар келди, охир,
Қаро кўздин хабарлар келди, охир.

Бу йўлда бенишон эрдик агар биз,
Унут жонга асарлар келди, охир.

Ситамдин боғ, аламдин гулшан этдик,
Алар гуллаб, самарлар келди, охир.

Насимлар келди зулфлар бирла анбар
Ва сочлардин камарлар келди, охир.

Фалак эврилди боқмай шунча йиллар,
Фалақдин ҳам назарлар келди, охир.

Мен сени осмон десам, осмон санингдек бўлмагай,
Мен сени армон десам, армон санингдек бўлмагай.

Не эзур гулшан аро сарву санобар ҳам суман,
Ҳеч бири хуш қоматинг, гулгун танингдек бўлмагай.

Бу чаманда гунча гуллар хандасидан ҳеч бири,
Гунча лаблар баргидан сўз айтганингдек бўлмагай.
Настаринда оқ либос, алвон ясанмиш қанча гул,
Биттаси ҳам жонга офат савсанингдек бўлмагай.

Қатл этди ул нигоҳ ораста мужгонлар аро,
Икки дунё ганжи бир кўз тикканингдек бўлмагай.

Вомиқу Фарҳоду Мажнунлар агар келса қатор,
Ҳеч бири оламда саргардон манингдек бўлмагай.

Даҳри дун

Бизим чархимиз бузгон дунёсан.

Юнус ЭМРО

Дунё, кўлларимдан тутган дунёсан,
Йўлингдан бошлабон кетган дунёсан.
Қонимдан ранг олиб, умримдан қоғоз,
Жонимдан қиссалар битган дунёсан.

Гоҳи жулдур кийиб, гоҳи ясаниб,
Гоҳи кўлмак бўлиб, гоҳи ястаниб,
Эй одам боласин фоний маскани,
Гоҳ очик, гоҳ ачиб ётган дунёсан.

Ярми кўк, ярмиси турган сарғариб,
Гадога тўн бериб, султонга чорик,
Билмаслар, аларнинг барчаси ғариб,
Барчани алдабон ўтган дунёсан.

Бир мулкни бир зумда бозор айлабон,
Бир элни бир элга ағёр айлабон,
Ўз ерин ўзига мозор айлабон,
Оғани оғага сотган дунёсан.

Итларга ҳидлатиб тоза гулларни,
Туфроққа тенг қилиб асл дилларни,
Ломакон этқизиб бутун элларни,
Палахмон тошидай отган дунёсан.

Не ҳикмат суйлагай тўлин ойларга,
Нақшлар ярқираб шамшир, ёйлардай,
Боқиб нураб ётган Оқсаройларга
Дейман: поёнига етган дунёсан.

Дашту қирларингда, дунёйи азим,
Менинг ҳам соврилгай хор ила ҳасим,
Мен бир нафасдирман, бир зумлик насим,
Танимни губорлар этган дунёсан.

Хотиралар кўли

Бунда бирор гиёҳ
қимирламайди.
Тош отсанг кўл суви
жимирламайди.

Юлдуз порламайди,
осмон акс этмас.
Нурлар балиқлардай
сувда рақс этмас.

Ваҳимали эрур
кўлнинг уйқуси.
Бунда чуқиб ётар
йиллар қуйқаси.

Фақат, тунлар чўккан
ой янглиғ юзиб,
Гоҳ, ногоҳ кўринур
бир олтин узук.

Яхё Мога

СОҒИНЧДИР — ҲАР ОЧИЛГАН ЛОЛА

* * *

Азиз юртда навбаҳор бугун,
Дўсту ганим бахтиёр бугун.

Какку куйлар, кулар куртаклар,
Олам яшил сабзавор бугун.

Кўкни қутлаб турналар қайтар,
Қайтганмикин ул нигор бугун?!

Соғинчдир — ҳар очилган лола,
Маним бағрим — лолазор бугун.

Гул диёрда гулбаҳор бугун...

Халқ оҳангида

Гула кел, гул, гула кел,
Сир айтиб булбула кел.
Арзинг тинчимди бузсин,
Кангулга гулгула кел.

Кел дедим, келгил дедим,
Дардими олгил дедим.
Елғизлик жоннан ўтди,
Минг йилки, елғиз эдим.

Ой кўнсин-а бошинга,
Кун кўнсин-а бошинга.
Дилдан бир гул унар-эй,
Суворайин ёшинга.

Сувдан келсанг, силқиб кел,
Сув бетида қалқиб кел.
Икки дарё ораси
Қароғингда балқиб кел.

Румолинг ёв олмасин,
Йўлингга гов бўлмасин.
Кундуз келма, тунда кел,
Тағи биров билмасин.

Уйнатайин ўзингди,
Қувнатайин кўзингди.
Ўзинг қолиб, ўзинг ол,
Гамин ранги бўзингди.

Қирдан, ўрдан ҳатлаб кел,
Ҳар изингди ҳатлаб кел.
Четлаб кел-а ганимди,
Биргина бизди бетлаб кел.

Гула кел, гул, гула кел,
Сир айтиб булбула кел.
Арзинг уйқумди бузсин,
Кангулга гулгула кел.

Тонготар

Парку ёстиқларнинг бағрида,
Изтиробли бир кўрқув ётар.
Эрта сени ўзга бировнинг
Қучоғидан топар тонготар.

Ҳар узун тун сўнгида энди
Кўкрагингга бир қайғу ботар.
Сени топар ҳар куни, лекин
Топа олмас мени тонготар...

* * *

Пушаймонлар, армонлар энди
Гамдан озод этмагай сени.

Нима кечса ичингда кечир,
Лабларинг дод этмагай сени.

Гурурингни олиб кетган ул
Паризод ёд этмагай сени.

Бул бегона илтифот, меҳр
Кангунгни шод этмагай сени.

* * *

Эй ошиқ, ёр юзида
парда кўрдинг,
Зулфида дор, кўзида
зарда кўрдинг.
Узанган кўлларингни
уздилар, ҳей,
Уни кўқда, ўзингни
жарда кўрдинг.

Йўла тушдим

Дунё бугун бошқача —
Бир ажиб қўла тушдим.
Товоннан то бошгача
Тушдим, бир йўла тушдим.

Жисму-жоним садоға,
Арз айладим самоға,
Санам қўйган тузоға
Тушдим ман, қўла тушдим.

Қўлми бул, шаробми бул,
Ҳар мавжи китобми бул,
Қўлда гул, оёқда гул,
Канглумни бўла тушдим.

Тизимнан дошлар ёғди,
Кўзимнан ёшлар ёғди,
Изимнан тошлар ёғди —
Ёмғиру дўла тушдим.

Додламоққа тил қайда,
Қувват булар қил қайда,
Чорламоққа эл қайда,
На ўлсам ўла тушдим.

Дилим қайғуға етди,
Ўлим орзуға етди,
Томирим сувға етди —
Кук сари йўла тушдим.

* * *

Тилим-тилим кўкрагимни,
Гўлим, яна тилмоқ, нега?

Бу ҳаётда ғам каммиди,
Яна ситам қилмоқ, нега?

Дордан қочган бир менмидим,
Дордан дорға илмоқ нега?

Умрим ўзи бир тутам-ку,
Юлмоқ нега, кулмоқ нега?..

Айрилиқдан сўнг

Сой солланар сўзимизга зор,
Биз айтмаймиз тушларимизни.
Кутмай қўйдик, ҳолбуки, баҳор —
Учиб кетган қушларимизни.

Юлдузларни ёлғиз санарсан.
Юрагинг тош.
Тошдандир бошим.
Сен суйганин сотган санамсан,
Мен ишқидан тонолган ошиқ.

* * *

Хайру эҳсон
тилаб турган гадоға,
Мен жонимни
этайинму садоға?!

* * *

Жафолар кўрарсан кундан-эй,
Шифолар тиларсан тундан-эй.

Тиллолар тўкилиб, тугамиш,
Кангул деб аталган хумдан-эй.

Сени-ку соғинмай қўйдилар,
Ўкинчлар, нидолар шундан-эй.

Армонинг ушалгай сен учун
Яҳёдан олинган хундан-эй.

Жафолар кўрарсан кундан-эй...

* * *

Садолардан сўрарман сани,
Гадолардан сўрарман сани.
Ғам мулкининг шаҳаншоҳлари —
Адолардан сўрарман сани.

Сомон йўли нақадар сўлим,
Шулми маним беомон йўлим,
Юлдузларга етмагай қўлим,
Самолардан сўрарман сани.

Ҳаволардан сўрарман сани,
Наволардан сўрарман сани.
Дармондори дард дудоғинда,
Даволардан сўрарман сани.

Ҳар қадам сир, умрим узун, ҳей,
Бемуттако бу чархи дун, ҳей,
Кўзларимни очиб бугун, ҳей,
Хатолардан сўрарман сани.

Вафолардан сўрарман сани,
Сафолардан сўрарман сани.
Қатор дордан, қатор қафасдан —
Жафолардан сўрарман сани.

Юрагимни журъат тарк этар,
Қарогимдан сувратлар йитар,
Билагимдан қувватлар кетар,
Асолардан сўрарман сани.

Расолардан сўрарман сани,
Дутоллардан сўрарман сани.
Ҳам мулкидин, ҳам суйганидин
Жудолардан сўрарман сани.

Тилагимга ёрмидинг, санам,
Санам, ман-а зормидинг, санам,
Бу дунёда бормидинг, санам,
Маъволардан сўрарман сани...

Омон МҲХҲТОР

Ф Ф У

Гул ва булбул

Гулзор ичра кезар сумбула,
Кўзлари чор гул зор булбула.

Гул нориди қирмизи соғинч,
Шунчалар зор гулнор булбула.

Гул орини сақлаюр, нечун
Қон йиғласа гул, ор булбула?!

Гул ёр учун қонга бўялгай,
Ҳор морга ёр, гул ёр булбула.

Гул дорга-да тортилар, билмай,
Шулми даркор гулдор булбула?!

Гул боридин айрилар, бироқ,
Ҳар чаманда гул бор булбула.

* * *

Йўлингда
парилар қош қоқиб қолар,
Ғанимлар ортингдан тош отиб қолар.
Бир кун озод бўлар сўнгги нафас ҳам,
Умр қолар, кўзда ёш қотиб қолар.

Ривоят-роман

(...Устида жанда, бошида кулоҳ — бир тўп қалаңдарлар: «Ҳақ дўст, ё Оллоҳ!» — деганча бозорни айланиб, қарвонсаройга бормай, тўғри қабристонга бориб, тамадди қила бошлашди. Биров, нега бундай қилдинглар, деб қизиққанида, улар кулишди:
— Ҳамманинг ҳам ахйри келадиған жойи шу...)

Остонада сочилган сатрлар

Бу ёзганим барчаси — эски гап.
Биронта янги гап йўқ! Тополмайсиз.
Лекин сизни эски гаплар...
қизиқтирмайдими?!

Менинг отам (эски одам эдилар!) бир куни барибир орқага қайтасан, дердилар.

Мен олдинга қараб югурар эдим...
Бу кун қайта бошладим.

Аслида, эгнимиздаги тўн, уйни безашимиз ажралиб турмасан, — бизнинг ота-боболардан фарқимиз йўқ.

Бу кун янги бўлиб кўринган дунё —
эртага эскира бошлайди.

Бу дунёга кимлар келиб-кетмаган:

Жаранг-журунг,
жаранг-журунг.
Қум тепаларни оралаб,
Кўнгида орзу-армонлар —
Олис уфқни қоралаб,
Судралиб борар қарвонлар.
Жаранг-журунг,
жаранг-журунг.

Чархдек айланиб давронлар,
Чирмашиб гўё томонлар, —
Юрак-бағрингни поралаб,
Бирдек судралар карвонлар.
Жаранг-журунг,
жаранг-журунг.

Ўтиб-тинган не бўронлар,
Йўлларда бўлган суронлар,
Бизга «бир четдан муралаб»,
Судралар ҳамон карвонлар.
Жаранг-журунг,
жаранг-журунг.

Отам ўлганларида, ёнларидан арзимаган уч-тўрт сўм пул
чиқди. Қозоғга ураб, ип билан боғланган.

Очиб қарадик. Бундай ёзув:

«Мени кўргани келган кимдир буни тушириб қолдирган. То-
шиб, тошширинглар. Ишондим...»

«Қорнимга йигламайман, қадримга йиглайман!» —
эскимни, янгимни, гапни одамлар ўхшатади...

Биз, умуман, йигламаймиз. Аммо:

Йиглашга тўғри келса, сиз нимани деб йиглайсиз?!

Кулишга тўғри келса-чи?! Масалан?!

Мен бировни севмасам, китоб ёзармидим?!

Остонада овора қилмай, ичкарига бошлайвер, —
гапингни гапиравер чўзмасдан, дейсизми?!

Ҳа, албатта.

Демак...

Марҳамат!

...

Бир дўстимиз айтар эди:

«Ақлли бўлсам, нима қилай?!»

У узининг ақлли эканлигидан изтироб чекар ва завқланиб,
ҳайратланарди.

Бошқа бир дўстимиз кўпинча бошини чайқаб, шундай дер
эди:

«Мен ўз ақлимни бировнинг калласига жойлаётмайман!»

«Чучвара тутишдан мурод — гўшт ейиш!» — деган экан
қайсидир мутафаккир. Яъни, кимдир (қачондир) чиқиб, бутун
халқни аҳмоқ қилгиси келган тақдирда ҳам, дунёда ақлли одамлар
топилади.

(«Тарихда мисоллар жуда кўп бунга!»)

Худога шукр, бизда ҳеч ким халқни аҳмоқ қилишни ўйламай-
ди. Ҳамма инсофли, диёнатли... Аммо барибир, ақлли одамлар
учрайди.

Бу — минг йиллик ривоят шу одамлар тўғрисида!

Алқисса...

Ўтган замонда, ўзимиз томонда, —
бир вилоят бор;
вилоят шаҳарларидан бирида —
катта бозор
(Шаҳрисабз бозорини эслайсизми, Гиждувон бозорини-
ми?!)—

лекин, у

худди ҳовуз; чуқурликда жойлашган;

бу ерга атроф тепаликлардан

одамлар

тушиб келишар эди.

Бозор пайшанба ва якшанба кунлари айниқса гавжум,

қолган кунлар санжоброқ бўлар эди.

Бу ерда — Шарққа хос, —

анқонинг уругидан бўлак

ҳамма нарса сотилар эди. Ҳўл мева, қуруқ мева; сомонми? —

сомон, қозонми? — қозон; бешикчи, пичоқчи, кулол, заргар,
чегачи дўконлари; ниҳоят, дарвозалар пинжида ёймачилар, аттор-
лар...

Кунлардан бир куни:

мана, шу бозорни

шаҳар фуқароси, оддий қурувчи — Мулла Тошпўлат

тепалиқда туриб, анча томоша қилди.

Унинг аниқ мўлжали йўқ. Уйда зерикиб, кўчага чиққан; нима-
дир олсам оларман, деб бозорга қараб юраверган эди. У муайян
қарорга келолмай, ахийри, пастга энди.

Кун — чоршанбаи муродбахш. Кеч кира бошлаган; бозорда
одам саноқли эди.

Яқин дарвозадан ичкарига кириб, ёймачилар ёнидан утиб
кетаётганича, Мулла Тошпўлат бехос тўхтади.

Барча ёймачилардан четда, қўқон дўппини бошига қийшиқ
қўндирган чувак юзли бир киши эски пўстак устида утирар;
унинг олдида сотадиган ҳеч вақо кўринмас эди!

Мулла Тошпўлат, бу одам бозорда нима қилиб утирибди, деб
ажабланди. Қиблага юз тутгани билан у намоз ўқиётган ёки зикр
тушаётганга ўхшамайди! Бозор унақа жой ҳам эмас! Тиланчи,
десанг, ёнида тўрваси, тўпланган чақа, кирланган сўм йўқ! Бунинг
устига, «Худоё, раҳмат айла қўл очиб омин деганларни!» —
қабалида бирон калимани мингирлаётгани ҳам йўқ! Обрули
савдогарлар сингари, — аксинча, — жиддий, кибор утирибди!
Ҳаммадан қизиқ жойи, афтидан, ўз машгулоти билан банд кимса-
ни эслатади!

Шуларни ўйлаб бир лаҳза тўхтаган Мулла Тошпўлат, йўлида
давом этиб, оз-моз мева-чева, кўк харид қилди. Кейин, бозордан
чиқиб кетаётиб, —

бояги одам қаршисида
яна серрайди.

Ҳеч нарсага тушунолмаётганидан, энди беихтиёр

Мулла Тошпўлат —

у ён утди, бу ён утди;

ассалому алайкум, деб кўрди;

ҳорманг, деб сўрашган бўлди.

Бироқ чувак юзли киши гудраниб, бошини иргашдан нарига
ўтмади; Мулла Тошпўлат билан гаплашишга негадир —

рағбат билдирмади.

Мулла Тошпўлат паришонланиб, тепаликка кўтарилганича,
уйига жўнади.

Шундан сўнг...

У бояги одамни уч-тўрт кун эслаб, ўйлаб юрди.

Кейин, жонига текканидан: «Эй менга шу сабил қолган экан-
ми?! Кўчадаги бировга ишим борми?! Бошимга урамани?!» —
деб, ўз-ўзидан хафа бўлиб, дуч келганини эсламасликка, ўйламас-
ликка қарор қилди.

Унутиши мумкин эди! Лекин, —

кейинги пайшанба куни бозорга бориб,

яна кўзи тушди...

Бозор қайнаган кунда ҳам, қўқон дўппили киши —

жиддий, кибор ўтирар; ўз машғулоти билан «банд» эди!

Мулла Тошпўлат бу гал одингидан баттар таажжубланиб,
паришонланди.

Уйга қайтгач, қўр тўкиб ўтирган «савдогар»ни унутишга
қанча уринмасин, унутолмади.

Бу одам бозорда нега ўтирибди, у нима сотаётган экан, деган
гап Мулла Тошпўлатнинг хаёлида айлангани-айланган эди!

Келаси ҳафта Мулла Тошпўлат яна бозорга борди.

Душанба,

кейин, чоршанба куни.

Кейин, жумаи муборак...

У, ниҳоят эски пўстак устида ўтирган зотга яқинлашиб, кадр-
донлардек қўшқуллаб кўришди.

— Узр, биродар... Сиз бозорда нега бундай ўтирибсиз?! Нима
сотяпсиз?! — деб дангал сўради.

— Инсон бозорга зарурат учун келади. Нойложликдан! —
деди «ёймачи» сал ўпқаланган оҳангда. Кейин, қўшиб қўйди: —
Мен сотадиган нарсанинг сизга кераги йўқ!

Гап тутагандек эди.

Мулла Тошпўлат ўз саволларига жавоб олган, кўнгли ҳам
тинчигандек эди.

Ортиқ индамай, «ёймачи»дан узоқлашди.

Аммо уйга қайтгач, бозордаги «ошна»сини ҳамон унутолмай,
ўз-ўзидан норозилана бошлади. Хуноб була бошлади.

Бу одам нима сотаётган эканки, менга кераги йўқ, деган гап
хаёлидан кетмас эди!

Мулла Тошпўлат кундан-кун баттар тажангланмоқда эди.
Ахийри, унинг сабр-косаси тўлди.

У яна бозорга борди.

— Узр, албатта, биродар, — деди Мулла Тошпўлат. — Лекин,
нима сотяпсиз, менга айтсангиз! Бўлмаса, мен тинчимайман. Сиз-
ни ҳам тинч қўймайман...

— Мен сотадиган нарсанинг сизга кераги йўқ! — деди «ёйма-
чи» босиқлик билан. — Юз-қўзингиздан кўриб турибман!

— Балки, менга керакдир?! Сиз қаяқдан биласиз! Хўп, менга
керак бўлмаса, бола-чақамга... Айтинг! — қайсарланди Мулла
Тошпўлат.

— Сиз барибир олмайсиз!

— Оламан! Хўш, гапираверинг.

— Ақлимни ярмини сотаман!

Мулла Тошпўлат, пўстак устидаги зот қаршисида чўк тушиб
ўтирган эди; ўрнидан иргиб туриб кетди.

Умрида у, бундай маго бозорда сотилгани ёки харид қилинга-
нини кўрган ҳам, эшитган ҳам эмасди!

Бир лаҳза саросималаниб-ташвишланди. Эзилди. Йўқ, кейин...
мен аввалдан соддалик қилибман, тушунмапман, бу одам тел-
ба экан, девона экан, деб ўйлаб, Мулла Тошпўлат этак силкиган-
ча, бозорни тез тарк этди.

Анча кун уйдан чиқмай ётди.

Назарида, энди бозорга боришига ҳам, рўй берган воқеани
эслаб юришига ҳам эҳтиёж қолмаган эди!

Бироқ,

яна бўлмади...

Чўли ироқ...

Мулла Тошпўлат дунёда куйган одам эди!

Унинг суюкли хотини вафот этган; икки қизини узатиб, у
шаҳар этагидаги бир ҳовлида сўнги йиллар теракдек буй берган
ўгли Тоштемир билан қолган эди...

Ҳар қандай ота, фарзандим менга ўхшасин, дейди.

Ҳар қандай фарзанд отага ўхшайди, албатта. Лекин...

Шундай кишилар борки, улар учун бу ўхшашлик муҳим
аҳамиятга эга; бахт. Ўхшамаслик фожиадир!

Дорбознинг ўгли дорбоз бўлмаса, у улади! Чупоннинг ўгли
таёқни ташлаб қочса, дала-даштда «Чўли ироқ» янграйди!

Мулла Тошпўлат бу тоифага кирмаса ҳамки, шунга яқин;
унинг етти пушти «отасининг боласи» бўлиб келган эди. Бошқача
булиши мумкинлигини тасаввур қилолмас эди!

Булар — қурувчилар сулоласи; шунчаки қурувчи эмас, қўли
гул усталар эди. Одатда, фарзандлар, қариндошлар, синашта шо-
гирдлар уста атрофида дастага бирикиб, иморатни кўтаришдан

ойнакорлик, нақшкорликкача — барча ишни бажаришар, бутун бинони қўлдан чиқаришар эди.

Мулла Тошпўлат — олдин падари бузруквори қошида, кейин эса ўзи даста тузиб, умрини шу тахлит ўтказган эди. Лекин у ёши олтмишга бориб-бормай чарчаган, бунинг устига, ёшлигида бармоқларини совуққа олдирганидан, қўли ишга ҳам яроқсиз ҳолга тушган эди. Мана, энди шогирдлари баъзан даврага тортиб туришларига қарамай, унинг бирон ишни эплашига ишончи кам эди.

Ота-боболари сингари ўглига умид боғлаган Мулла Тошпўлат, аввалдан ўглини ўз йўлига бошлаган эди. Болаликдан даврага қўшиб, ҳунар ўргатиш, тарбия беришга уринган эди! Бироқ...

асов отнинг тизгини қачон, қандай қўлидан чиқиб кетганини у билмай қолди! Бола улгайган сайин бошқа кучага қараб йўл олган эди.

Йўқ, уларнинг муносабатини ёмон, деб бўлмасди. Мулла Тошпўлатнинг ҳамон жон-жигари — ўгли; икки кўзи — ўгли эди! Тоштемир ҳам отасини бошида кўтариб юришга ҳаракат қилар эди! Хонадонда — қизларнинг гоҳида келиб, меҳрибонлик курсатишларини айтмаганда, — аёл қўли етмаганидан, қозон осишми, кир ювишми?! — бу насибани ота-бола баҳам кўришар эди. Ҳар ҳолда, улар уйни: «*Супурги тегмаган хонумон хароб!*» — деган кўйга солишмаган эди! Умуман, бир-бирига суяниб, тотув-аҳил яшашар эди.

Шунинг баробарида, отаси изидан Тоштемир устачиликдан қўлини тортган эди!

Ҳўп, отанга қанчалик оғир эканлигини билмапсан, қурувчиликка қизиқмапсан, майли — отанг ўлганни кунидан шунисига ҳам рози! — дунёда ҳунар кўп, биронтасини танла! Бу бўлмаса, тижорат билан шуғуллан! Бу ҳам бўлмаса, ўқиб, муллаларга эргаш... Бозорга бориб, мардикорлик қил, ҳаммолик қил...

Даҳшатли жойи шундаки, дунёда Тоштемирнинг кўнгли бор—

ишнинг ўзи йўқ эди!

Фақат бу эмас,

унинг қони-жонида

ҳафсалами-иштиёқ; тирик бадандаги руҳ —

Ҳаёт Ишқи аталмиш туйғунинг ўзи

йўқ эди!

Дарвеш-қаландар! — уззукун

қуча-қуйда судралиб юрар эди.

Уйда ҳам

соатлаб бир нуқтага тикилиб ўтиради.

На мақсад, на дард...

ҚУРУҚ СУМБАТ!

Мулла Тошпўлат ўгли тўғрисида ўйлаб, изтироб чекар эди.

У тушунмас эди... Нега бундай бўлди?!

Болага ёшлигида онадан айрилиб, она меҳрига тўймай усгани таъсир қилдими?! Еки, Мулла Тошпўлатнинг ўзи ўглига яхши тарбия бера олмадими?!

Ҳамманинг фарзанди аввалдан-охир ёнида туради. Пинжиги киради; гаҳ деса, қўлига қўнади... Мулла Тошпўлат нима гуноҳ қилган, қандай қарғишга қолган эканки, итга ҳам, битга ҳам бутурган ишу оддий неъматдан мосуво юрибди?! Ота-боболари — етти пушти ичиди ҳеч кимнинг бошига тушмаган савдо, келиб-келиб, унинг бошига тушди?! Мустақкам ҳалқа узиди?!

Шундай бўлиши шартмиди?!

Мулла Тошпўлатни бу уйлар тун-кун эговлар эди...

Лекин —

Мулла Тошпўлат ақлли одам эди! Ғам-андуҳга ботиб, куксинги ерга бериб ётишдан фойда йўқлигини ҳис этар эди. У меҳрибонлик, босиқлик билан ўглини йўлга солиш устида бош қотирарди. Баъзан, ўглим ҳали ниҳол, қаёққа қайирса, қайрилади, деб янгидан умидланар; баъзан боламнинг ҳаёти олдида, йўл бошида турибди, ким бўлади-ю, қаерга боради, деб ташвишланар эди.

Мулла Тошпўлат ўглига бот-бот панд-насиҳат қилар эди. Бироқ ГАПнинг ўзи —

Тоштемирнинг бир қулогидан кириб, иккинчисидан чиқадими ёки умуман, калласига кирмайдими?! — айтиш қийин эди. Бунинг устига, болаликда бийрон-хушзабон бўлган Тоштемир энди тилини йўқоттандек эди... Мулла Тошпўлат фақат олти-та сўзни билган, шароитга қараб, уларни ишлашган бир одам тўғрисида эшитган эди! Тоштемир ўша одамдан ҳам ўтказган — атиги учта сўзни, сўз ҳам эмас, нидони қайтаришга одатланган эди. У нимадандир мамнун бўлса «Оҳ-оҳ!» дер, ажабланса «Йй-й!» дер қўяр, норозиланса «Ффу!» дер эди... Ўгли билан суҳбатдан одамдек баҳра ололмагани — Мулла Тошпўлатни, айниқса, қийнар эди...

Мулла Тошпўлат бозорни этак силкиб тарк этганидан кейин ҳам, эски пўстак устида ўтирган «ошна»сини унутмагани;

бозор унинг хаёлидан кетмаганига —

боис шу

эди!

Бошига қўқон дўппини қийшиқ қўндирган чувак юзли зот бекорга бозорда утирмагандир; бу ерда бир ҳикмат бор! — деб ўйлаб,

Мулла Тошпўлат яна беихтиёр тинчини йўқотган эди.

Қолаверса, у ўгли борасида

қисинмай дардлашадиган

бир одамга муҳтож эди!

Яна бозор...

Дастлаб

унинг иши юришмади...

Душанба куни бозорга борди.

Кейин, чоршанба.

Кейин, жумаи муборак.

Кейин,

пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.
Бозорда, дарвоза пинжида тизилган ёймачилар қаторида
қўр тўкиб утирган «савдогар» кўринмас эди!

Мулла Тошпўлат ёймачилардан
«ошна»сини сўраб-сўриштирди.

Эзмароқ биттаси «ахборот» берди:

— Бу киши гоҳ ойлаб кўринмай ҳам кетаверадилар. Касал
булсалар керак... Олим одам. Олдинлар китоб сотардилар. Ҳозир
нима сотадилар, билмайман...

«У телбами-девонами!» — деган фикр Мулла Тошпўлатнинг
кўнгли бир четида ҳамон сақланган эди! «Ахборот»ни тинглаб,
ўз-ўзидан хижолат чеккандек, терга ботди.

Унга Эзма тушунтирди:

эски пўстак устида утирадиган «ёймачи»нинг исми Ҳайдар
Махсум экан! Унинг ҳам ҳовлиси шаҳар этагида. Лекин Мулла
Тошпўлатнинг уйи Машриқ томонда бўлса, уники Мағриб томон-
да экан...

«Ошна»сини йўқотиб қўйган Мулла Тошпўлат, уйига борсам-
микин, деб ҳам ўйлади. Истиҳола қилди! Ноқулай... Биров ишон-
маслиги мумкин, аммо: «Ошнам ўз матоини сотиб, кетган бўлса-
чи?!» — деган хаёдан Мулла Тошпўлат энди безовталана бошла-
ган эди!

Орадан роппа-роса бир ой ўтгач, у

Ҳайдар Махсумни топди.

Ҳайдар Махсум бозорда аввалги алпозда — жиддий, кибор
ўтирар эди.

Мулла Тошпўлат суюниб-ҳовлиқиб, «ошна»си бағрига отил-
ди. «Ошна»сининг ёнига, пўстакка кўнди.

Улар шунчаки савдо қилиш эмас, қизгин суҳбатга тушиб
кетишган эди...

Бу суҳбат бизнинг зукко одамларга

ғалати-эриш туюлар; бироқ

олдинги замон, ўзимиз томон учун у —

оддий, табиий эди!

Суҳбат бундай бошланди...

Мулла Тошпўлат:

— Кўринмайсиз, биродар, — деди. — Қаёқларда юрибсиз?! —
деди. — Эчки тепдими?!

— Рух йўқ, ҳол йўқ, — деди Ҳайдар Махсум. — Атрофга
қарамайсизми?! Дунёда ҳозир ақлни бозори касод. Ҳаммаёқ даб-
дала! Бир ярим йилдан буён яримтагина ақлни сотолмай утириб-
ман! Нимасини сўрайсиз?!

— Хўп, мен сиздан оламан, дедим, оламан. Гапим гап! Лекин
мен ўқимаганман; кўп нарсани билмайман. Сиз менга тушунти-
ринг... Масалан, нега ярим ақлингизни сотмоқчисиз?!

— Яримтаси ўзимга етади! Ортиги ортиқ экан! Фойдаси
тегмагач... Ҳамма ерда ишлатавериб, чарчадим!

— Мен уни сиздан қандай оламан?! — сўради Мулла
Тошпўлат. — Ўзимга эмас, ўғлимга керак... Ҳеч эс кирмаяпти!
Сояга ўхшаб юрибди! Мени хонавайрон қияпти!

— Олиш осон! Қиблага қараб ўтирибман, — деди Ҳайдар
Махсум. — Менда шундай салоҳият бор. Қўлимни очиб, юзимга
тортсам бас, ақлимни ярми ўглингизга ўтиб кетади!

Шундан кейин...

бозор — барибир, бозор экан,

савдолашмай бўлмас экан! —

улар ҳисоб-китобга кучишди.

— Мен билишим керак, — деди Мулла Тошпўлат. — Сотадиган
матонингиз янгимиз ёки эскимиз?! Кичикми ёки каттароқми?!
Оғирми, енгилми?! Менинг боламга тўғри келадими?!

— Катта, лекин оғир эмас! Эски, лекин янгидан яхши. Ишлаб
турибди! Ўглингиз хурсанд бўлади, — деди Ҳайдар Махсум.

— Менга қимматлик қилмасмикан?! Қурбим етармикан?!
— Қиммат эмас! Бунақа нарса учун сув текин... Икки минг

танга!

— Икки минг кўп! Кўрмай туриб, оляшман... Минг!

— Минг етмайди! Бошқа сотадиган нарса топгунча бозорга
келмайман. Рузгорни тебратиш қийин...

Унисини у деса,

буниси бу деди;

талашиб-тортишиб, ахийри,

Мулла Тошпўлат —

Ҳайдар Махсумни бир ярим мингга кўндирди.

Ҳайдар Махсум бор барака, деб қўлини очди.

Алланималарни пичирлаб,

юзига фотиҳа тортди.

Мулла Тошпўлат бир ярим минг тангани

қўртдек санаб, пўстак устига ташлади.

2

Мулла Тошпўлат...

Унинг кўнглида

Ҳайдар Махсумга қизиқиб,

танишиб қолганидан ҳам,

ниҳоят,

орани очиқ қилганидан ҳам —

ўкинч — пушаймонлик йўқ эди!

Дўппи тор келганда,

қадимдан одамлар

фолбинга боради. Дуохонга учрайди.

Ихлосу халос, дейди. Бу ҳам бир гап, дейди.

Мулла Тошпўлатнинг Ҳайдар Махсумга гирдиқапалак
булгани — аслида, шунга ўхшаган бир ҳол эди!

Сўнги пайтларда у истаган кишидан ваъз эшитиш, ўглининг
бошидан етти қатла ўтириб, садақа қилишга тайёр эди! Унга,
афтидан, Худонинг ўзи Ҳайдар Махсумни йўлиқтирган эди!

Шу билан бирга...
Мулла Тошпўлат
умрини анқайиб ўтказган эмасди;
ақлли одам эди!
У ўзини-ўзи алдагандек,
бунинг устига,
бозорда алдангандек
ҳолатни ҳис этмоқда эди!
Қандай бўлмасин,
Ҳайдар Махсумга «ёпишиб» олганидан
бирон натижа чиқишига — Мулла Тошпўлат, —
шубҳа-гумон қилмоқда эди!
Ҳайдар Махсум тўғрисида «телбами-девонами!» — деган
фикр, шунча қуюқ-суюқ муомаладан кейин ҳам, барибир, Мулла
Тошпўлатнинг кўнгли бир четида беркиниб қолавергандек эди!
Аmmo шу кунлар кутилмаганда...
у, Худоё тавба, деб
ёқасини ушлади.
Гап шундаки...
ўша — Мулла Тошпўлат бозордан «ошна»сини топиб қайтган
куни
кечга томон
ота-бола
ҳовлида чой ичиб ўтиришар эди.
Қаёқдандир пайдо бўлган бир тути
дарахтлар, гулзорни қўйиб,
супада хиромон айлана бошлади.
Ганг бўйидан келганми, Нил бўйиданми?! —
тугининг патлари камалақдек рангин;
ниҳоятда чиройли эди!
Мулла Тошпўлат ажабланиб қараб турган эди...
бундай паллада, нари борса, «Оҳ-оҳ!» ёки «Ий-й!» дейдиган
Тоштемирга бехосдан
тил битди:
— Анавини, дада... Катта бир уйинг бўлса. Саройдек! Шифт-
нинг тўрт бурчагига шунақасидан қафасга солиб, осиб қўйсанг!
Бу ҳаммаси ҳали ҳолва экан...
Тути супада бир оз айлангач,
ҳуркигандек учди ва —
нақ Тоштемирнинг кифтига қанотини теккизганча,
боши устидан утиб, қайтиб қаёққадир
гойиб бўлди.
Тоштемир эса эски одатича, энди негадир «Ффу!» деб қўйди.
Шундан кейин...
Мулла Тошпўлатнинг хотини вафот этганидан буён у —
ҳовлидаги бир уйда, ўгли — иккинчи уйда ётиб туришар
эди.
Туни бўйи
Тоштемирнинг хонасида фонус ўчмади.

Мулла Тошпўлат бу ёққа ағдарилди, у ёққа ағдарилди, ахий-
ри, хаёли қочиб,
ўглининг ёнига борди:
— Ухламаяпсизми, ўғлим?!
— Бошим оғрияпти... ана, шу ери, дада! Қаттиқ оғрияпти...
Эртаси куни ҳам,
индини ҳам
Тоштемирни бош оғриги қўйиб юбормади.
Мулла Тошпўлат эсхонаси чиқиб,
овсарланиб қолган эди.
«Биров чилдирма чалса, уйинга тушибсан, майли. Болани
уйинга солиб нима қилардинг?! Ақл билан, бош билан ҳазилла-
шиб булар эканми?! Келиб-келиб, фарзандинг бошини кимгадир
тиқиштирасанми, галварс?!»
Мулла Тошпўлат
ўз-ўзини шундай бурдаламоқда,
жоҳил, ёвуз ота деб
билмоқда эди!
У ўглини табибга кўрсатишни ўйлади. Лекин қисинди! Бўлган
воқеани қандай тушунтириб, Тоштемирнинг юзига қайси кўз
билан қарайди?!
У, Ҳайдар Махсумнинг уйига қидириб бориб, «Матонинг бо-
шингда қолсин! Менга боламнинг боши азиз!» — дейишни ҳам
ўйлади. Лекин Ҳайдар Махсумга бундай муомала қилишга ҳам
унинг журъати етмас эди!
Учинчи кун деганда —
Худога шукр! —
Тоштемир энгил тортди.
Боши оғриши тўхтади.
Онадан янги тугилгандек,
юз, кўзлари порлар, нур инган эди!
Тузалганидан сўнг, Тоштемир
бир куни эрталаб кўчага чиқиб кетиб,
кечқурун
илжайиб қайтди.
— Мен ўйлаб кўрдим. Ишламаса бўлмас экан, дада, — деди
у.— Усталар билан гаплашдим. Қурувчилик яхши экан...
Шу кундан эътиборан, Тоштемир
боши билан ишга шунгиди.
Аввалига бошқа усталарга қўшилиб юрди.
Кейин, ўзи даста тузди.
Одамларга уй қуриб бериш баробарида, Тоштемир —
ҳовли олдидаги майдончада ўзлари учун ҳам
дабдабали бир иморат тиклай бошлади...
Ўғлига эс кирганидан Мулла Тошпўлат хурсанд эди.
Тоштемирнинг болалик пайтларидаги сингари бийрон-хушза-
бон бўлиб қолганини кўрмайсизми! Энди деярли «Оҳ-оҳ!» ёки
«Ий-й!» демайди. Мамнунлиги, ажабланганини ошкор билдиради!
Фақат...
«Ффу!» — дейиш эси йўқлардан ҳам кўпроқ

ақлли одамларга хос, ақллилик белгиси эканми?! —
Тоштемир ҳамон баъзан «Ффу!» деб қўяр эди.
Мулла Тошпўлат углининг гайратга миниб, терлаб-пишиб
ишлаётганидан, айниқса, терисига сигмай суюнар эди! Лекин:
Тоштемир, у бошлиқ дастада кўринган бир хислат...
улар ўзларига яхши, кўркем иморатлар тиклашар,
бошқалар учун қурган бинолари аксар арзон, қандайдир омонат,
алфасона эди!
Бундан Мулла Тошпўлат паришонланиб,
гоҳ-гоҳида
кўнгли гаш тортар эди!
У ҳали, ҳайрат ичида, —
Худоё тавба, деб
ёқасини ушлаган эди, холос...
Ўгли ҳаётида қандай узгариш руй берганини
англаб етмаган эди!

Тоштемир — бир...

Энди гапни Тоштемирдан эшитинг.
У, дунёда куз очиб, она эркалашларини кўрган,
онасига қаттиқ меҳр қўйган эди.
Онаси вафот этганида, бошига тўқмоқ билан ургандек ҳолатга
тушган; ўша зарбадан гангиб юрган эди!
Отасининг орзу-умиди нима?! Отаси нега дабдуруст бозорга
серқатнов бўлиб қолди?! —
бу ҳақда Тоштемир ақалли ўйлаб ҳам кўрмаган эди!
Ота-бола
кечга томон ҳовлида чой ичиб ўтириб,
супада тўти пайдо бўлганида,
у меҳрибон онажонини эслади...
Онасининг қушлар, айниқса, шоҳлар қасри-саройида гоҳ
қафасда, гоҳ эркин яшаган тўтилар ҳақида айтган эртаклари
хаёлидан кечди!
Тоштемирнинг кўнгли бузилиб, киприклари намланди.
Биринчи галда, у, отанг Мулла Тошпўлат ҳам, онанг Зулфи-
зар биби ҳам энди мана, шу — отанг; қариган чоғида хор қилиб
қуймаслигинг керак, деб ўйлади.
Кейин, инсон ҳам шундай гўзал бир қуш; фарқи — уни
қафасга соладиган ҳам, эркинликка чиқарадиган ҳам унинг ўзи;
биқиниб-ёғиб, отангни кўчаларда саргардон судратган сен эмас-
ми, деган хаёлга борди.
Дафъатан, менинг ўша эртақлардаги шоҳлардан камлик жойим
борми?! Тиришиб-курашиб, бемалол шоҳликни қўлга кири-
тиш, шоҳона яшаш мумкин! — деган фикр Тоштемирнинг мияси-
га чақмоқдек урилди. Ҳар одамнинг ичида шоҳ! Қийинчиликдан
қўрқмасанг, чекинмасанг бас!
Тоштемир энди дадилланиб,

узининг ҳашаматли қасри-саройда
масрур, кибор юргани,
отасининг етти қават кўрпача устида ялпайиб утирганини
тасаввур қилди!
Шу пайт тўти боши устидан учиб ўтди.
У беписандлик билан «Ффу!» деб қўйди.
Ўйга кириб, фонусни ёқди.
Торгина хонада нари-бери одимлай бошлади.
Баёнсиз бир нотинчлик —
вужудини қамраган;
айни сонияда —
миясини кимдир аёвсиз пармаламоқда эди.
Қуп ўтмай,
тинкаси қуриб,
дераза олдидаги ўринга чўзилди.
Чўяндек оғирлашган — бошини
кўтаролмай қолди!
Ўзи нима бўляпти?! — Тоштемир тушунмаётган эди.
Бирдан тоби қочганига у ажабланмоқда,
бу унга зўриқиб ўйлагани оқибати бўлиб туюлмоқда эди!
Туни бўйи ухлаёлмади.
Эртаси куни ҳам, индини ҳам
тўшақда тўлганиб чиқди.
Умрида бундай
азобланмаган эди!

Шу кунлар
жонидан бўлак нарса кўзига кўринмаётган эди!
Аммо тузалиб,
кўчага йўл олгач...
«Менинг шоҳлардан камлик жойим йўқ!
Мен ҳам шоҳ бўлмоқчиман!»
Уни — бундан буён, — миясига урнашган фикрдан
қайтара оладиган
бирон куч, фармойиш
топиладиганга ўхшамас эди!
У йўлида учраган ҳар қандай тўсиқ-деворь
чигирткадек талаб,
яъжуж-маъжуж сингари ялаб —
илдам ўрмалаб кетаверадиган
кайфиятда эди!
Шу билан бирга,
бунга зид ҳолда, Тоштемир ўзи тўғригида —
ИНСОН! — ўзини қафасдан эркинликка чиқараётган қуш! —
деб ўйламоқда эди! Унга тутган йўли — мўлжаллаган иши чирой-
ли бўлиб кўринмоқда эди!
У ишни одамлар орасига киришдан бошлашга қарор қилган
эди.
Шоҳ бўлиш учун биринчи навбатда:

1. Қасри-сарой тиклаши керак.
2. Атрофига одам тўплаши керак.

Тоштемир қурувчи-усталарга учраб, аввалига ҳар хил дасталар билан танишди. Кейин, ўзи даста тузди.

Одатда, беш-олтита қурувчи бир дастага бирикишар эди. Тоштемир эса қирқта йигитни йигиб, тўртта гуруҳга бўлди.

Ҳар гуруҳга ўнбоши тайинлаб, ўзи дастанинг бошида қолди.

Улар уч-тўрт йил бировлар учун ҳам, узлари учун ҳам ишлаб, устачилик қилишгач, Тоштемир даврани кенгайтиришга тушди; бошқа дасталарнинг йўлини кеса бошлади. Кўп ўтмай, шаҳарда, кейин бутун вилоятда барча қурувчилар бўйсунган Биргина Даста — Тоштемир деган Бир Мушт пайдо бўлди!

Мана, у атрофига одам тўплаган; узига қасри-сарой ҳам тиклаган эди.

Отаси Мулла Тошпўлатни катта бир хона тўрига, етти қават кўрпача устига ўтқизган эди.

Янада каттароқ хона шифтининг тўрт бурчагига патлари камалақдек рангин тўти солинган қафаслар осиб қўйилган эди.

Тоштемирга қўллар, чурилар хизмат қилишарди.

Усталар жами уни Оқсоқол, Хўжайин деб билишар, унга Пирдек сигиниб, қўрқиб қарашар эди...

Тоштемир шахсан устачилик билан шугулланишига эҳтиёж қолмаган эди! Лекин у ҳамон қурувчилар орасида куймаланиб юрар эди... Унга энди шоҳликни қўлга киритиш, шоҳона яшаш учун эришган даражаси кам бўлиб туюлмоқда эди!

Орадан маълум муддат ўтгач, Тоштемир сартарошдан ямоқчигача шаҳар, вилоятдаги турли ҳунармандларни гуруҳ-гуруҳга ажратиб, ишчан йигитлардан ўнбоши, юзбоши белгилаб, уларни ҳам ўша — Биргина Дастага бўйсундира бошлади!

Лекин бу ҳам — унинг назарида, — ҳали кам эди...

У шаҳар ташқарисидagi бир горни танлаб, мол-мулк, аскар тўплай бошлади!

Ҳаётда ҳеч бир ўзгариш рўй бермагандек, — ҳамон қурувчилар орасида уймаланиб юрар эди.

Аммо вилоятда отнинг қашқасидек, кундан-кунга унинг номи чиққан, ҳаммаёққа овозаси кетган эди.

Минг хил миш-миш:

— Тоштемир бойваччани эшитгандирсиз?! Шоҳда ҳам бунча тилла йўқ; шунақа битган, дейишади!

— Отаси оддий одам. Лекин она томондан бир томири эски хонларга бориб тақалармиш!

— Шоҳни тўнтариб ташлаб, тахтта минмоқчи эмиш!
— Ўзи ҳақда гапиришларини ёқтирмасмиш. Биродарлар, қўйинглар, балодан нари!

...

...Бу ҳикоя билан танишаётиб, кимдир уйлаши мумкин:

— Тоштемир озгина давр ичида одамлар унинг озгига қарай-диган, ҳайиқа-диган даражага қандай эришди?!

— Халқни бўйсундириб, йўлга солиш шунчалик осон эканми?!

— Наҳотки, биров унга ҳов тўхта, бола, демаган бўлса?!

Қаршилик курсатмаган бўлса?!

— Ўша пайтларда шаҳар бедарвоза эканми?!

Энг аввал...

шундай латифа бор:

Қадимда бир ҳукмдор

синаш учун оломонни майдонга тўплабди.

Ярим мурожаат, ярим буйруқ оҳангида:

— Яқин кунларда ер-сувларингни тортиб олишга тўғри келадими! — дебди.

Оломон индамай уй-уйига тарқалибди.

Уч-тўрт кундан кейин ҳукмдор

яна оломонни тўплабди:

— Бундан буён эр-хотин ҳамманг битта кўрпа ичида ётасанлар!

Оломон бу гал ҳам индамай уй-уйига жунабди.

Ҳукмдор бўтилиб, кўп ўтмай

одамларни яна тўплабди:

— Эртага ана шу майдонда ҳаммангни осаман!

Таажубки, оломон одатдагидек индамай тарқалаётган эмиш!

Фақат биргина киши ботиниб-ботинмай ҳукмдорга юзланибди:

— Онҳазрат... арқонни ўзимиз келтирайликми ёки беришади-ми?!

Тарих буйи

умри қўлликда ўтган одамлар — шу!

Халқ — шу!

Бунинг устига...

Билмадимки,

бу жаҳон фоний-у, кажрафтор экан,

Яхшилар

доим ёмоннинг ҳожатига зор экан! —

Тоштемир кўпчиликнинг кўнглини топган,

барча ҳунармандларга шарт қўйган эди:

«Менга бўйсуниб, нақдина берсанглар, сенларни ҳимоя қилман. Ўғри ҳам, миршаб ҳам тегмайди! Ўз билгинларча ишлаб, тинч яшаб юраверсанлар!»

Қолаверса...

дунёда ё зар, ё зур!
Тоштемир тез орада зарга эга бўлган эди.
У — зур ҳам эди. Билагида тоғни талқон қиладиган куч.
Айниқса, унинг хизматида қирқта йигит бел боғлаган; қаршилик
кўрсатганининг белини синдиришар эди.

*(«Кимки бизга қарши турса,
Шартта-шартта отамиз!» — деган
шеър уша замонда туқилганми, кейин-
ми?! — Тоштемирга тегишли эди.)*

Дарвоқе...
одамлар огзидаги миш-мишлар-у,
шаҳар ташқарисидаги горда мол-мулк, аскар тўплаётганига
қарамай, —

Тоштемир аввалдан мамлакатда шоҳ бўлишни кўзда тутмаган;
унга тожу тахтнинг кераги йўқ эди!
Бу пайтга келиб,
у маълум гуруҳ устидан бус-бутун ҳукмронлик қилмоқда;
ўзи истаган шоҳликни қўлга киритиб,
шоҳона яшамоқда эди!

Бироқ
ошиги олчи Тоштемир —
ўзини лоқайд-бепарво тутиб, қанчалик четлаб ўтишга урин-
масин,

барибир
(шаҳар бедарвоза эмас экан!) —
уч киши унинг бораётган йўлида тортган
деворга тўқнаш келган;
уларнинг қаршилигини енголмаган! —
енголмаётган
эди!

Булар:

1. Унга болаликда иш урганган — Уста Маҳмуд.
2. Мамлакат шоҳи.
3. Отаси Мулла Тошпўлат.

Тоштемир бир кунлар,
ўзи танлаган йўлда —
хамирдан қил сугургандек, —
иши енгил кўчиб кетаверишини кутган эди.
У, пичогим мой устида; биров пинагимни бузмайди, пишагим-
ни (мушутимни) пишт демайди;
ҳамма — мисол учун:
«ишинг тушса, кичикни ҳам ака дейсан, кучукни ҳам!» —
қабилда тутумга келади, амал қилади! —
деб уйлаган,

шундай бўлишига
ишонган эди!
Унга кимдир халал бериши,
унинг манфаатига кимдир зид юришига —
Тоштемирнинг ақли бовар қилмас;
у тинч қараб туролмас, —
чидаялмас эди!

Шу боисдан, Уста Маҳмудни у нега эл қилолмагани-ю, орада
рақобат тугилганига тушунолмай, асабийлашарди. Тоштемирга,
бутун чигаллик Уста Маҳмуддан бошлангандек туюлиб, эзилар;
баъзан тиг дамида юргандек ҳолатни ҳис этар эди.

У, вақтида
Уста Маҳмудни —
уз отасидан кам ардоқламас эди!
Уста Маҳмуд ҳам, ўшанда
уни —

уз ўгли урнида кўрар эди!

Уста Маҳмуд —

Мулла Тошпўлатга

дўст-қадрдон эди.

Мулла Тошпўлат, дастадан кетиб, ишга ярамай қолганини
билдирмай,

акам, устозим, деб қўллаган ҳам,
Тоштемирнинг қўлига арра-теша тутқазиб,

уни йўлга йўллаган ҳам —

Уста Маҳмуд эди!

Уста Маҳмуд —

қўзлари катта-катта, кетмон нусха соқол қўйган, гавдали бир
киши эди. Мулла Тошпўлатга нисбатан ёшроқ бўлса ҳамки, сало-
бат билан, — икки қўли орқасида, — сал букчайиброқ юрар эди.

Кучаларда судралган Тоштемир — иш излаганида, —

шу одамнинг ёнига келган эди!

Аммо кўп ўтмай,

у даста тузиб, Уста Маҳмуддан узоқлашди.

Уларнинг йўли ажралди.

Тоштемир бутун вилоятда ҳукмронликни қўлга ола бошла-
ди!

Уста Маҳмуд эса:

шогирди қурувчиларни жамлаган пайтда эмас, —

вилоятдаги барча ҳунармандларни

Бир Дастага бўйсундиргандан кейин ҳам —

кичик бир дастага бош булиб юраверди.

Тоштемирга эргашмади!

Тоштемир илтифот кўрсатишга уринди. Бўлмади.

Гаплашгани одам юборди. Бўлмади.

Уста Маҳмуд — метин эди!

Ниҳоят, Тоштемир йигитларига Устани бир оз қўрқитиб
қўйинлар, деб буюрди.

Лекин йигитлар саллани ол, деса, каллани олгандек, иш тутишди:

Уста Маҳмудни уриб-тепиб, қовургаларини синдириб, фалажга ухшаган бир ҳолга солиб қуйишди.

Улар уддиришса ҳам, Тоштемир парво қилмас эди-ку, бу воқеа одамларда —

фавқулодда таассурот уйготди!

Тоштемирнинг кайфияти бузилди.

Дард устига чипқон, дегандек

Уста Маҳмуд бош бўлган дастадаги йигитлар бу воқеадан жунбушга келишди.

Улар — қўрқиб, Тоштемир томонга ўтиш қаёқда! — ўлдирса, бизни ҳам ўлдирсин, аммо жаллодга эргашмаймиз, деб қасамёд қилишди.

Тоштемирнинг пайтавасига қурт тушди.

У қош қўяман, деб кўз чиқарган шотирларидан икки йигитни шаҳардан четлатди; горга, аскарликка жўнатди.

Бу билан кифояланмай,

совга-салом кўтариб, ярашиш учун шахсан ўзи Уста Маҳмуднинг уйига борди.

Тушақда михланиб ётган Уста Маҳмуд —

Тоштемирни кўришни истамасди, —

унинг юзига қарагиси ҳам келмади.

Бироқ Тоштемир пойгақда тиз чўқди;

фақат яхши сўзлашиб қолмай, бир йўла

устозини «эритиш»га чоғланди.

— Йигитлар аҳмоқлик қилибди, пешво. Мен уларни жазоладим. Керак бўлса, яна жазолайман. Уругини қуригиб юбораман! — деди у ўйчан, эзгин оҳангда. — Мен шоҳ қаторидаги одамман, биласиз. Катта бошимни кичик қилиб, ёнингизга келдим. Булган иш бўлди. Олдингидек, қўлни-қўлга бериб, ишлайлик. Иноқ яшайлик! Менинг тилагим шу...

— Бу нима, босқинми?! Менинг сен билан гаплашадиган гапим йўқ. Бекор келибсан! Тилимни қичитмай қўяқол! Кет! — асабийлашди Уста Маҳмуд.

— Жаҳл чиқса, ақл қочади. Қизишманг, пешво. Мендан бир айб утган бўлса, айтинг, эшитай... Мен учун инсон — оламнинг гултожи, борлиқнинг шоҳи! Ўз ақли, ўз кучига ишонади! Осмондан марҳамат, эҳсон кутмайди! Дунёнинг тўрт кунлик эканлигини билиб, «Ффу» деб юраверади. Бир марта берилган ҳаётни машаққатлардан қўрқмай, роҳат-фароғатда ўтказади... Мен шунга интилдим. Сизлар ясаган қолипга сигмадим. Ўз йўлимдан бордим! Шу менинг гуноҳимми?! Мен сиздан шикоят қилаётганим йўқ; сиз ҳам мендан упкаланманг, пешво...

Уста Маҳмуд ётган ўрнида тўлаганди.

— Демак, сен оқсан, мен қора. Бутун айб менда! Сен мендан бемалол шикоят қилишинг ҳам мумкин!

— Мумкин. Лекин истамайман.

— Нега?! Бошладингми, гапир!

— Хўп, қўймадингиз, айтаман... Сиз менинг ишим ривож топганига суюнмадингиз, пешво. Бахилликми, гайирлик қилдингиз! Ахир, мени қўлласангиз, мен сизни бошимга кўтармайманми?! Отамга ўхшаб, етти қават кўрпача устига ўтқазмайманми?! Бунчалик эмас-да... Балки, вилоятда Тоштемир кўпдир, лекин мен биринчиман. Биттаман! Мен билан ҳисоблашмай бўладими?! Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам муомалага боғлиқ. Дунёда муомала керак...

Ўтмас арра гишиллаганидек,

Уста Маҳмуд негадир синиқ кулди.

— Бизнинг қонимиз энди қўшилмайди, бола! Ҳалол иш бор. Ҳаром... Сен атрофингга йиққан ҳунармандлар ҳунармандга ўхшамай қолди! Азалдан қайси ҳунарманд безак, завқ учун эмас, ҳаётини уйлаб ишлаган?! Сен уларни шу ҳолга солдинг! Диёнат кетди. Ҳеч ким Худодан қўрқмайди. Ҳаммасининг ақли, ҳаёли халқни адаб, яхши яшаш! Кучага чиқиб қара, одамлар қандай кунга қолганини... Бизнинг қурувчилар-чи?! Ота-боболар тиклаган иморат билан сенлар қурган бинони қийсла! Қаттиқроқ шамол турса, ағдариладиган уйнинг кимга кераги бор?! Худо кўрсатмасин, бир зилзилами, тошқин бўлса, одамлар бошини қайси деворга уради?! Ўзларинг учун кўтарган иморатлар ҳам ялтир-юлтур, омонат. Ҳаром йўл билан эҳром қуриш қийин! Фойдаси йўқ... Менинг бўёгдан уёғим яқин. Одамга бир қулоч ер етади. Мен шунча йил асраб, иймонимни сенга сотмайман, бола!

Тоштемир бу уйга йўл олганидаёқ

ўз ақлига зид, бошқа бир ақлга

рупара келишини ҳис этган эди.

Мана, энди у бутун ақлини ишлатиб,

гап топиб беришга мажбур эканлигига

қаноат ҳосил қилди.

Шу аснода гўёки мутафаккир бўлиб кетди.

Сукротга айланди.

— Дунё ўзи омонат бино эмасми, пешво?! Алфасона қурилган, арзон. Фоний бу жойда боқий иморат қуриб, нима қилдик?! Бекорга азият чекканинг қолади! Одамлар, дейсиз. Халқ, дейсиз. Буларга қорни туқ, усти бут бўлса, бас. Бошидан ёмғир ўтмаса! Биров сизнинг офтоб жилоланган нақшларингиз қадрига етибдими?! Яхши экан, ҳалол экан, деб озгина ҳурматингизни ўрнига қўйбдими?! Сизнинг одамлар орасида лақабингиз Балиқча, билсангиз керак. Нега Балиқча?! Нафас ютиб, ўз ишингизни қилиб юргангиз учун, албатта! Булар сиз эмас, кимки гирибонидан тутса, кучада туртиб ўтса, ўша билан гаплашади! Ҳисоблашади! Мен Наҳангман. Мени назарига илмай, арзитмай кўрсин! Буни сиз тушунишингиз керак... Истасангиз, ҳали ҳам кеч эмас, сизни ҳимоямга оламан. Даволанасиз. Йигитларингизга бош бўлиб, дунёнинг гаптини сурасиз. Ўлгунингизча иззат-икром бузилмайди. Фақат, менинг йўлимга терс юрманг! Душманлик, адоват сақлашдан ҳеч нарса чиқмайди...

Тоштемирнинг барча ҳаракати зое кетди.

Уста Маҳмуд барибир «эри»мади.
— Сен, бола, биласан, мен энди яримта одамман, — деди у. —
Мендан умид кам! Менинг ёнимга, йигитларингиз уйинбузуқилик
қилишмасин, айтинг, деб келгансан... Айтмайман! Узим ҳам
йўлимдан қайтмайман! Гап шу!..

Тоштемир этак силкиб, урнидан турди.
Уйдан чиқиб кетаётиб,
эшик олдида тўхтади. Қаради:
қушни хона деразасидан бир жуфт куз —
уни нафрат билан таъқиб этмоқда
эди.
Уста Маҳмудга сўзи утмаганидан ҳам купроқ
бу —

униг жонига наштардек
санчилди!

Аввалига

кузлар эгасини танимагандек бўлди.
кейин, бирдан...

ахир, Нигор-ку! —

Устанинг қизини эслади.

Болаликда бирга ўсишган эди!

Икки оиланинг қисмати ўхшаш эди:

Уста Маҳмуд ҳам уч фарзанд курган

(фарқи, ўгли йўқ, уч қиз),

хотини сўнгги йилларда вафот этган эди!

(Уста Маҳмуд ўғли бўлмагани-ю,

Тоштемирга меҳр қўйганидан, вақтида, —

қизларидан бирини —

балки, шу Нигорнидир?! —

унга никоҳлаб бериш нияти ҳам бордек эди!)

Нигор шўх, шаддод қиз эди...

улгайиб, ўт бўлибди-ку!

Деразадаги бир жуфт куз

Тоштемирнинг юрагига чуқди-қолди!

Негадир энди мутгасил, бир гап —

хаёлида айлангани-айланган эди:

*Узгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

...

У паришонланиб, анча кун, Устани йўқотиш, қизини ўз
қасри-саройига чўри қилиб олиб келишни ўйлаб юрди.

(Қиморбозлик, наша, ҳар хил хонимларни кечалари сандиқда
қасри-саройга келтириш —

Тоштемир учун одатдаги ҳол эди!)

Бунга унинг қурби етар,

ўзича шунга тайёр ҳам эди.

Бироқ қурқди:

одамлар ичида баттар норозилик уйғониши мумкин! Бу —
улган илоннинг бошини қўзғатиш билан тенг эди!

Шу кунлар, —

Уста Маҳмуд воқеаси сабаб бўлди, бошқа важданми, —

Тоштемирни Мамлакат шоҳи

чинакам қасри-саройга чақиртирди.

Тоштемир қирқта йигити билан пойтахтга борди.

Йигитларни Дарвозахонада қолдириб,

ўзи Саломхонага — шоҳнинг ҳузурига кирди.

Шоҳ уни — кутганига зид ҳолда, — илжайиб қаршилади. Ота-
ўғилдек ачомлашиб куришиб, кифтига қоқди. Ёнидан жой
курсатди.

Ниҳоят, сўради:

— Одамингиз шуларми?! Қирқтами?!

— Йўқ, куп. Балки, тўрт юздадир? Балки, тўрт мингта?! Узим
ҳам билмайман, — деди Тоштемир.

— Асқар саногига етмаган саркарда булар эканми?!

— Бизнинг аскаримиз одамлар орасида кўринмай ётади. Ким-
лардир мени танийди, қолгани чувалчангга ўхшаб бир-бирига
боғланган, ернинг остида; мен танймайман ҳам... Масалан, ўзим
юрган вилоятдан ташқарида одамим борми, қанча?! — сизга
шуни ҳам айтолмайман. Балки, вазир-вузароларингиздан уч-
тўрттаси меникидир! Булар ўз вазифасида тураверади, лекин
керак пайтда мени қўллайди, шинжимга киради. Худди суварак,
кундан-кун, ўз-ўзидан урчиган нарсанинг ҳисоби бўлмайди...

— Мен биламан, ота-боболарим қаттиққўл кишилар эди.
Қимир этган одамни босишарди. Бошини кесишарди. Қулоғи,
бурнини. Тилини! — деди шоҳ ўйчан. — Мен халққа эрк бердим.
Шафқат қилдим! Асал ҳам меъдани бузар экан. Одамлар меъерни
тушунмади... Бу неча минг йиллик тарих. Ёгочнинг бушини қурт
ейди. Вақти-вақти билан шундай воқеа рўй беради. Одамлар
қўзғолон кўтаради. Бош буради. Кескин тўқнашувга бормаганда
ҳам, сиздек биров чиқади. Мамлакат ичида мамлакат, салтанат
ичида салтанат юзага келади... Мен чумчуқ пир этса, юраги шир
этадиган кишиларни ёқтирмайман. Довжурок-дадил йигитларни
ҳурмат қиламан. Қолаверса, дунёда ақлсиз ҳеч иш битмайди.
Тўртта одамни бошлаш учун ҳам ақл керак! Ақлни куч ишлатиб,
енголмайсан! Шу боисдан, сиз билан яхши сўзлашиб ўтирибман...
Эскидан ҳикмат бор. Бир қозонда иккита қўчқорнинг боши
қайнамайди!

Тоштемир бу гаплардан сергак тортмади. Аксинча, кулди.

— Қозонга боғлиқ, шоҳим. Қозон катта! — Кейин, қушиб
қўйди: — Одамлар бекорга сайрайди. Горда йиққан аскарим ўзим
учун! Мол-мулким ҳам эл қатори. Мендан бойроқ кишилар топи-
лади! Мен сизга душман эмасман. Биров тожу тахтни қўлимга
тутқазса ҳам, олайман. Бошимга ураманми?! Кўнглим истаган-
дек юрганамга нима етсин! Эркароқ, эркироқмиз... Мендан
хаёлингиз қочмасин! Қурқманг!

Тоштемирнинг кулгани ёки
узини тенг-тўшдек тутаетганига —
шоҳ ҳам, аҳамият бермагандек бўлди.
У уз тахтида ҳамон илжайиб ўтирарди.
— Қўрқиб, улибманми! Лекин хаёлим қочади. Буниси тўгри!
— деди салмоқлаб. — Кечалари ухлолмай чиқаман. Халқни ўйлай-
ман... Сизнинг қўлингиз қон эканидан хабарим бор. Ҳаммаёқ
ўтрини қароқчи урибди! — бўлиб ётганини ҳам кўриб турибман.
Ишлар пачава! Иккимиз одамларни ҳалокатга бошлаяпмиз. Сиз
бир ёндан. Мен бир ёндан! Мен сизни чайнаганим билан, ҳозир
ютолмайдиганга ўхшайман. Лекин эсингизда бўлсин, сиз дор
остидасиз; фақат арқонни тортиш қолган...

Шоҳ тахтидан кўзголди.

Кейин, негадир Тоштемирни яна бағрига босиб,
кифтига қоқди.

Тоштемир шоҳнинг гап-сўзларига ҳам,
муносабатига ҳам тушунолмади.

У, мулоқатдан кўнгли тўлмай, —
паришонланган эди.

Қасри-саройдан чиқиб кетаетганида ҳам,
олис йўлда дала-дашт, қишлоқларни йигитлари билан оралаб
бораётганида ҳам —

Тоштемир —

усту юпун, парча нонга зор
минг-минглаб одамларни кўрди.

Булардан ҳеч бири — унинг; афтидан, шоҳнинг ҳам —
«одам»и эмасди!

Аслида, халқ... шу эди!

Тоштемир беихтиёр

Даразадаги бир жуфт кўз —

Нигорни эслади:

*Ўзгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

...

Тоштемирнинг кўнгли

Уста Маҳмуддан ҳам,

Мамлакат шоҳидан ҳам

нотинч эди!

Буларни у эслашни истамас, аммо

бундан сўнг ҳаёти қандай кечишини билмаганидан,

унутолмас эди!

Ана шу боисдан, баъзан

тиг дамида юргандек ҳолатни

ҳис этар эди...

Булар — хўп, гўрга; булар — бегона; узоқда;

унутиш ҳам мумкин!

Тоштемирга: —

у юрган йўлдан юрмаган,

пинжида туриб, пинжиги кирмаган —

бошқа биров, айниқса,

осойишталик бермаётган эди.

Бу — (ўзингиз англаб турибсиз!)

унинг отаси

Мулла Тошпўлат эди!

Тоштемир, олдинлар — ҳам ота, ҳам она бўлиб, унга жони-
жаҳонини тиккан бу одам, нега кундан-кун ёввойилашиб, бегона-
лашиб бораётир?! Нима учун боласи қувончи, дардини баҳам
қўрмаётир?! —

шу тўгрида маҳал-бемаҳал

бош қотириб, асабийлашар эди.

Дунёда агар ўзи истамаса,

инсон эмас, ҳайвонни ҳам

бир ишга мажбур қилиб бўлмайди!

Мулла Тошпўлат аввалдан Тоштемир тиклаган қасри-саройга
қафасга тушган қушдек, истар-истамас кириб, етти қават
кўрпача устига омонат қўнган эди. Орадан кўп ўтмай, аста-секин
қайтиб ўрнидан сирғала бошлади.

Бора-бора ўз ташвиши билан банд ўгил отани кам кўриши,
аксар бехосдан «йўқотиб» қўйиши одат тусига кирди.

Тоштемирнинг йигитлари Мулла Тошпўлатни баъзан эски
ҳовлидан, баъзан қизлари уйдан, баъзан эса кўча-кўйдан «то-
пиб» келишар эди.

Ота-болани, бир пайтлар жони-дилдан суҳбат қуриб, баҳра
олишарди, дейиш қийин. Лекин энди вақтида бўлган севинч,
самимият ҳам кетган, юз-кузлардаги илиқлик сунган эди. Мулла
Тошпўлат угли билан гудраниб, узуқ-юлуқ гаплашарди. Тоште-
мир асабийлашгани учунми, отаси олдида ҳар гапга «Ффу!» деяве-
рар, кўпинча ўз-ўзидан шундай бўлиб чиқар эди.

Улар орасида гоҳ-гоҳо бундай суҳбат кечар эди:

— Машқингиз паст, дада?!

— Юрибман... Тушимга Зулфизар киради! Мен қиёматда
онангта нима дейман?!

— Қиёматга бало борми?! Ффу! Онамга нима дейшингиз
керак?!

— Онанг сени шу ҳолда кўрса...

— Менинг ҳолим шунчалик хароб эканми?!

— Хароб... Иморат ҳам одамнинг ҳусни. Кийим! Сен не-не
обидаларни буздириб, ҳаммани каталакка тикдинг! Ҳунар деган
нарса қолмади! Ҳунарманд деган одамни кундузи чироқ ёқиб,
тополмайсан!

— Ффу! Сиз ҳам Уста Маҳмуднинг гапини қиялпсиз! Киндик-
ларинг бирми, дейман?!

— Киндик бир! Мени ҳам калтаклашинг мумкин...

— Гапингизни қаранг-у! Ффу! Уста Маҳмудни менга эслат-

манг! У душман! Шоҳ ҳам душман! Мени кўришолмайди... Мен куп ишларни сизни деб қилдим, дада! Сиз учун! Сизнинг дунёда қашшоқ ўтишингизни истамадим! Топталган, бахтсиз яшаганингизга тоқат қилолмадим!

— Мени ўз гуноҳингга қўшма... Балки, бу менинг гуноҳимдир?! Менга ёзган қисматинг шумиди, Художон?! Боласидан кўрсин, деганмидинг?! Нега мени Уста Маҳмуд қилиб яратмадинг?! Ушандай журъат, ирода бермадинг?!

— Ффу! Яна, Уста Маҳмуд, дейсиз! Бошқа ном қуриб қолганми?! Уста Маҳмуд йўқ. Улган! Йулини излаяпман, холос! Қизини уйга чўри қилиб олиб келаман.

— Ундай дема, болам. Бўгзинггача гуноҳ. Баттар гуноҳга ботасан!

— Хўп, сизга нима етишмаяпти?! Савдойига ўхшайсиз... Хотин олиб берайми?! Ёки уч-тўртта чўри ажратиб... маза қилмайсизми?!

— Уялмайсанми, болам?! Онанг олдида...

— Уладиган дунё! Онам тушунар... Мен сизга онамдан яхши-сини топиб бераман!

...

Бундай суҳбатдан кейин
Мулла Тошпўлат қандай ҳолатда юради?! —
Тоштемир билмас;
унинг ўзи
ҳафта-ўн кун
юраги гаш тортиб,
эзилар эди!

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшаяпман?! Ҳаётда бирон маъно борми ёки бу номаълум бир насибами?! Мен кимман?! Маконим қаерда?! Қуюндек тентираб, бораётган манзилим қайси?!» —

Тоштемир шуларни ўйлар эди.

*Мақсад на эди — жаҳона келдинг?! —
кайфиятини баён этиб кет...*

Мақсадни аниқлаб,
кайфиятини баён этиш —
осон бўлса экан!

Умуман:

Тоштемир ҳаётида
буларнинг бари уткинчи ҳол —
эпкини эди!

Ҳунармандлар орасида айланиб юришдан ташқари,
асосан, Тоштемирнинг иши
айш-ишратдан иборат эди.

Кун ора базм. Жинлар базми.

Қозондаги таомни ариққа ағдариб, янги қозон осийш.

Буза. Бода.

Қуллар чилдирма чалган, чўрилар рақсга тушган;

Тоштемир эса:

— Қумри! Манави тиззамга... Қундуз! Сен манави...

Йигитлар навбат билан хониш қилишади:

*Чаманда гул очилди-ё,
чаккангга тақ, чаккангга...*

Ашулачи хонимлар ҳам йўқ эмас. Овозлари етти иқлимга таралади:

*Буса агар —
булса шакар...
Булса шакар,
ёр, ёр-ай...*

Тоштемир мастлик ва ҳушёрлик орасидаги бир ҳолатда юради.

Қасри-сарой ҳовлисида чайқалиб туриб,
энди фақат аҳён-аҳён
тушдек эслайди:

Нигор! —

Деразадаги бир жуфт кўз!
*Ўзгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

3

Тошдан бош...

Тоштемир — нима қилганда ҳам, —
дунёнинг гаштини сурмоқда эди.

Кимга огир?! —

Мулла Тошпўлатта!

«Не тирикмен, не ўлук, не сог, не бемормен!» —
унинг аҳволи шундай эди.

У ўз умрида минг хил дарди-балони кўриб, ҳеч қачон: «Тошдан экан бошим менинг!» — деб уйламаган; ҳеч қачон жонидан бунчалар безор ҳам бўлмаган эди.

Мулла Тошпўлат қаёққа бориши, ўзини қаерга қўйишини билмас эди!

Учраган одамнинг олдида кўзлари жовдирарди. Огиз очиб, сўзлашга қўрқар эди!

Назарида, ҳамма унга таъна қилаётгандек эди:

— Ўглинг ёвуз! Қонхўр!

— Ўглинг нонимизни туя қилиб юрибди! Муттаҳам!

— Ўглинг халқни бузаяпти! Иймонсиз! Иблис!

Одамлардан қочгани билан, бу сузларни у баъзан орқадан, баъзан очиқ эшитар ҳам эди!

Даҳшатли жойи: Мулла Тошпўлатнинг ўзи бошқалардан олдинроқ углим одам эмас, деган фикрга келган эди! Бир томондан, албатта, Тоштемир ҳозир ҳам унинг жон-жигари, икки кўзи эди! Аммо иккинчи томондан, у энди кўпдан буён кўнглида углига нисбатан нафрат туяр, ўз қўллари билан углини бўғиб ташлагиси келар эди.

Бунинг бари Худодан, деб уйларди Мулла Тошпўлат. Шу билан бирга, бот-бот Ҳайдар Махсумни эслар, «ёймачи» — афсунгар экан, фусун орқали углимни эгри йўлга солди, деган хаёлга борар эди!

Ойлар, йиллар шундай ўтиб...

шоир айтмоқчи:

«Ҳар нарсанинг боши ва охири бор!» —

У Ҳайдар Махсумни топиб,

яна бир гаплашишга қарор қилди.

Бозорга қатнайдиغان бўлди.

Душанба кунни борди.

Кейин, чоршанба,

Кейин, жумаи муборак.

Кейин,

пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.

Бозорда, дарвоза пинжида тизилган ёймачилар қаторида —

унинг эски пўстак устида ўтирадиган «ошна»си йўқ эди.

Унга таниш — Эзма ҳам кўринмас эди.

Қатор анча янгиланган, кексалар ўрнини ёшлар олган эди.

Мулла Тошпўлат қайта-қайта Ҳайдар Махсумни сўраб-суриштирди. Бироқ ҳеч кимдан маънили гап чиқмади.

— Унақа одамни билмаймиз!

— Эшитмаган эканмиз!

— У киши улган бўлса керак!

Мулла Тошпўлатнинг «ошна»си уйига боришдан булак иложи қолмаган эди!

Бир кунлар Эзма ёймачи берган «ахборот»ни эслаб, Магриб томонга, шаҳар этагига қараб кетди.

Бораётган жойини дуч келган кишидан аниқлашга уриниб, кетаверди. Узоқ юрди.

Ҳайдар Махсум чиндан улган бўлса-чи, деб ичида қўрқаётган, илоҳим, улмаган бўлсин, деб Худога ёлбораётган эди. Унинг ҳозир илинжи шу эди!

Одамлар суриштириб, Маккани топган экан!

Ахийри, Мулла Тошпўлат тубида шагиллаб сув оқаётган жар бўйидаги қандайдир пачоқ ҳовлига рўпара келди.

Дарвозани секин тақиллатди.

— Очиқ. Кираверинг! — деди кимдир.

У дарвозани очиб, қаршисида —

Ҳайдар Махсумни кўрди.

Афсунгар...

Ҳайдар Махсум Мулла Тошпўлат билан нохушми-лоқайдроқ кўришди. Аммо:

— Қани, ичкарига. Тортинг! — деди.

Мулла Тошпўлат «ошна»сининг тирик эканини кўриб, суюнган; шу аснода бу одам углини «эгри йўлга солгани», бундан норозиланиб юрганини ҳам унутган эди! Ортиқча мулозимат кутмади.

Улар биргина деразасига бўйра парда осилган нимқоронги даҳлизга, бу ердан хонага кирдилар. Тўртта пўстак, ўртада яланг хонтахтадан булак хонада ҳеч вақо кўзга ташланмас эди.

Пўстак устига қўниб, қўл очиб-очмай, —

Ҳайдар Махсумнинг невараси бўлса керак, — кўзлари уйнаб турган жонсарақ болакай дастурхон ёзиб, икки коса сув, битта қотган нон келтириб қўйди.

— Дастурхонга қаранг. Уйда бори! Худонинг бергани! — деди Ҳайдар Махсум.

— Эй биродар, гап нарсадами?! Одам овқат ейиш учун келмайди, — деди Мулла Тошпўлат. У йўл юрса ҳам мўл юриб, очиққан эди, бир булак нонни ивитиб, сув билан паққос туширди. — Кўпдан буён бундай мазза қилмаган эдим! Раҳмат сизга! — деди Ҳайдар Махсумга.

Мана, энди улар қизгин суҳбатга чоғланишди.

— Тинчмисиз, биродар?! — деди Мулла Тошпўлат. — Уйнаб-кулиб юрибсизми?! — деди. — Бола-чақадан қисинмаяпсизми?

— Руҳ йўқ, ҳол йўқ, — деди Ҳайдар Махсум. — Чарчадим! Дунёнинг қизиқлигини кўрмайсизми! Бир ташвишдан қутулсанг, янгиси чиқади!

— Мен сизни кўп изладим. Бозорга бормаяпсизми?!

— Инсон зарурат учун бозорга боради. Менинг сотадиган ҳеч нарса қолмади? Ҳаммасини сотиб, соуриб бўлдим!

— Ана, сизга яна бир ярим минг! Олинг! — деди Мулла Тошпўлат танга санаб. — Лекин менга сотган матоингиз ҳам ўзингизники! Углимни бўшатинг! Олдинги ҳолига қайтсин. Мен рози...

— Биз, сотган матони қайтиб олмаймиз. Қоида шу! — деди Ҳайдар Махсум гамгинроқ кўйда. У Мулла Тошпўлатга паришон қаради. — Нима, углингизга эс кирмадим?! Углингиз ақлли бўлмадимми?!

— Углимга эс кирган. Ақлли! — деди Мулла Тошпўлат. — Керагидан зиёд ақлли! Бир кунлар мени хонавайрон қиларди. Энди халқни хонавайрон қиялпти! Дунёда нимаики яхши нарса бўлса, «Фу!» дейди...

— Углингиз Оқсоқол, Хужайин экан! Шоҳ экан! Одамлардан эшитаман... Суюнмайсизми?! Матони қайтиб олсам, ким билади...

— Ота-бола ҳозир, иккимиз ҳам бахтсиз! Ишонинг! Мен ўқимаганман; сиз олим. Бирон йули... — Мулла Тошпўлат шошиб кўйнидан беш юз танга чиқариб, қўшди. — Ўрнига бошқа, қолган

ярим ақлингизни берсангиз ҳам, майли... Сиз ҳам энди инсоф қилинг, биродар. Вақтида, кераксиз, ёмонроқ ярмини сотган бўлишингиз ҳам мумкин! Мени содда экан, деб алдаб... Бу гапни кавлаштириб ўтирмаймиз!

— Пулига яраша дуоси! Ўзимдаги ярми учун қимматроқ сурайман...

Мулла Тошпўлат яна беш юз тангани қуртдек санади. Ҳайдар Махсумни, ниҳоят, кўндирди.

Ҳайдар Махсум алланималарни пичирлаб,
юзига фотиҳа тортди.
Мулла Тошпўлат кўнгли сал ёришиб,
уйига қайтди.

4

Яна Мулла Тошпўлат...

У энди Ҳайдар Махсум тўғрисида
«телбами-девонами!» — деб уйламас эди.

Афсунгар! Вассалом!

Жинлар-ажиналарга боғлиқ дуохонлик, ҳар хил (жинларни кишанлаб, ишга солиш сингари) тадбирлар бидъат, бу ҳаттоки гуноҳ, деб эшитган эди.

Аммо Худо урган жинлардан ташқари, яхши, савобталаб жинлар кўп, деб ҳам эшитган; Ҳайдар Махсум — олим одам, ажратса керак, ихлосу халос-да, Худонинг ўзи кечирсин! — деб уйлаб, шу йўлдан борган эди.

Мулла Тошпўлат ақлли одам эди!

Фалон танга бекорга кетган, муллажирингдан менга жиринги қолган бўлса-чи?! — масалан, шу йўсин хаёларга бориб, эзилишга одатланмаган эди. Садақадир, эҳсондир, закотдир?! — одам харж қиласан-да! Айниқса, Мулла Тошпўлат ўглининг пулини олиб-совураётгани йўқ. Бу пул ўзиники; бир қора кунимга яраб, деб йиллар бўйи йиққан эди. Ҳозир шуни шошмасдан кеткизмоқда эди!

У энди ўз-ўзини алдагандек, бунинг устига,
алдангандек ҳолатни ҳам ҳис этмас эди!

Маълум бир натижа чиқишига шубҳа-гумон қилмас эди!

Фақат, Ҳайдар Махсум бу гал сотган мато нимадан иборат?!—

аниқ сузлаша олмагани, билмаганидан, юраги така-пука, ҳаяжонланмоқда эди.

Уйда эса...

уни...

хаёлига ҳам келтирмаган

воқеалар

кутмоқда эди.

Мулла Тошпўлат эрталаб уйдан чиқиб кетган,

Машиқдан Мағриб томонга бориб қайтгунича — кун қариб, вақт намозгарга яқинлашган эди.

Гузардан ўтиб, ўглимининг олдига кирсаммикин ёки эски ҳовлида ўзи мени йўқлашини кутсаммикин?! — деб иккиланиб турган эди;

бошини кўтариб,
анграйганича, қотиб қолди.

Аввалига Мулла Тошпўлат, кексалик қурсин, бошқа кўчага кирдим шекилли, деб уйлади. Кейин, диққат қилгач, баттар ўзини йўқотиб қўйди...

Эски ҳовли жойида эди. Аммо унинг ёнида — олдинги, бўм-буш майдонча!
Қасри-сарой қани?! Тоштемир қани?!

Чаққон йигитлар-у,
қуллар, чўрилар қани?! —
ном-нишон кўринмас эди!

Кимдир Тоштемир тиклаган қасри-саройни тапир-тупир ер билан яксон қилиб,
гиштини ҳам қолдирмай, супуриб ташлаган эди!

«Булиши мумкин эмас!» Лекин:

...мумкин экан!

*(Тилла балиқ ҳақидаги эртакка ўхшайди...
Тоғора олдида ўтирган кампир қасри-саройга эгалик даражасига етиб, кейин яна — тешик тоғора билан қолгани!)*

Майдончада биргина тўти хиромон айланмоқда эди.

Мулла Тошпўлат ўзича, Тоштемир асраган тўтилардан бўлса керак, қафасдан чиқиб, урганган жойда қолиб кетган, деб уйлади. Аммо эътибор бериб, пайқади:

Бошқа! Олдин бир пайт кўргани! —
Ганг бўйидан келганми, Нил бўйиданми?! —
патлари камалақдек рангин;

ниҳоятда
чиройли...

Мулла Тошпўлатни ғам босган эди.

У қўшниларга учраб, рўй берган воқеа тўғрисида эшитган-кўрганларини сўрашга ошиқди.

Азалдан дунё шу...

қўшнига сенинг осойишталигинг ёқади;
кулфатни бўлишадиган киши —
кам топилади!

Биринчи қўшни

қўзларини бақрайтирди:

— Сиз меникига кириб, нега валдираяпсиз ўзи?! Мен ҳеч нарсани кўрганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ!

Иккинчи қўшни, аксинча, уни мулоим қаршилади:

— Мен агар хабарим бўлсайди! Одамлар нима деяпти?! Номардлар индамаяптими?!

Учинчи, туртинчи қўшни
(энди қоронги туша бошлаган эди!)
чироқни учириб қўйиб,
эшикни очмай ўтираверишди.
Инсон — бошинга тушгач! — биқининг огриса ҳамки,
дуч келган тепкига чидайсан!
Мулла Тошпўлат етти эшикка борди.
Ахийри, еттинчи қўшни, хайрият, —
олазарак атрофга куз ташлаб бўлса-да,
Мулла Тошпўлатта бор гапни етказди.

Боягина — ҳали икки соат ҳам ўтгани йўқ! —
Тоштемир йигитлари билан бозорда юрган экан;
теграсида тўпланиб, уни саволга тутган
одамларга шикоят қилибди.
У шундай дебди:

— Балки, менинг гуноҳим кўндир! Лекин мен нимани истадим?! Халқ бир ёқадан бош чиқарсин! Ҳамма кун кўрсин, яхшим-ёмонми, бошпанаси бўлсин! Ҳунар эгаллаган киши қадрини топсин!.. Уйлаганларим амалга ошмаяпти... Сабаб?! Балиқ бошидин сасийди. Бутун ишлар юринг-кетайлик! Курмайсизларми?! Тартиб йўқ...

Уни —
гапи тугаб-тугамай, —
қандайдир номаълум кишилар
қуршаб олишибди.
Бошига қоп кийдириб,
арқон билан ўраб-чирмашибди.
Шу заҳотиёқ ёнидаги йигитлари
тумтарақай бўлишибди.

Тоштемирни эса алақаёққа судраб кетишибди.
Уша номаълум кишиларми, бошқа бир номаълум кишиларми гузарга келиб, бойваччанинг мол-мулкини мусодара қилиш буюрилган, дейишибди; қасри-саройни бузиб,
тўпланган нарсани ташиб-йўқ қилишибди...

Мулла Тошпўлат рўй берган воқеани эшитиб,
аввалгидан кўпроқ — чуқур қайгуга ботди.

У Тоштемир ўз қилмишлари учун бир кун жавоб бериши кераклигини ҳис этарди. (Шаҳар бедарвоза эмас!) Аммо бу кун барибир гафлатда қолган эди!

Энди олам зулмат-зимистон эди.
Ғуристондек ҳувиллаб ётган ҳовлида
қўним топа олмай, ўзини ҳар ёнга отган —
Мулла Тошпўлатнинг
дам сайин
юраги зардобга тўлмоқда,
қон бўлмоқда эди.

Ҳозир Мулла Тошпўлат гўёки
бир девордаги туйнуқдан ўтиб, бошқа, қалинроқ деворга юзлашган кишидек ҳолатда эди...

Ўғли бозорда нима қилиб юрган экан?! Уни ким, нега тутиб, олиб кетибди?! У қайси аҳволда?! Қаерда?! Унга қандай учраб, шу оғир пайтда ёрдам курсатиш мумкин?! —

шуларни ўйлаб,
бирон чора топгиси келмоқда эди.

Қоронгида тентираб истаган ёққа боришга ҳам тайёр эди.
Бундан қайтмасди! Лекин қаёққа?! Ўглининг дўсти борми?! — билмасди. Узининг дўстлари —
ундан юз ўтиришган эди!

Ҳовлидаги қуриган оғочларга дардини суйлаб,
соат санаб,
Мулла Тошпўлат тонг оттирди.

Ювиниб, тоза кийиниб, арз қилгани тўғри —
вилоят ҳоқими ёнига борди. (Бундан бўлак чора қўринмаётган эди!)

Ҳокимни учратиш осон кўчмади! Ҳоким у билан сўзлашишни ҳам истамас эди... Йўқ, кейин:

— Энди мен эсларингга тушдимми?! Керак бўлиб қолдимми?! Тоштемир мен юрган кўчага тупуриб ўтар эди! — бир соат ваъз ўқиди. Ниҳоят, тушунтирди: — Бу ҳаммаси Мамлакат шоҳи иродаси билан... Тоштемирни пойтахтга олиб кетишган! Дорга осмай қўйишмайди! Менинг қўлим қисқа. Аралашолмайман...

Мулла Тошпўлатнинг шу сониядаги ҳолатини
сўз билан ифодалаш қийин!

Мулла Тошпўлат ақлли одам эди.

У Тоштемир тиклаган қасри-сарой туйқусдан ерга

«кириб» кетганини кўриб,
қўшнилари эшигига борганидаёқ —

бу ишдан шоҳнинг «ҳиди» келаётганини
кўнглида ҳис этган эди.

Туни бўйи ҳам бу ҳақда ўйлаган эди.

(Уста Маҳмуд Тоштемирга ашадий душман бўлса-да, икки дунёда бу ишга бормайди. Бир ҳовуч йигити билан кекса, мажруҳ киши бунга бажаролмасди ҳам!)

Шу боис, Мулла Тошпўлат бутун
тўғри ҳокимга учраган эди.

Ҳоким нималар дейиши мумкинлигини ҳам —
у билиб турган эди.

Лекин

Мулла Тошпўлат ўзини-ўзи алдаган эди.

Тоштемирни «қўлга туширган»лар унинг ўзига ўхшаш «бойвачча»лардир, бирон гуруҳми-тўдадир, шунчаки уйин қилишган, деб умидланган эди!

Тоштемирнинг йигитлари қўл қовуштириб туришмайди; ана-мана уни қутқаришади, деб ишонган эди!

Яна шундай бир ҳолат...
ким-ким-у, Мулла Тошпўлат
утли қанчалар осий банда (одам эмас!) эканлигини
яхши билар эди.

Тоштемир бор ақли, кучини ўз роҳати-ю, бошқаларнинг азо-
би йулида сарфлаб юрган эди.

Бироқ Мулла Тошпўлат
минг бора кўнглида Тоштемирга нисбатан нафрат туйиб, ўз
қўллари билан бўғиб ташлагиси келганда ҳам,

Тоштемир — унинг боласи эди.

Этни тирноқдан ажратиб бўлмайди.

Мулла Тошпўлат нимаики иш қилиб, қандай муносабат тут-
масин, болам одам бўлсин, бахтли бўлсин, деб қайгурган, Тоште-
мирга ёрдам кўрсатишни истаган эди.

Тоштемирнинг бошидан бир тола соч узилишига Мулла
Тошпўлат, албатта, лоқайд қараёлмас эди!

Маҳкамада, ҳоким ҳузурида утириб,

«дор» деган сўздан —

унинг жони ҳалқумига келиб тиқилди.

У бир томондан, ўглига қанча жазо берилса, кам эканлигига
ақли етиб турарди.

Иккинчи томондан, ҳамон

боласига ёрдам кўрсатишни истаб,

чора изламоқда эди.

Шу куниеқ Мулла Тошпўлат
пойтахтга жўнади.

Мамлакат шоҳининг оёғига йиқилиб, Тоштемирнинг бир
қошиқ қонини тилаб олишга

қарор қилган эди.

Пойтахтда унинг иши юришмади.

Ўртаниб-қайсарланиб, —

шоҳнинг ўзи эмас,

қасри-саройига ҳам у яқин

йўлаёлмади.

Умуман,

Мулла Тошпўлат бу ерда шуни пайқаддики,

шоҳнинг қасри-саройи-ю, ҳашами қаршисида —

Тоштемирнинг туриш-турмуши —

ҳаммом олдида болалар «ҳаммомпиш» уйнагандек

гап экан!

(Буни бошқача қилиб ҳам

айтиш мумкин:

«Жаҳон ганжиги шоҳ эрур аждаҳо,

Ки утлар сочур қаҳр ҳангомида...»)

Пойтахтни айланиб, Мулла Тошпўлатнинг эришгани:
Тоштемир зиндонда ётганлигини аниқлади.

Тўрт зиндонбоннинг кўнглини топиб, улардан бири (яхши
одам экан!) Мулла Тошпўлатга Тоштемирни узоқдан кўрсатишга
рози бўлди.

Маҳбуслар ётган хоналар ертўладек чуқурлиқда жойлашган,
қоронгу эди. Мулла Тошпўлат тепадан туриб, шу хоналардан би-
рида, тушалган сомон устида утирган уч-тўрт кишини кўрди.
Тоштемирни, зиндонбон қўли билан кўрсатганидан кейин, тани-
ди. Тоштемир ёқасиз, катта бир сурп куйлақда, оёқ-қўлида ки-
шан, буйнида занжир, бошини куксига солинтириб утирар эди...
Мулла Тошпўлатнинг кўнгли бузилиб, кўзларига ёш тўлди. Зин-
донбон унга, ўглингизни осадиган кунни утилчам орқали хабар
қиламан, келиб кетасиз! — деб куюниб (яхши одам!) ваъда берди...

Мулла Тошпўлат пойтахтдан йиғлаб-йиғлаб
уйига қайтиб келди.

Шу кунлар — ўзи билан ўзи оворайи-саргардон эди;

аммо у, масалан, бир қур ҳам

Ҳайдар Махсумни эсламадими?!

Ахир, «ошна»сини излаб топган кундан —

хонадон кутилмаган, янги савдоларга

йўлиқмадими?!

Наҳотки, Мулла Тошпўлат бунга

бепарво қараса?!

Йўқ, Мулла Тошпўлатнинг хаёлидан — Ҳайдар Махсум кет-
маган эди! Мулла Тошпўлат афсунгарни унутмаган эди!

«Ошна»сига учраб: «Матонинг бошингда қолсин! Буниси ол-
дингидан ҳам баттар экан-ку! Одам бировга шунақа дардисарни
сотадими?! Менга боламнинг боши азиз! Болам бечорани сен
саргардон қилдинг!» — дейишга

у неча бор чоғланган эди!

Назариди, ҳозир айниқса шундай қилиши шарт эди! Тоште-
мирнинг тақдири ҳал бўлмоқда эди!

Бироқ

Мулла Тошпўлат ҳеч қачон Ҳайдар Махсумнинг гирибонига
қўл чўзмаган; ҳамон бундай хатти-ҳаракатга ботинмас эди. Гап
шундаки, аввалдан-охир Ҳайдар Махсум эмас, унинг ўзи Ҳайдар
Махсумга «ёпишиб» олган, нажот тилаган эди! «Ёймачи» (афсун-
гар) эса, аксинча ўзини доим осойишта тутган; Мулла
Тошпўлатни ҳатто бу йўлдан қайтаришга уриниб, огоҳлантирган
эди!

Бунинг устига,

Мулла Тошпўлат тушунмаётган — билмаётган эди:

Ҳайдар Махсумнинг «дуо»си билан —

уша палладан рўй бера бошлаган воқеалар

бир-бирига боғлиқми?!

Нега бундай бўлди?!

Тоштемир — кечаги, кўриб юрган Тоштемирми ёки

қандайдир

узғариб қолдими?!

Тоштемир — икки...

Энди яна гапни Тоштемирдан эшитинг.
У осойишта кун кечирмоқда эди.
Йигитлари билан шаҳар айланаётиб,
бозор қаршисидан чиқишди.
Йигитлардан бири, бозорга кириб қовунхўрлик қилсак-чи,
деган таклифни ўртага ташлади.
Кўпчиликка бу фикр маъқул кўринди.
Улар бозор томон юришди.
Тепалиқдан пастга энаётиб,
Тоштемирнинг кифтига нимадир тап этиб тушди.
Тоштемир, осмондан чалпак ёғибди, деб —
галати шу гапни кулиб эслаганича, бошини буриб қаради.
Унинг кифтига патлари камалақдек рангин, —
чиройли тўти келиб қўнган эди!
Тоштемир бу қушни қачон, қаерда кўрганини уйлаб,
хотирасида тиклаёлмади.
Эскидан одати буйича «Ффу!» деб қўйди.
Тўти ҳуркидими, ҳар қалай, учиб,
Тоштемирнинг боши устида чарх урганича, бадар кетди.
Тоштемир хаёлга ботди.
Унинг (бир пайтлардагидек) бошида санчиқ турган,
миясини кимдир аёвсиз пармаламоқда эди.
Негадир болалик кунлари, меҳрибон онажони ёдига тушди.
«Исми Зулфизар биби бўлгани-ю, менга шоҳлар қасри-са-
ройи, тўтилар ҳақида эртақлар сўйлаганига қарамай, онам хонлар
зурриёти эканлиги ёлгон, албатта! Безакли исмлар қўйиб, бир
нарсаларни тўқиб — бечора халқ ўзини-узи овутган-да! Бусиз
яшаш оғир!» —
у беихтиёр шундай хаёлга борди.
Бундан сўнг:
«Демак, менинг бойвачалигим, шоҳлигим ҳам ёлгон! Бу —
бир ўйин, нари борганда, исён, холос! Мен ўз волидаси қадрига
етмаган нодон! Бошида посбон биргина отасини қийнаб юрган
калтабин! — шундан бошқа менинг хислатим, фазилатим
қани?!» —
деб ўйлади.
Эҳтимол, бу гаплар кўпдан буён унинг шуури қаърида чўкиб
ётгандир?! — лекин ҳеч қачон буларни ўйламаган эди; ҳозир
юзга қалқди. Тоштемир — гўёки бехосдан ақли ишлаб, кўзлари
мошдек очилган эди!
Бундан сўнг эса,
хаётида баъзан булганидек, яна
шуларни хаёлидан кечирди:
«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшашман?! Ҳаётда бирон
маъно борми ёки бу номаълум бир насибамми?! Мен кимман?! Ма-
коним қаерда?! Қуюндек тентираб, бораётган манзилим қайси?!»
Шу дамда

онажонига тегишли ўйларми,
ўз ҳаёти борасидаги хаёлар сабабданми?! —
Тоштемирнинг кўзлари унгида шоҳ жонланган ва
қотиб қолган эди.
Тоштемир шоҳга хаёлан мурожаат қилди:
— Ишлар пачава, дейсизми?! Одамлар айниганми?! Бор айб-
ни менга тўнқамоқчисиз... Шошманг, тасаввур қилинг. Бир от-
нинг устида икки киши ўтирибмиз. Сиз олдинда, мен орқада.
Ҳўш, жиловни сиз тортасизми ёки менми?! Балки, менинг
гуноҳим кўпдир. Лекин...
Тоштемир теграсида халойиқ тупланаётганини пайқайди.
Унинг хаёлидаги гаплар тилига кўча бошлади.
Ҳали гап тутамаган эди;
кимдир гаврон билан буйни, сўнг бошига тушириб,
уни даврандан четга торта бошлади.
У кучли, чарс эди; у ҳам кимнидир уриб, кимнидир суриб
ташлади. Аммо аёвсиз тўлқин бостириб келиб, ер тишлатди;
аллақайларга силжитди-кетди.
Тоштемирнинг ҳамон боши оғримоқда эди.
Мадори қуриб, —
кўзлари олди қоронгилашди...

...

Кейин:
ҳамон зулмат ичида, қўл-оёқлари боглиқ; — аравада гужанак
бўлиб ётганини сезди.
Кейин:
(боши оғриги босилган эди)
бир оз ўзини ўнглаб, йигитлар билан бозорга йўналган пайт-
дан —
«ур-сур»да улар ҳар ёққа қочишганигача —
руй берган воқеани эслашга уринди.
Кейин, пайқайди:
кимлардир паст товущда ундан-бундан сўзлашишмоқда эди.
Тоштемир диққат қилди:
тўрт киши!
У ажабланди:
наҳотки, қирқта йигит тўрт кишининг қўлига уни топшириб,
ташлаб кетишган бўлса?! Ишонган йигитлари шарпадан ҳуркий-
диган «ойимқиз»лар экан-да! Уларда юрак йўқ экан-да!
Тоштемир шу аснода ҳис этди:
парда орқасида — шоҳ турибди!
(Сен шоҳдан жиловни тортишини сўраётганмидинг?! Ана,
тортди! Уйин тугади. Тамом!)
Унга энди аён эди:
йигитлар олдиндан нима бўлишини билишган, албатта. Ҳатто,
уюштиришга ҳам ёрдам беришган! Улар хиёнат қилишган!
Арава ўнқир-чўнқир йўлда, бир маромда чайқалиб борарди;

қанча йул юришди?! — Тоштемир билмас эди.

У — суяклари пула ҳолда, баданига қуруқ тахта ботиб, сўйилишга олиб кетилаётган қўйдек, нафаси бутзига тикилиб ётар эди... Улимга маҳқум эканлигини тушунганидан, тўтри дор остига элтишса керак, деб ўйламоқда, буёғи фақат иш тезроқ ниҳоясига етишини кутмоқда эди.

Тун ўтдимми, кун ўтдимми?! — ахийри, арава тўхтади.

Тоштемирни аравадан тушириб, пойи-пиеда, судраб-ҳайдаганча,

қаёққадир бошлашди.

Тепаликка кўтарилишди. Кейин, чуқурликка тушишди.

Уни арқондан бўшатиб, юз-кўзини очишди.

Иш бошқача кўчган эди. У ҳали яна, сўйиш учун боглаб қўйилган қўйдек, улимни кутиши керак! Оёқ-қулига кишан солиб, занжир билан боғлашди... Йўлдаги вақтинчалик азоб ўрнини муддати номаълум, кундалик машаққат эгаллаган эди.

Тоштемир ўзини қоронги хонада, тўрт маҳбус орасида кўрди.

(Зиндон!

Совуқ, зах макон!

Бир кўза сув, бир бурда нон!..)

...

Кунлар

бир-бирига уланмоқда эди.

Тун билан куннинг фарқи йўқ.

Энди сенга кийдирилган қоп — шу ғариб бино!

Ҳайбатли қалин эшик.

Тош деворлар.

Шифтга яқин ерда қорайган туйнук — олам.

Маҳзун ва мискин тириклик!

Ўзи дуч келган ҳолат, юз бераётган савдолар —

Тоштемирни

гангитиб қўйган эди.

Унга зиндонда, тор бу қафасда биқиниб ётиш ўлимдан огир, ўлимни кутишдан — ўлим афзал ҳам бўлиб туюлар эди.

Айниқса, сўнгги йиллар дунёнинг гаштини суриб, боши айшишратдан чиқмай юрган Тоштемирнинг энди ҳаёти, қисмати бировлар қўлида; тахтидан сарнигун қулагани устига, у энди кимларгадир қарам, хору-зор кўйга тушган эди.

Аччиқ-аччиқ бўзлагинг келади!

«Хўқмдорлар, амалдорларнинг дабдабали ҳаётларига қарама! Уларнинг қандай тезлик билан дунёдан ўтиб бораётганларига ва ҳаётларининг хотимаси ёмон, аянч эканлигига қара!»

Тавба! Яна:

«Иблис дейдики, ҳавойи нафсга берилиб яшасалар — бутга топиниш шарт эмас! Мен уларни уч йўсинда йўлдан оздираман:

1. Ҳаром, ноҳақ фойда топишга ружу орқали.

2. Йиққанларини нохойиқ ишларга сарфлаш орқали.

3. Лойиқ бўлган ишларга харж қилишдан қайтариш орқали...»

Эски, минг йиллик тушунча; лекин шахсан Тоштемирга тегишли...

унинг кўрган-кечиргани. Умри!

Буни у —

мана, энди тутқунлик-саргардонликда англай бошлаб, —

ҳаммадан ҳам, паришонланган эди.

НИМА ҚИЛИШИНИ билмасди!

«Кишининг юрагида дунё хаёли — охират хаёли билан юзлашади...»

Шундай! У энди бирон нарсани эслашни ҳам, уйлашни ҳам истамас эди.

Уни зил мудроқ босгандек эди.

Туну кун бошини кўксига солинтириб ўтирарди.

Биров билан сўзлашмас, бировга бош кўтариб қарамас ҳам эди.

Дор остига олиб боришган кунга қадар шу тахлит...

Дарвоқе:

Фақат бир гал...

Хонага янги маҳбус келди.

Бу — қизиқ йигит экан. Тоштемирнинг нақ пинжига тикилиб, чўккалади. Унинг қўлига этаги ли удди. Кейин, беҳол қўлини тутиб, юз-кўзига суртди.

Тоштемир сергакланиб, сесканди.

— Сен кимсен?!

— Менми?! Илёс... Этиқдуз!

— Илёс... Оёқ кучиб, ўрганиб қолганмисан?! Нега суйкана-сан?!

— Мен суйканмайман, — деди Илёс. — Сиз бизнинг Пиримиз-сиз! Сиз Оқсоқол, Хужайин! Сиз шоҳ... Буюк Инсон! Олам яратган Буюк Қурувчи!

— Сен адашдинг. Буюк Қурувчи Оллоҳ! Қурадиган ҳам, бузадиган ҳам... Мен ожиз бир банда! Мен англадим! — деди Тоштемир.

— Сиз барибир, Биринчи...

— Йўқ, Олам Биринчи, биз барчамиз Иккинчи эканмиз! Мен англадим...

— Сиз менинг сизинг шоҳимсиз! Барибир... Гапирманг!

— Сен нима, девонамисан, Илёс?!

— Менми?! Йўқ, мен девона эмас... Мен учун сиз барибир Қиблагаҳ! Сизни деб юрганман! Сизни деб ўламан...

— Тўхта! — деди Тоштемир. — Сен мени билмас экансан. Мен осий банда! Гуноҳим кўп. Қўлим қон...

— Гапирманг! Сиз ҳеч кимни уддирмагансиз. Йигитларингиз кимнидир гўрга тиқишган бўлса, ўзлари жавоб қилишсин!

— Йўқ, уларнинг гуноҳи меники! Мен ақл берганман. Бош булганман! Сен мени билмас экансан... Хўп. Бошқа гап... Бу сен, этиқдўз бўлсанг, қандай зиндонга тушиб қолдинг?!

— Менми?! Қўлимга битта темир, бир парча тош олиб, кўчада одам пойладим!

— Нима учун?! Бировда қасдинг бормиди?! Нега тош билан темир?!

— Сиз Тоштемирсиз-ку! Сиз учун қасос олмоқчи эдим!

— Эй, Худойим-эй... Сенинг гуноҳинг ҳам менга юкланар экан! Сен чиндан девона экансан... Мен салтанатни эгалласам, сенга яхши булармиди?! Йўқ, оғайни. Бунинг ҳаммаси телбалик! Мен косани бекор чайқатдим... Умуман, дунёда ҳар ким ўз ишини қилгани дуруст экан! Шоҳ шоҳлигини, гадо гадолигини... Майли. Тўхта. Менга қара. Одамлар нима деяпти?! Менинг дадам-чи?! Юрибдими?! Агар билсанг...

— Одамларни билмайман, — деди Илёс. — Лекин отангиз уйдан чиқмай ётибдилар. Ишлари чатоқ...

— Тушунтир!

— Сизга бир нарса бўлса, кўтаролмайди! Уста Маҳмудга ўхшаб...

— Уста Маҳмуд?!

— Уста Маҳмуд... Сизни тутишгач, дорга тортади, деган гап тарқалди. Уша куни юраги ёмон бўлган! Кечга бориб, узилди...

Эвоҳ! Тоштемир душман деб юрган Устанинг юрагида унга нисбатан шунчалар куюнч бор экан-ку!

Унинг кўз олдига соқоли кўксини тутган, букчайиброқ турган Уста қиёфаси келган эди.

У этиқдўзни туртиб, пинжидан нари сурди.

Бошини эгди.

Шу аснода Тоштемир Уста Маҳмуд ва...

Илёс деган (уст-боши гижимланган, кўримсизгина) — бошқа бир йигит тўғрисида хаёлга чўмган эди.

Билмадимки,

бу жаҳон фоний-у, кажрафтор экан,

Яхшилар

доим ёмоннинг ҳожатига зор экан...

Тоштемир Илёсни танир, кўча-кўйда баъзан учратиб, давраларда шеър-қўшиқларини эшитиб юрар эди.

Илёс унга қандай қараган?! — айтиш қийин. Лекин бу йигитни у сариқ чақага олмас, одам ўрнида кўрмас эди!

Мана, энди...

унинг хаёлида Шоир — Уста билан ёнма-ён

қомат тиклаган эди.

Хоҳ мусаввир,
хоҳ мунажжим,
хоҳ султон,
хоҳи бек —

Асл инсонлиқдин ўзга ҳаммаси бекор экан...

Тоштемир хомуш тортган эди.

Шундан кейин, ногоҳ...

Деразадаги бир жуфт кўз! —

(Ўзгалар-а роҳат-у,
менга азоб...) —

Нигорни

эслади.

Ёр ила бегонанинг

фарқин билолмас кимсалар —

Ёридан бегона-ю,

бегоналарга ёр экан!

Бошидан кечган бутун шу кўргиликлар давомида биринчи бора—

Тоштемирнинг юзига кўзларидан

икки томчи ёш сизиб тушди...

...

Тоштемирни

кутилмаганда бир куни

хонадан олиб чиқишди.

Кишан, занжирдан бўшатишди.

Яна арқон билан чирмашди.

Кейин, дор остига етаклашди.

Қоронги хонада бўлганидан, аввалига офтобга қараёлмай, кўзлари қамашди.

Кўпинча туядек чўкиб утирганидан, оёқлари чалишиб кетди.

Йўқ, тезда ўзини ўнглади.

Бошини эгганича, кўчада тўпланган, анграйган, пичирлаб-шивирлашган одамларга аҳамият бермай, илдам босди.

Майдонда айниқса одам қайнар эди. Томошабинлар!

Булар орасида — Тоштемирга хиёнат қилган йигитлар бор! Лекин этиқдўз Илёсга ўхшаган телба фидойилар ҳам!

Соқчилар ҳай-ҳайлаб йўл очиб, майдон марказига етишди. Баланс супага кўтарилишди.

Тоштемирни устун олдига келтириб, ниҳоят, йигитлар билан сунгги марта бозорга борганида булганидек, унинг бошига қоп кийдиришди.

Лаҳза ичида Тоштемир ўтган ўз ҳаётини аниқ-тиниқ кўргандек бўлди.

Шу пайт у негадир яна Илёс (этиқдўз эмас!)ни эслади:

Менинг сўнги йўлимдир,
гар йигилса дўсту ёронлар,
Бу кун мотам куними,
ё ажаб бозор?! — деб йигланг...

Тоштемирнинг бўйнига арқон солишди. Арқонни тортишди.
Унинг иши биттандек эди!

Бироқ...

айни фурсатда нима учундир
майдоңда:

— Бушат! Бушат! — деган ҳайқириқ янгради.

Бугизни пайпаслаётган арқон бушаша бошлади.

(Мамлакат шохининг қизи ўғил-фарзанд кўрган; шунинг
шодиёнасига шох Тоштемирнинг гуноҳидан кечган эди! Буни
Тоштемир кейинчалик билди. Ҳозир эса...)

У оёғи ердан узилганида, —

қайтиб ерга қўнди.

Бошидан қопни олиб ташлаб, йўл очишди.

Ҳеч нарсага тушунмай саросималанганидан, қаёққа қараб
юриши, узини қандай тутишини билмас эди! Куп ўтмай, мункил-
лаган бир қария теграсида айланиб, оёғига йиқилмоқчи
бўлаётганини пайқади.

Тоштемир, ким экан, деб диққат қилиб қаради.

Бу — Мулла Тошпўлат эди!

У отасини кифтидан кучиб, ўрнидан турғазди.

Кейин...

ота-бола пойтахтдан уйга жўнашди.

Тоштемир уйда ҳам...

бир неча кун бошини кўксига солиштириб утирди.

Йўқ, тирик жон қимирлаши керак экан! —

Худо, деб кўчага чиқди.

У тузган Биргина Даста алақачон тўзиган эди.

Ҳеч кимга қўшилмай, яккақўл уста бўлиб, ўз кунини кўра
бошлади.

Шундай яшаб юравермоқчи эди; аммо —

унинг эркинлиги узоққа бормади!

Тоштемир отнинг қашқасидек маълум киши эди; атрофига
аста-секин яна одам йигила бошлади.

Биринчи навбатда:

— Мен сизнинг қулингизман! Ўлсам, ёнингизда уламан...

— Мен сизнинг чўрингиз, ахир! Ҳайдасангиз ҳам, кетмай-
ман... —

ҳовлида ўз-ўзидан, олдинги пайтагидек, қулар, чўрилар пай-
до бўлиб қолишди. Тоштемир қурган қасри-сарой бузиб ташлан-
гани, бу — тору танг, хароб, — эски ҳовли эканлиги билан
уларнинг иши йўқ эди!

Шундан сўнг:

гуруҳ-гуруҳ қурувчилар.

— Кимдир сизга хиёнат қилган бўлса, кўр бўлсин! Битга-
яримта хоин учун.. бизда нима гуноҳ?! —

Ниҳоят:

бир оқшом Илёс (этиқдўз) ҳар хил касбдаги саккизта одамни
бошлаб, эшикка келиб турибди.

— Сиз Оқсоқол! Сиз Хужайин!

— Сиз Пиримиз. Қиблагоҳ!

— Сиз шоҳ...

На кундуз ором бор,

на тунда уйқу.

Тоштемир қийин аҳволга тушган эди.

Одамларни эшиқдан ҳайдаш мумкин. Бўйнига уриб! Лекин
уларнинг юз-кўзларидаги илтижони қандай ҳайдайсан?!
Эътиқоддан қочиб, қаёққа борасан?! —

У тушунмаётган эди... Ўз манфаатини кўзлаб, халққа шунча
зулм қилганига қарамай, булар нега бунча унга ёпишябди?! Нима
учун тинч яшашга қўйишмаябди?! —

Ҳаммаси оддий... Тоштемир озми-кўпми, барибир одамларни
уйлаган эди! Булар ўзлари ҳақида бировнинг УЙЛАШИГА
муҳтож! ЭЪТИБОРГА муҳтож!

Шу кунлар у ўзича яна бот-бот

Шоҳга мурожаат қиладиган бўлиб қолган эди:

— Одамлар қадримга етмайди, дейсиз! Одамлар айниган, дей-
сиз! Халқни айблаб бўлар эканми? Мен гуноҳқорман. Сиз...
Аммо халқ эмас! У, шўрлик эзуликка ташна! Бахтга ташна!
Отдан тушиб, кўксига қулоқ тутишингизни истайди. Кутади...
Мен биламан. Қўшнига чиқиб, ўглингни фалончи қизга уйлантир-
ма, писмадончи қизга уйлантир, деб оёқ тираган одамга ухшаб
турибман! Бошқариш менинг вазифамга кирмайди. Ҳар ким ўз
ишини қилиши керак! Мен оддий қурувчиман! Лекин инсон,
атрофга қарашга мажбурсан...

Тоштемир энди баъзан чуқур хаёлга чўмиб, эзилар эди.

Меҳрибон онажонидан

давлати, салтанатини йўқотиб, юртидан олисда яшаган бир
шоҳ ўз ҳолига йиглай-йиглай кўр бўлганини эшитган эди! Бу —
афтидан, эртак эмасди... У, менинг шоҳлигим ёлгон, деб адашган;
уша шоҳ — аниқ унинг аждоди бўлса-чи?! —

Баъзан эса, Тоштемир эслар эди.

Дарвиш-қаландарлар орасида шундай нақл бор:

«Дунёнинг ўзи кафтдаги чанг; чуқур нафас тортиб, ффу! —
десанг, учади-кетади!»

У нега болаликдан — бу нидога ўрганди?! Унинг боболари
дарвиш-қаландар бўлишса-чи?! —

Одам ўз-ўзингни билмас экансан-да!

Умуман:

Инсон Ҳаётининг гаройиблиги! Шоҳда гадолик, гадода
шоҳлик... Ахир, Искандар дунёдан кетаётиб, тобутдан қўлини
чиқармаганмиди?! —

Нима қилганда ҳам...

Тоштемир ҳеч қачон:

«Арқонни ўзимиз келтирайликми ёки беришадими?!» —

дейдиган одам —
булмаган, булолмаган,
бундан сунг ҳам булолмайдиганга
ухшар эди!

...

Тоштемир энди ўз ҳаётини
кечаги қарич билан улчаёлмаслигини ҳис этарди.
У бир улимни кўрган, бошини бир карра сиртмоққа тутган
эди... Аввалги тартибда яшашни энди хоҳламас ҳам эди!

Шунинг баробарида, одамлар кундан-кунга
унинг ғариб кулбасига таңда солишмоқда,
уни исканжага олишмоқда эди!
Боши қотган эди.

Шундай юриб, бир куни тасодифан
Уста Маҳмуднинг уйи олдидан ўтди.
Ҳаяжон босиб, бехосдан:

*Менга ул ёр керак,
дунё керакмас...*

тўғри —
олдинлар ўзи мол-мулк, аскар йиққан шаҳар ташқарисидаги
горга қараб кетди.

Борди. Ҳувиллаб ётган горда ёлғиз макон кўрди.
Ора-орада шаҳарга келиб, Уста Маҳмуднинг ҳовлиси тевара-
гида айланар, кейин, яна горга бош олиб кетар эди.

Отаси вафот этгач, Нигор ҳовлида етим-есир қизчаларни
туплаб, уларга отинбиби булган; баъзан ҳовли юзида уларни
ўйнатиб, баъзан кўчага ҳам олиб чиқар эди.

Тоштемир Нигорни гоҳ очиқ дарвозадан кўрар, гоҳ кўча-
қуйда пана-панада туриб, кузатар эди. Болалиқда бирга ўсишгани,
бир-бирини яхши билишганига қарамай, қизга яқин йўламас, бун-
га ботинмас эди.

Ажабки, яна Илёс (шоир) Тоштемирни «безовта» қила бошла-
ган эди... У Илёсни учратиб, икки оғиз илиқ сўз айтгиси келарди.
Аммо Шоир («Бошга тушган бу ҳаётнинг турфа савдоси билан!»)
аллақайси юртларга саяҳат-сафарга кетиб қолган эди. Қачондир
қайтадимми, йўқми?! — билиб бўлмасди.

Илёснинг шеър-қўшиқлари эса Тоштемир учун «жон ришта-
си» эди!

Бу қўшиқларни у тун-кун эслар ва...

юрагида «қўшиқ бўлиб» яшай бошлаган —

Нигор тўғрисида ўйлар эди.

Болалик кунларидаги воқеалар:

бир гал балаңд супадан бехос йиқилиб тушганида, Нигор
қайқандир малҳам топиб, қонаган қўл-оёқларига суркагани; кат-
талардек уни муолажа қилмоқчи бўлгани...

бошқа сафар улар кўча айланишгани; иккаласи ҳам ҳеч нар-
сага ақли етмаган бола, лекин бир-бирининг қўлини тутиб, нега-
дир титраб кетишгани... —

барчасини эслар эди.

Нигорнинг энди қалин қошлари, ўтли, ўктам кўзлари — чи-
ройига Тоштемир дол қолар;

қизни гузал бир сурат ёки

тубида тошлар ялтираб ётган

тиниқ сувга ўхшатар эди.

У савдойи кўйда

таниш уй остонасига бош урар эди.

Тоштемирга бу хонадон олдида гуноҳқор эканлиги маълум
эди! Лекин Нигорни кўпдан буён севиб юрганига ҳам энди
шубҳаланмас эди. Қизни чўри қилиб уйга бошлаш қайғу! —
унинг ўзи қулга айланган эди.

Тоштемир яшаган гор — яна, гўёки зиндон эди.

Қоронги. Зах.

Тириклик ҳам — зиндондаги сингари, маҳзун ва мискин.

Бир кўза сув. Бир бурда нон.

Зиндондан кейин, ҳали дор-чи?! —

*Қоп-қаро зулфингни боғлаб,
бўйнима дор айлама...*

Дор!

Орадан кўп ўтгани йўқ;

дорга ҳам навбат етди.

Тоштемирга кунлар шундай ўтаверса, аҳён-аҳён узоқдан Ни-
горнинг ҳуснини томоша қилса, бас эди. Шунга ҳам, у — ҳаётдан
рози эди!

Бироқ...

унинг теварақда кезишини пайқаб:

*Ёшириб меңдан юзингни,
ташнаи дийдор этиб! —*

Нигор арқонни тортди.

Уни қармоқ ташлаяпти, деб гаши келганми?! —

Нигор тўнини тескари кийган, чора кўрган эди!

Доим очиқ эшик — беркилди.

Қизчалар билан Нигор, кўча ҳам айланмас эди.

Беш кун...

Ўн кун...

Бир ой...

Икки...

Уч...

Эй Худо!

Бир бандан муминга озор шунчалар...

Тоштемир узини қўйишга жой тополмас эди.
Шаҳарга келиб, туну кун кезар, горга қайтар;
яна шаҳар, яна гор;

Нигордан айру яшай олмаслигини сезар; уртаниб,
тоқатсизланиб,
ўз-ўзини
бурдалар эди.

*Энди бетоқатлигимдин
айлагум чок узра чок,
Аслида, минг пора бўлган —
бу дили афгорни...*

Ахийри, чарчаб,
умидсизланди.
Шаҳарга келмай қўйди.
Горда кўксини ерга бериб ётишга одатланди.

Дунёда Тоштемирни деб куйса куядиган, ўлса ўладиган бирги-
на киши — унинг отаси Мулла Тошпўлат эди!

Тоштемир ўзининг ҳаёти отаси учун азобга айланганини
тушунар эди. Лекин илож қанча! — у ўз-ўзига бу ҳаётни танлаб
олмаган эди.

Бахтсиз бўлса ҳам, аҳмоқ бўлса ҳам! — ота ўтгидан кечиши
мушкул экан... Уч кун-тўрт кунда бир, бозордан ул-бул харид
қилиб, Мулла Тошпўлат горга углини кўргани келиб турар эди.

Улар деярли сўзлашишмас эди.

(Бундай дилисиёҳликда нимани ҳам гаплашасан?!)

Тоштемир отасига дардини қандай айтишни ҳам билмас эди.

*(Менга ул ёр керак,
дунё керакмас...)*

Аммо

бир куни

Мулла Тошпўлатнинг ўзи гап очди:

— Менинг юким тайёр, бутун бўлмаса, эртага кучаман, деб
турибман. Мен сендан розиман, болам. Бехос кўришолмай қол-
сак, сен ҳам рози бўл!

Тоштемир отасининг юз-кўзига қаради.

Эзилди.

— Ундай деманг, дада. Мен сизга бадмеҳр эмасман. Сизни
унутганим йўқ... Бош олиб кетишга мажбур бўлдим. Бунинг
устига, инсон гам-андуҳ, изтироб учун яратилган эканми?! —
юрагим ёниб, тутаб ётибман. Кўз ўнгимда дунё саробга айланиб
қолди.

— Бизнинг қисматимиз шу экан, пешонамиз шўр экан, болам.
Лекин биз девор ортида туриб, билмаймиз, дунёда енгил қисмат
топиламайди, ҳеч кимга осон эмас. Чидаб, шукр қилиш керак!
Одамлар қандай яшаса, шундай яшаш керак!

— Мен энди бошқаман, дада. Одамлар ичида яшаёлмайман...
Одамлар ҳалол билан ҳаромни уйламайди. Уларга фақат лаззатла-
ниш, завқланиш бўлса! Ҳазар қани?! Сиз кўрмайсиз, мен кўриб
турибман, дада, ана, менинг панжаларим орасидан қаранг,
гуноҳлардан Ер қорайиб, тузиб ётибди. Бир ҳовучгина! Титраяп-
ти... Мен осий бандаман, гуноҳим кўп! Энди дунёга этак силки-
дим. Ффу... Дунё қаттиқ меҳр қўйишга арзимас экан! Бир-бирига
зулм қилишдан, эгриликдан асраниб, покланмоқчиман. Ахир, ҳар
нарсанинг жавоби бор, дада...

— Мен сенга дунёда бахт тиладим, болам. Қўллагим келди...
Сенинг гуноҳларинг балки менинг гуноҳимдир?! Худони баъзан
унутгандирман?! Мунофиқлик йулини тутгандирман?! Ҳаром
луқма... Менга қаҳрингни кўрсатяпсанми, Художон?! Боласидан
қайтсин, дединг-ми?! Нега мени Уста Маҳмуддек собит қилиб
яратмадинг?!

— Уста Маҳмудни менга эслатманг, дада... Шундай гап юради.
Қўй ўз оёғи билан осилади, эчки ўз оёғи билан! Менинг
гуноҳларимга ҳеч ким масъул эмас! Ўзим... Лекин мен бировларга
ўхшаб яшашим ҳам шарт эмас! Менга одамлар ўрганган орзу-
ҳавас, дунёда қоладиган зурриётнинг кераги йўқ. Булар ҳам од-
дий кишан, занжир экан; мен англадим. Мол-мулк, безак... бу ҳам
ортиқча юк экан; мен англадим. Не-не буюклар дунёдан тоқ
утмаган! Гариб яшамаган! Наҳотки, сиз шуларни бахт деб билсан-
гиз, дада?! Наҳотки, покланишдан катта бахт...

— Дунёдан юз буриш ҳам гуноҳ, болам. Худо яратган неъ-
мат... Ўзи айтган! Барча тарки дунё қилса, дунё нима булади?! Бу
рўйи заминда ҳаммамиз ҳам осий бандаларимиз...

— Мен энди олдинги Тоштемир эмасман, дада... Ффу...

Орага узок сукунат чўқди.

— Сен Нигордан ҳам кечдингми?! — дабдурустан сўради
Мулла Тошпўлат.

— Мен ундан кечганим йўқ. Лекин энди у ҳам...

— Нега?! Тутадими?!

— У мени кечирмайди.

— Опаларинг бориб, қизнинг опалари билан гаплашди. Мен
куёвлар билан... Қариндошлар, сўзимиз бир жойдан чиқди. Энди
фақат унинг ўзи.

— Мен истамайман. Фойдаси йўқ.

— Тўғри. Нигор барибир кўнмаслиги мумкин! Бу қиз отаси-
дан ҳам баттар мегин экан! Лекин сен чин ёқтирган бўлсанг...

— Фойдаси йўқ. У кечирмайди, дада. Ўзи учун ҳам, отаси
учун ҳам... Қолаверса, бу менга энди муҳим эмасдек! Бировни, у
ҳам жавоб қилсин, деб кўнглингга киритмайсан...

Шундан сўнг,

улар бир неча бора

шу йусинда

суҳбатлашишди.

Бундай суҳбатлар Мулла Тошпўлатга нима берди?! —

Тоштемир билмасди; лекин унинг ўзи

бор ҳаловатини ҳам йўқотиб,
эсанкирар эди.

Шу кунлар у қайта-қайта —
Нигорга хат ёзиб, бутун дардини
очиб-сочишга чоғланди.

Бироқ...

«Мажнун Лайлига мактуб битмоқчи эди. Кейин, уйлади:
хаёлинг кўзимда, исминг тилимда, ёдинг кўнглимда! Шундай экан,
мен кимга, қаерга ёзай?! Ахир, сенинг ўзинг шу ердасан-ку!»

Тоштемир азобланиб, энди
ҳаётида оддин ҳам булганидек, яна
баъзан шуларни
хаёлидан кечирар эди:

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшаяпман?! Ҳаётда бирон
маъно борми ёки бу номаълум бир насибамми?! Мен кимман?!
Маконим қаерда?! Қўюндек тентираб, бораётган манзилим
қайси?!»

Баъзан эса унинг

умуман, яшагиси келмас эди.

Унга ўлим шарпаси яқин бир ерда кезаётгандек
булиб туюлар эди.

(Яна Илёс!)

*Бог аро булбул агар —
гулдин нишоне топмаса,
Овчини кўрмоқ билан —
ўзни нишон айлар эмиш...*

...

Кунлар бир-биридан оғир кечмоқда эди.

Тоштемирни буёғи нималар кутмоқда?! — айтиб бўлмасди.

Ана шунда...

у ажиб бир

туш кўрди.

Уста Маҳмуднинг ҳовлиси эмиш.

Тоштемир дарвоза оддига келган эмиш.

У — кучаларда судралган қандайдир гадо эмиш.

Яқинлашганида, дарвоза ланг очилбди.

Негадир ҳовли тўла — сочларини ёзган, қора кийган аёллар.

Улар дод солиб, фарёд чекиб,

кутилмаганда дарвоза томон —

Тоштемир томонга

ёпирилишибди.

Уларнинг вазоҳатини кўриб,

Тоштемир саросималаниб турганида,

аёллар орасидан, сафни ёриб, —

Нигор чиқиб келибди:

— Ҳайдаманг! Ҳайдаманг!

Шу пайт Нигор билан Тоштемирнинг ёнида —
Шоир Илёс пайдо бўлиб, шеър ўқиб юборибди:

Келдим-у, Илёс,

бу кун остонасига, ул деди:

«Ҳайдаманг!

Бечора ҳар кунги гадоиймдир менинг...»

Илёс бу билан кифояланмай, Тоштемирни четта тортиб,
қулогига пичирлабди:

— Даст ба қор-у, дил ба ёр!

— У нима деганингиз?!

— Билмайсизми?! Юрагида ёр бўлган киши бел боғлаб тури-
ши, аниқ ишни ҳам қилиши керак! Халқни уйлашини гапирадиган
куп. Амалда уйланг! Ота-боболарга ухшаб, минг йиллик обидалар
қўрмайсизми?! Дадангиз, Уста Маҳмуд орзу қилган; эришолма-
ган. Нигор ҳам сиздан шуни кутяпти... Шуни... кутяпти...

...

Тоштемир уйқудан

кўнгли ёришиб уйгонди.

Гордан ташқарига чиқди.

Офтобга ўзини тутди.

Ўша қуниёқ, у, атрофни айланиб, баланд бир ердан
иморат учун жой танлади.

Иш бошлади.

Сув очди. Тош йиғди.

Тош йўниш, ер қазिशга тушди.

Аста-секин...

Аста-секин...

Елгиз отнинг чанги чиқмас! —

бунга унинг ақли етарди... Дунёда ёдгорликки бор, минг-
минглаб қуллар тиклашган. Турли юртлардан олиб келинган асир-
лар! Қонлар. Қўрбонлар.

Бир ўзинг чинакам иморат, айниқса, обида қуриб қолдиришга
чоғланиш девоналик, холос...

Аммо Тоштемир бу турғида уйлашни истамасди.

У фақат, умримда арзирли бирон иш қилишга улгураманми,
йўқми, деб ташвишланар, қўрқар эди.

Нигор энди менинг бу ишимга нима деркин?! Нима қилар-
кин?! — деб ҳам безовталанар эди.

Булардан ташқари, кўпинча,

во-дариг, умримдан куп вақт бекор — ҳайф кетибди, инсон
дунёда икки марта яшаса экан, янги умрини — хулоса чиқариб, —
янгича яшай олса экан, деб

афсус-надомат ҳам чекар эди.

(Заковат!

Тутилиб қаерда — йўлда,

Менга етиб келдинг
нега бунча кеч?!)

...

Кун.
Тун.
Яна кун.
Яна тун...
Зарра-зарра кўл бўлур! Ёки:
томчилайверса, тош ҳам тешилади.
Ниҳоят, Тоштемир —
бинонинг пойдеворини биткарди.
Девор кўтара бошлади.
Бу бино у олдинлар қурган омонат, алфасона иморатлардан эмас.

Бир пайтлар ўз ҳовлилари ёнида тиклаган қасри-саройга ҳам ухшамайди. Бошқа!

Демак, меҳнат. Огир меҳнат.

Фақат устачиликми?! Бу ерларда тош ва сувдан бўлак вақо йуқ. Атрофдан топиш, ташиш керак!

Яна меҳнат. Огир меҳнат.

Тоштемирни биргина илинж —

қурган туши — ҳаммадан ҳақир, гадо бўлганида, Нигор унга шафқат қилгани-ю, эшигидан ҳайдамагани —

Одам боласи бажаролмайдиган ишни

амаллаб кетишга ундаган эди!

Уни, Нигор менинг бу ишимдан суюнади, мени кечиради, — деган умид —

Ўтга-чўққа ташлаган, пишита бошлаган эди!

У ҳеч қачон Нигорни унутган ҳам,

Нигордан кечган ҳам эмасди...

...

Мудраган юракни
уйғотди оху!

Нозик қадамларнинг

енги сабоси.

Ҳоргин кўзлардаги кўнгил навоси,

Эркин кўзлардаги қизлик ҳаёси —

Сингиб томиримга,

қизияпти қон...

Бу — қандай галаён?!

Бу — қандай исён?!

Бу қандай баёнсиз,

ҳасратли бир ҳол?! —

Мен буни ўзим ҳам билмайман алҳол.

Билганим:

учди-ю, наздимда, ёху! —

Учқунлар сачратди

кўксимда оху.

...

Бағрим бу кун тўлиб-тўлиб,
Кетдим

Сизга

зор бўлиб.

Йулингизда

ёмгир бўлиб,

Йулингизда

қор бўлиб.

Қочгим келди,

қайларгадир! —

Ўзимча

йиглаб-кулиб,

Қайга борай?! —

қолди, ахир,

Дунё менга

тор бўлиб.

Мен умидли бу оламда

Кетмай

буткул тўкилиб —

Эринмасдан,

бир қадамга —

Келсангиз-чи,

бор бўлиб!

...

Кун.

Тун.

яна кун.

Яна тун...

Огир меҳнат. Қора меҳнат.

Тоштемир кунда бир ойга, ойда бир йилга қариётгандек эди.

Қорайган. Озган, чўп-устихонга айланган.

Лекин унинг руҳи бардам эди.

У ўз гуноҳларидан истиғфор қилиб, одамлар ҳайратланидиган, куриб, покланадиган, миннатдор бўладиган ГЎЗАЛ бир ОБИДА тикламоқда эди!

Кун.

Тун.

Яна кун.

Яна тун.

Меҳнат...

(Норасолар оқибат бўлди расо меҳнат билан!!!)

Тоштемирнинг қўллари акашак ҳолга келган эди.

Чайқалиб юрарди.

Сочлари оқарганди.

Кўзлари хира тортган, узоқдаги нарсани яхши илғай олмас

эди.

Унинг тирикчилиги ҳамон уша-уша:

бир кўза сув, бир бурда нон.

Тоштемирга ортиқча нарсанинг
кераги ҳам йўқ эди:

*Менга ул ёр керак,
дунё керакмас...*

5

Ўзинг учун ўл, етим...

Тоштемир бошдан кечираётган ҳаёт, албатта,
ҳавас қилгулик эмас! — лекин

Мулла Тошпўлатга ҳам

осон тутиб бўлмас эди.

Умуман,

ўглини деб, энди дунёда

у чекмаган жабру жафо қолмаган эди!

Барча оталар ҳам фарзанди учун минг бора ўлиб-тирилади-
ми?! —

Мулла Тошпўлатнинг — Худо шоҳид! —

шундай —

ҳар қадамда бир

ўлиб-тирилгани

айни ҳақиқат эди!

Мулла Тошпўлат уч кун-тўрт кун оралаб, бозордан ул-бул
харид қилганча, горга ўглини кўргани бориб турар эди... Ўгли
нондан бўлак нарсага қўл теккизмаслигини билса ҳамки, бозор-
да халтани тўлдириб олар, кейин келтиргани исроф бўлганига
ўқиниб қолаверар эди.

У ўглининг олдида, шаҳар ташқарисидаги горда яшаб юриш-
га ҳам тайёр эди-ку, узлатта чекинган Тоштемир ҳуркиб, номаъ-
лум бир ёққа кетиши мумкин, деб кўрқарди. Тоштемирга кўши-
либ, унинг тарки дунё қилишида ҳам маъно йўқ эди! Бунинг
устига, кимдир чироқ ёқиб, қозон осмаса, ҳовли-жой вайронага
айланади... Қандай бўлмасин, Мулла Тошпўлатга огир эди! Қари-
ганда, уйда ёлғиз гимирлаб, у ўз кунини кўришга мажбур эди.
Кўпинча зерикарди. Ўлим ёдига тушиб, мен нимани олиб кетяп-
ман-у, нимани қолдираман, деб безовталанади. Зулфизарни эс-
лагани-эслаган. Хотини ҳаёт пайти — дунёда кўрган энг бахтли
кунлар бўлиб туюлар эди!

Ўшандан буён ўтган давр ичида

Мулла Тошпўлат фақат...

Тоштемир ўлмай дор остидан қайтганида

(Эгри йўлдан юрган бўлса ҳам, ўз боланг-да!) —

бир гал — терисига сигмай севинган эди.

Тоштемирнинг оддийроқ яшашга кўшиш билдираётганини
сезиб, дупписини осмонга отган ҳам эди!

Бироқ —

яна гўёки чил-чил синган шиша! —

ҳаммаси барбод бўлди.

Аввалига

ишлар эски ҳаммом, эски тос қабилида
давом эта бошлади.

Кейин, Тоштемир, кўча чангитишга ўрганди.

Кейин, горга жўнади...

Хонадонда бахт йўқ; севинч унутилган эди!

Мулла Тошпўлат ақлли одам эди.

Унинг хаёлини (ҳамишаги аҳвол) ўз тақдири эмас,

Тоштемирнинг ташвиши банд этган эди.

У ўгли олдингидан ўзгаргани, одам турқига кирганини (ол-
дин ҳайвондан фарқ қилмасди!) алақачон пайқаган; бундан
кўнгли ўсган эди.

Сўнги палла

янада кўкси кўтарилди:

Тоштемир горда моғор босиб ётмай, ана,
ота-боболардан қолган касбу-кор билан шугулланмоқда.

Айниқса, олдинлар эски ёдгорликларни буздирса,

энди узи ГЎЗАЛ бир ОБИДА тикламоқда!

Мулла Тошпўлат

ўлига энди нафрат билан қарамасди.

Ўглидан рози эди!

Атрофдаги одамлар ҳам... кимдир Тоштемирни савдойига
ухшайди, дейиши мумкин! — аммо

Мулла Тошпўлатга ҳеч ким:

«Ўглинг ёвуз! Қонхур! Нонимизни туя қияпти! Халқни
бузяпти!» — демайди. Олдинги таъналар қолиб кетди.

Бу эзгуликдан кўз юмиш — гуноҳ.

Худога шукр!

Лекин—

дунёни тушуниб бўлмас экан! —

ота учун фарзандинг чекига тушган

ШОҲЛИК ҳам, ГАДОЛИК ҳам

бирдек зулм экан!

Мулла Тошпўлат,

ўгли ўз-ўзини қиймалаётгани, ўртаниб, —

эриб-сув бўлаётганини кўриб турар эди.

Тоштемир огир дард билан боғлиқ оғирган;

шу дард уни олиб кетадиганга

ўхшар эди!

Кун.

Тун.

Яна кун.

Яна тун...

Эски чарх бир маромда айланмоқда эди.

«Севинчларда яширин бир ҳазинлик бор!»

Қани, ўша севинчлар?!

«Изтироблар

ва улардан кейинги севинчлардан иборатдир ҳаёт!»

Қани, уша севинчлар?!
Ота-бола ҳаётида севинч йўқ; бахт унутилган эди!
Мулла Тошпўлат ўглини уйлаб — ўглидан кўпроқ азобларди.

Унинг кўнгли ачирди.

У боласига ҳамон ёрдам бергиси келарди!

Ҳамон буни ЭПЛАЁЛМАЁТГАН эди!

«Тонг-ла қиёматда Зулфизар билан қандай юзлашаман?!

Нима дейман?!» —

Мулла Тошпўлат шу тўғрида уйлагани-уйлаган эди.

У ҳар гал орқага қайтиб, яна қирғоққа бош урган тўлқиндек ҳолатга тушган эди. Юрагида умид уйғониб-уйғонмай сўнар

ва...

янгидан умидланаверар эди!

Тоштемир горда кўксини ерга бериб ётишни бас қилиб, иморат қуришга киришганида, шундай бўлди... Ўғли машаққатли меҳнатдан чўп-устихонга айланиб, баттар қийналиши, аниқ ҳалокат ёқасига бориб қолишини — Мулла Тошпўлат қаёқдан билсин!

Кейин...

Нигор!

У, Тоштемир бу қизга шайдо эканлигини

таниш қурувчилардан эшитди.

(Боланга тегишли муҳим бир гапни бошқалардан эшитиш оғир экан! Лекин майли...)

Уста Маҳмуднинг ҳовлиси деган қўрғонни

қамал қилмоқчи бўлиб, Мулла Тошпўлат —

келмаган томон қолмади.

Лекин эшиқдан ҳам, бирон тешиқдан ҳам кириб,

Нигорни «бўйсундириш»нинг иложи топилмади!

Нигор зримади. Бурининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам! Тоштемирни қиз кечирмади!

Мулла Тошпўлат умидланганидан, Нигорни ўзи кўндириши мумкиндек оҳангда гапириб, ўглини ҳар қачонгидан кўпроқ далил-девонага айлантирганини пайқади. Ота-бола эзилишгани қолди!

Кейин:

бундай воқеа...

Тоштемир горга бош олиб кетгач,

эски ҳовлини қўллар, чўрилардан тортиб, барча

тарк этган эди!

Баъзан Мулла Тошпўлатнинг ҳолидан хабар олиб турган қизлари, невараларидан бўлак...

фақат...

лўлига ўхшаган жингалаксоч, жиккак бир йигит

аҳён-аҳён

ҳовли атрофида уймалашар эди.

Гоҳ-гоҳида ичкарига кириб, Мулла Тошпўлатнинг ёнида бир оз утириб ҳам кетар эди.

У оғзига сув олгандек, деярли индамасди.

Болор санагандек, шифтга, ўргимчак ин қўймаганмикин, дегандек, бурчак-бурчакка тикилиб, хонадан секин қайтиб кучага сиргаларди.

Унинг яна бир қизиқ одати:

хонага кириб-чиқаётганида, остонада ётган йиртиқ-сиртиқ оёқ кийимларига ўйчан қарар, хонада ўтирганида ҳам, негадир Мулла Тошпўлатнинг маҳсиси чоклари буйлаб куз югуртирар эди!

Жиккак йигит бир куни Мулла Тошпўлат ҳузурида анча узоқ утирди.

— Йигит! Сен кимсен?! — деб сўради, ниҳоят, сабри тутаб, Мулла Тошпўлат.

— Менми?! Илёс... Этикдўз!

— Сен, Тоштемирга бирон ишинг бормиди?!

Йигит бошини чайқади.

— Булмаса, нега келдинг?!

— Биз бирга зиндонда ётган...

— Тоштемир горда...

— Биладан! Қўрқиб, бормаётган эдим. Энди бориб турибман.

— Бу ёққа-чи?! Келишинга сабаб?!

— Менми? Сизга бир гапни айтмоқчи эдим. Лекин хафа бўласизми, хурсандми?!

— Мен хурсанд бўладиган ҳам, хафа бўладиган ҳам нарса қолмаган. Гапиравер! — деди Мулла Тошпўлат.

— Тунов куни гор яқинида юрган эдим. Қарасам, сўқмоқда бир тўп йигит... Уста Маҳмудга яқин йигитлар! Бориб, нима гап, деб қизиқдим. Биз Янги Даста тузмоқчимиз, Тоштемир бошлиқ, дейишди. Тоштемирга ёрдам бериш керак, дейишди... Ҳозир уёқда кетаётган ишни кўрсангиз!

Бунга одам хафа бўлар эканми?!

Аксинча, Мулла Тошпўлатга бу яхши мужда бўлиб туюлди. Тоштемир сал нафас ростлайди, у ишдан бош кўтариб, яшаш тарзи ҳам балки ўзгаради, деб умидланди.

Йўқ, зртаси куни бориб, кўрди...

Тўғри, Уста Маҳмуднинг йигитлари Тоштемирнинг ёнида тер тўкишмоқда; атроф-борлиққа жон кирган эди!

Бироқ Тоштемир ҳамон (барибир)

уз-ўзини ўртамоқда, ёнмоқда эди!

Мулла Тошпўлат бу гал ҳам умиди сўниб,

паришонланганича, уйига қайтди...

Яна бозор...

У, албатта, бунинг бари Худодан, деб уйлар эди.

Шу билан бирга, яна бот-бот Ҳайдар Махсумни эслайдиган бўлиб қолган эди.

«Ҳайдар Махсум ёймачи ҳам,

олим ҳам,
девона ҳам,
афсунгар ҳам эмас! У — Ҳаққа етган авлиё экан! Ўғлимни
минг турфа савдоларга солган — уша!» —
деган гап Мулла Тошпӯлатнинг
хаёлидан кетмас эди.
Мулла Тошпӯлат уйда инқилаб ўтирмай,
яна тўтри «ошна»си уйига бораверар эди-ку, назарида,
Ҳайдар Махсум билан ҳисоб-китоб тутаган эди!
У энди яна бозорга қатнайдиган одат чиқарди. «Ошна»-
сининг бозорда кўринмаётгани унга аён эди; излаётган ҳам эмас-
ди...

эски-янги ёймачилар атрофида уймалашиб, уларни гапга со-
лишга уринмоқда эди. Ҳайдар Махсумдан бошқа ҳам — бирон
киши топилиб қолар!

Мулла Тошпӯлат:

«Ақл сотадиган одам йўқмикин?!» — аниқламоқчи эди.

Душанба куни борди.

Кейин, чоршанба.

Кейин, жумаи муборак.

Кейин,

пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.

Шундай кунлардан бирида

у кутмаган қизиқ воқеа рўй берди...

Аввалига Мулла Тошпӯлат, узоқдан
бозорда, дарвоза пинжида тизилган ёймачилар қаторида —
куя еган эски пўстак устида ўтирган
кимсага кўзи тушиб,
шошиб-довдираб қолди.
Аммо, кейин, яқинлашиб, адашганини сезди;
пўстак устидаги бу зот, ажабки, —
бир гал Ҳайдар Махсум тўгрисида «ахборот» берган —
Эзма ёймачи эди...

Мулла Тошпӯлат Эзми кўздан буён кўрмаган,
суриштириб ҳам, тополмаган эди. Бироқ
бошқалардан унинг ҳаёт тарихини эшитган эди...

Бу одамнинг исми Абулфайз;
у бир пайтлар пойтахтда яшар эди.
Отаси жуда бадавлат киши эди.

Ўзи ҳам, хатти-ҳаракати ҳам бесўнақай Абулфайз ёшлигида
қандай чиройли бўлганини тасаввур қилиш қийин. Отаси уни —
ундан ҳам кўҳли бир қизга уйлантириб қўйган эди.

Уларнинг уйида тўрт сандиқ китоб бор эди.

У эрка эди. Фақат дўстлари билан гурунг қуриб юрар ва
фақат...

китоб ўқир эди.

Бир куни келиб, унинг отаси қазо қилди.
На дунёда қандай яшаш кераклигини, на ишнинг кўзини
биларди. Саккиз кунда
отасининг мол-мулкани елга совурди.
Шундан кейин, нозанин хотини уйда қолган-қутганини «су-
пуриб» кетди...

Чинми, ҳазиллашибми, вақтида Сукрот:
«Ҳеч иккиланмай уйланавер. Хотининг яхши чиқса, бахтли
буласан. Ёмон чиқса — файласуф!» — деган экан.

Абулфайз биринчи хотинидан ажраб,
файласуф бўлмаганидек,
энди камбагал бир қизга уйланиб, барибир
бахтли ҳам бўла олмади.

Рўзгор тебратиш, нон топиш керак эди!

У пойтахтдан қариндошларини «қора»лаб —

унут бир вилоятдаги унут бир шаҳарга кучиб келди.

Лекин қариндошларидан «ис» чиқмади.

Ҳар хил иш билан ҳам шугулланиб кўрди, —
натияжа бўлмади.

Абулфайзга отасидан қолган тўрт сандиқ китоб жонидан
азиз эди! Ичак қуддираб тургач...

Бозорга йўл солиб, ёймачиликка ўтди.

(Шу, китоб сотганида, у Ҳайдар Махсум билан гоҳ-гоҳида
дардлашган эди!)

Китоблар ҳам соб бўлди.

Абулфайз ўзи билан хотини устидан бошқа —
уйда борини бозорга ташиб, сотишга одатланди...

Камбагаллик айб эмас, дейишади.

Бу гап дунёда очлик, муҳтожликни кўрмаган одамлардан
чиққан!

Юрган йўлингда оч ва ноилож қолишдан шарманда нарса
йўқ!

Саёҳат пайти оч қолиб, икки одамдан бирининг кўзига ик-
кинчиси товўқ бўлиб кўрина бошлаган экан...

Ночор қолиб, баргдан куйлак-иштон тиккан, хивичдан пой-
абзал туқиган одамлар озми?!

Мана, энди...

Мулла Тошпӯлатни ажаблантириб, —
Абулфайз негадир Ҳайдар Махсумга «ўхшаб ўтириш»ни
ўзига касб қилган эди!

Мулла Тошпӯлат

Абулфайз (Эзма ёймачи)га бехос рўпара келгач, —

сад ўпкасини босиб,

қўшқўллаб куришди.

Кейин,

сабр-тоқати етмай,

Ҳайдар Махсумга илк бора юзлашганида бўлганидек:

— Узр, албатта, биродар... Нега бозорда бундай утирибсиз?!
Нима сотяпсиз?! — деб сўради.

Минг Ҳайдар Махсумдек қўр тукиб,
жиддий, кибор қиёфага киргани билан, Абулфайз —
Ҳайдар Махсум эмас! Буни ҳис этганиданми?! —
ўзини торозига солмади.

— Ақлимни сотаман! — деди дарҳол.

Мулла Тошпўлат неча кундирки, бозор айланиб, «ақл сота-
диган одам»ни излаётгани-ю, таниш ёймачини учратганидан мам-
нун эканлигига қарамай,—

шу аснода дўшписини осмонга отиб, ирғишламади!

Энсаси қотган, ҳафсаласиз бир куйга тушган эди!

— Мен уни қандай оламан?! — деб қизиқсинди, барибир.

— Ҳаммаси ёзиб қўйилган! — деди ёймачи, этаги остида
ётган бир уюм учбурчак хатни кўрсатиб. Бу етмагандек (Эзма-
да! Чидайсиз!) тушунтирди. — Булак-булак сотяпман! Арзон. Ун
тангадан...

— Бўпти. Бир қисим беринг, — деди Мулла Тошпўлат.

У бозордан чиққанича, тепаликка кўтарилаётиб, —

йўлдаги ўтиб кетаётган болага хатларни ўқитди.

Абулфайз бекорчиликдан хаёлига келган ҳар балони қогозга
тиркаган эди!

Масалан:

*«Уйингизда сичқон кўпайиб кетган бўлса, думидан тутиб,
беш марта ерга уринг. Кейин, устига озгина кул сепиб қўйсан-
гиз, ўлади».*

«Ёмон қўшни билан дарвозангизни ёнма-ён қурманг».

*«Хотингиз эгри йўлдан юрмасин десангиз, бир оёгига ип
боглаб қўйинг. Ёки, янги уйланганда, ялангоёқ ҳовли атрофида
уч марта югуртиринг».*

*«Муаллими аҳмоқ бўлса, болангизни мактабини бошқа
қилинг».*

Бу барчаси алмой-алжойи гаплар эканлигидан,
Мулла Тошпўлат кўчадаёқ хатларни йиртиб,
ташлаб кетди.

У бир неча кун Абулфайзни эслаб юрди.

Яна кўришмоқчи эди! Ёймачининг:

«Сотадиган бундай бутунроқ ақли борми?! Ёки, чўнтагидек
каллеси ҳам қуп-қуруқми?!» — билишни истар эди.

Аммо кўчада бир куни тасодифан...

тўрт-беш йигит йулини пойлаб, Абулфайзни аёвсиз

дўппослашаётганининг гувоҳи бўлди.

Мулла Тошпўлат тушунди...

Дунёда ақл сотиш ҳар кимнинг ҳам қулидан келавермас экан!

Буниси майли.

Пустак устида ўтирган зотнинг ҳаммаси —

Авлиё бўлавермас экан!

Хуллас,
Мулла Тошпўлатга Ҳайдар Махсумга ўхшаган одамни
вақтида Худо
бир карра йулиқтирган экан!

Ахийри...

Мулла Тошпўлат

чор-ночор

Мағриб томонга, шаҳар этагига қараб юрди.

Авлиё...

У узоқ йўл юриб, қоқиниб-суриниб,
тубида шағиллаб сув оқётган жар бўйидаги пачоқ ҳовлига
етиб келди.

Бу гал Ҳайдар Махсумга нақ дарвоза олдида юзлашди.

— Қани, ичкарига. Тортинг! — деди Ҳайдар Махсум Мулла
Тошпўлат билан қули учини бериб, кўришаркан.

«Ошна»си дийдорини яна кўрганидан суюниб-ҳаяжонланган
Мулла Тошпўлат, унинг чўккан, ориқ елкаларига тикилиб, изи-
дан босди.

Бу ерда ҳамма нарса эски ҳолида эди:

биргина дерзасига бўйра парда осилган нимқоронги даҳлиз;
тўртта пўстак ташлаб, ўртада яланг хонтахта турган хона...

Улар пўстакка келиб қўнишгач, —

кўзлари порлаган, новча бир ўсмир (Ҳайдар Махсумнинг
невараси бўлса керак!) дастурхон ёзиб,
икки коса сув, битта қотган нон келтирди.

(Сув билан нон шу паллада Мулла Тошпўлатга Тоштемирни
эслатди!)

— Уйда бори. Ош бўлсин; дастурхонга қаранг, — деди Ҳай-
дар Махсум.

Мулла Тошпўлат нонни ивитиб еди. Сув ичди.

Ниҳоят, «ошна»си билан суҳбатлашишга чоғланди.

— Тинч юрибсизми, биродар?! Кун ўтяптимиз?! — деди Мул-
ла Тошпўлат. — Аҳволлар қалай?! Соғлиқ қалай?!

— Руҳ йўқ, ҳол йўқ, — деди Ҳайдар Махсум. — Баъзан
дунёда юриш ҳам ёқмай қолар экан...

— Сиз ҳали бардамсиз! Менинг аҳволим чатоқ. Бугун
бўлмас, эргага уламан, деб турибман... Омонатни топшириш
фарз! Лекин ўғлимдан кўнглим тинч эмас. Дунёдан куйиб ўтади-
ганга ўхшайман...

— Нима, ўглингизга ҳалиям эс кирмадимиз?! Ўглингиз ақлли
бўлмадимиз?! — қизиқсинди Ҳайдар Махсум.

— Ўғлим яхши... Одам бўлиб қолди! Бу борада шикоят қил-
майман... Лекин тоғдай йигит мум бўлиб эрияпти! Кўрсангиз,
эшиқдан тушган бир кесим нур, дейсиз... Зигирдек ёмонликка
тоқати йўқ. Ҳаётдан қўл тортган. Жуда гариб бўлиб қолган...

Ҳайдар Махсум бир оз паришонланди.

— Инсон қисмати шу! — деди Мулла Тошпўлатга у гамгин қараб. — Эзгуликдан қайтиб, ёвузга айланади! Ёки, ёвузликни инкор қилиб, эзгуликка етиб келади! Учинчи йул йуқ! Излаган билан ҳеч нарса чиқмайди. Азалдан шундай...

Бу жавобни олишини Мулла Тошпўлат аниқ билмаса ҳамки, кўнглининг алабурчида ҳис этган эди! Ақлнинг ё у, ё бу ярми— сенинг насибанг! Яшайсан! Бошқа илож қанча!

Бунга тушунмаса, Мулла Тошпўлат, шошиб, алақачон «ошна»сига учрамасмиди?!

Шунга қарамасдан, у ҳозир юраги тарс ёриладигандек кўйга тушди.

— Ақалли, фойдали бир маслаҳат! — деб пичирлади у эзилиб. — Мен-ку, кетаман; болам бахтсиз! Ишонинг! Мен ўқимаганман; сиз олимсиз. Ҳар нарса қўлидан келадиган авлиёсиз... ёрдам беринг! Сиз ақлингизни сотиб бўлгансиз. Биламан! Лекин дўқондорлар ҳам пештахта остига бир нарса ташлаб қўяди...

Мулла Тошпўлат кўйнига қўлини тикди.

Бироқ шу пайт Ҳайдар Махсумнинг ранги оқариб, лаблари гезарди.

— Ҳақ гапни айтайми?! — Мулла Тошпўлатнинг кўзига тик боқди «ошна»си. — Мен афсунгар ҳам, авлиё ҳам эмасман! Оз-моз илмим бор; унинг ҳам фойдаси йуқ... Бешта қиз чиқардим; ўзи бўлмас экан! Менинг ақлим ҳам... ҳаминқадар! Ўглингизга дуодан нимадир тегиб, нимадир мос келгани — тасодиф. Худонинг иродаси! Балки, Худо менинг ноламини эшитгандир?! Биз гариблармиз, гадолармиз? Бу дунёда таги-полармиз! Ҳеч қачон косаси оқармаган... Ахир, уйламайсизми, ақлим иш берса, мен шунчалик қашшоқ яшармидим?! Ўзимга эн бўлолмаган сизга буй бўламанми?!

Мулла Тошпўлат қўлини кўйнига тикқанича, қотиб қолган эди. Ҳайдар Махсум ақлли одам эди. Тўғрисини айтган эди!

Лекин Мулла Тошпўлат ҳам ақлли одам эди. Ишонмади!

«Бу дунёда дардқаш-бенаво кўп эканлигини у билмаптими?! Унинг узи отлиқ эмас, пиёда. Фуқаро! Халқнинг ичида юрибди! Гапириш шарт эканми?!»

Мулла Тошпўлат жуда хафа бўлиб кетди.

У, менга «ошнам» энди яхшилик қилгиси келмаяпти, негадир қизганаяпти, деб ўйлади.

Яқин кишингдан озор чекиб-ўпкалангандек: «Шунақа экан-да! Майли! Майли!» — деганча урнидан туриб, кексалигини ҳам унутган шиддатли бир ҳолатда Ҳайдар Махсумнинг уйини тарк этди...

6

Яна Мулла Тошпўлат...

Дунёда Худонинг имтиҳони кўп.
Биттаси — кексалик бўлса,

иккинчиси — кексайганда ёлғиз қолиш!

Учинчиси ҳам бор.

Буниси — шундай пайтда оғир тортиб,

ётиб қолиш!

Худо кўрсатмасин, бехосдан ўлиб кетсанг,—

ўланингни биров билмаслиги ҳам мумкин...

Ҳўп, Мулла Тошпўлатдан ўгли узоқда юрибдими, юраверсин; қизлари, куёвлари, неваралари-чи?! Улар хабар олиб туришади. Аммо, булак тургандан кейин, сенга биров посбонлик қила олмас экан! Бунинг устига, дадамиз ҳали бақувват, беш-ўн йил яшайдилар, деб ўйлашади. Мулла Тошпўлатнинг юраги тўкилиб-битганини билишмайди!

Қисқаси, Мулла Тошпўлат уйда уч-тўрт кун ўладиган бўлиб ётди. (Ўзича, ана кетаман-мана кетаман, деган ҳолда эди!) Кейин...

бир куни дарди енгиллашди.

Бу — унга шамнинг сўниш олдидан лопиллаши бўлиб туюлди. Ўғлим билан — бориб, ўзим видолашмасам, у беҳабар қолади, деб ўйлаб,

ўйдан кучага чиқди.

Шаҳар ташқарисига йул олди. Ҳоли йўқлигидан, тўхтаб-тўхтаб, бораверди.

Бир тўхтаганида, бошини кутариб қаради: горга яқинлашган эди.

Эътибор берди:

қурилаётган обида нақ осмонга урлабди!

Яна бир оз юргач;

обида ёнида Уста Маҳмуднинг йигитлари куйманишаётганига кўзи тушди.

Кейин:

сайҳонликда бир неча қизалоқ капалак қувиб юргани,

негадир этикдўз Илёс улар билан бирга

сакраб-уйноқлаётганини кўрди.

Шу пайт...

пайқади:

гор олдидаги катта бир тош устида

Тоштемир билан...

Нигор! —

ёнма-ён, бошларини эгтанча,

сўзлашиб

утиришар эди.

У ажабланди. Сўнг, хаёлидан кечди:

«Нигорни бу ёққа манови Илёс олиб келганга ўхшайди! Тоштемир баъзан Илёс, деб гапиргувчи эди. Шу Илёс бўлса керак-да!»

Унинг яна хаёлидан кечди:

«Дунёда ўз ҳаётидан кўпроқ бошқанинг ҳаёти, ўз бахтидан кўпроқ бошқанинг бахтини ўйлайдиган одамлар бор! Яратганинга шукр, Худойим!»

Мулла Тошпўлат БУ ЕРДА ҳеч кимга халал бергиси келмади.

У угли, угли туфайли ўз аҳволдан қаноат туйиб, орқага бурилди ва...

тўғри Мағриб томонга қараб кетди.

...«Ошна»си (ёймачими, олимми, девонами, афсунгарми, авлиёми) ким?!— Мулла Тошпўлат ҳамон билмас эди. Бу — уни энди қизиқтирмаётган ҳам эди!

...Ҳайдар Махсумнинг невараси келтирган сув билан қотган нонни паққос туширгач, —

у қўйнидан бир ҳовуч танга чиқариб, хонтахта устига ташлади:

— Сизга барибир раҳмат, биродар! Буни олиб қўйинг. Мен энди яқин орада ўлмайдиганга ўхшайман! Ишлар шунақа бўлиб қолди...

Мулла Тошпўлат ақлли одам эди. Тўғрисини айтди!

Лекин Ҳайдар Махсум ҳам ақлли одам эди. Мулла Тошпўлатнинг «дарди»га тушунди!

1993-1995 йиллар

Юсуф Жўраев

СЕН ТОМОН ДАРЁ БЎЛИБ БОРАРДИМ

*Сенсан гўзалларнинг хайлига сарвар,
Мен-чи, ошиқларга шоҳдирман дилхун.
Сенинг юрагингда ҳамиша январь,
Менинг юрагимда ҳамиша июнь.*

*Ишқим келиб-келиб сенга тушибди,
Қиш билан ёз каби фарқли феълимиз.
Ситамнинг ўтида бағрим пишибди,
Муз билан чуғ каби фарқли дилимиз.*

*Сенинг юрагингда мудом қаҳратон,
Менинг юрагимда мудом саратон.*

Машраб монологи

*Ғанимлар бахтиёр бўлди,
Бахтиқаро ўзимдирман.
Бир эмас, икки дунёда
Бир бенаво ўзимдирман.*

*Булса кимнинг кўзи очиқ,
Тулар чархга бағрин солиқ,
Томошабин ҳатто холиқ,
Бағри адо ўзимдирман.*

*Барнолар барно эмасдир,
Шайдолар шайдо эмасдир.*

*Битта барно севганимдир,
Битта шайдо ўзимдирман.*

*Қон кўрсангиз кўзимдандир,
Сув кўрсангиз кўзимдандир.
Ўзимдандир барча уммон,
Барча дарё ўзимдандир.*

*Шоирким, у — ғамдан тупроқ,
Умид кулбаси бечирок.
Ёр дейди: шўрлик бошига
Етган бало ўзимдирман.*

Аёл

Фалак чақса бошларда чақмоқ,
Тоғ чидамас, аёл чидайди.
Энг буюк дард дейдилар тўлғоқ,
Тоғ чидамас, аёл чидайди.

Магар очлик ёприлиб келса,
Шер чидамас, аёл чидайди.

Гар ташналик бағрини тилса,
Эр чидамас, аёл чидайди.

У гинг демас, демас сира воҳ,
Гар жонига келса ҳам завол.
Лекин фарзанд чекар бўлса оҳ,
Ҳамма чидар, чидамас аёл!

Шамол бўла олсайдим,
Шамол билан кетардим.
Буйлари жонни олар
Боғларингга етардим.

Сув бўлолсам, сен томон
Дарё бўлиб борардим.

Гулзорлардан иборат,
Боғингни суғорардим.

На шамол, на сувдирман,
Оловдирман, қурқасан.
Ахир, борсам боғингга
Гулзорингни ёқаман.

Туш

Бутун ўрмон ёнмоқда,
Учиргувчи бир ўзим.
На қудуқ бор, на дарё,
Фақат кўзим бор, кўзим.

Кўзёш билан оловни
Сундирмоқчи бўламан.
Йўқдир бошқа имконим,
Аламларга тўламан.

Ёнганни ўчирмоққа
Уммон-уммон сув керак.

Битта эмас, менингдек
Милён-милён жон керак.

Беҳад куп томошабин,
Мендан кулгани-кулган:
Шундоқ олов учарми,
Фақат кўзёши билан?!

Ўчмас, лек:н мен боис
Бир ниҳол қолса омон,
Ўша ниҳолдан тагин
Бунёд бўлади ўрмон!

Дарё, узанингга дардларим сиғмас,
Уммон, Ватанингга дардларим сиғмас.

Булбул, фиғонингга дардларим сиғмас,
Бургут, осмонингга дардларим сиғмас.

Бошқа жаҳонларинг йўқми, эй фалак,
Икки жаҳонингга дардларим сиғмас?

Қишда пишган олма

Ҳазил

«Олма пишганда келинг»,
Қўшиқ куйлардинг шундоқ.
Кутдим олма пишигин,
Кутдим жудаям узоқ.

Ёз ҳам келди ниҳоят,
Сен томонга чопдим зор.

Дедилар у январда
Биттасига бўлди ёр.

Нодон, дедим ўзимга,
Қани йўлингдан қолма.
Олма январда пишган,
Қишда пишибди олма!

Коракўл

Кароматхон Дўстматова

КАМОНДАЙ ҚОШЛАРИН ҚОРАЙТИРАР ТУН

Вафо кутиш мумкин самодан, ердан,
Вагарна ошиқдир ғамангиз кўнглум.
Вафо кутиш мумкин пешона тердан,
Вафо расмин бунча сўрайсан қайғум?!

Дунёки, азалий битмас қасрдир,
Битмоққа фурсат йўқ, умр — учқур от.
Кузлар — ғаниматдир, кўзлар — басирдир,
Пойчўкир тупроқдир асл мулк — мурод.

Диллар — лаҳзалиқдир, дийдор — лаҳзалиқ,
Соғинч — ўқи ўзиб кетган сайёддир.
Ўтган ҳар сония асли узғалиқ,
Кўнгул даштидаги минг йиллик доддир.

Вафо кутиш мумкин, баҳрул-нажотнинг
Соҳилига борсанг, тиззангни тизлаб.
Агар оқсамаса, пойингда отинг —
Гирду бандларингни турмаса кизлаб...

Вафо кутиш мумкин самодан, ердан,
Вагарна ошиқдир ғамангиз кўнглум.

* * *

Ўзлигидан кечиб ўзгармас дунё,
Ўзанидан кечиб оқмас дарё ҳам.
Қуриётган дарахтнинг бошин силайман,
Қулаётган дарахтнинг боши нега ҳам?!

Кўзларим пардасин суриб қарайман,
Илдизи тупроқда эмас, тузоқда?..
Намланган кўзимга тилайман тўзим,
Кўнгул ерда ётар, сўнгсиз фироқда...

Тилларанг либосда айланар гардун,
Бу соҳир тушларнинг йўқ ниҳояси.
Умр эрмак эмас, эртақ ҳам эмас,
Бу — ҳар кимнинг кийган тўзғин либоси...

Чақчайган борлиқнинг кўзига қараб,
Ялангбош бошимни танийман ўзим.
Унга бир румолни ҳадя этмоқ-чун,
Минг бора туғилар, туғ олган сўзим!

* * *

Ҳаёт — карвонсарой. Биз кўндик,
Теграмизда парвона шамлар.
Жуда эрта ё кеч қувондик,
Намозшомгул келтирди шомлар.

Даричадан мўраласа ой,
Юзга тортдик ифбат ҳижобин.
Учиб келди қайдандир Ҳумой
Ва тутқазди талхком шаробин.

Ичмоқ шартми? Саволлар ўпқон
Тортар дилнинг куйган бозори.
Шафақ дилхун. Шафақ бағри қон,
Шафақ кимнинг мангу озори?!

Офтоб мағлуб бўлган шаҳарда,
Шакаролуд эди уйқумиз.
Ярим-ёрти туриб шаҳарда,
Кўнгул кўзин очди қайғумиз.

Қаён келдик? Бокира тунлар
Орта қолди. Чодрасин ёпиб.
Асли-азал эди у кунлар,
Келармикан бизларни топиб?!

Ҳаёт — карвонсарой. Биз кўндик...

* * *

На бир ҳабибимсан, на-да бир рақиб,
На сен юрагимга кўз тиккан жаллод?!
Сен несан, сен кимсан, дунём қоронгу —
Кўзим косасида айланар гирдоб!

Мен туйғу! — Юрагим ёнмаган туйғу —
Десам балки хато. Улкан бир хато.
Ёмғирлар остида ивиган таним —
Миннат қушларига этурман ато.

Сўзла, қароғимга термулиб сўзла,
Мен сенинг кимлигинг билолмай ҳалак.
Фарёдим кўкларга ўрлаб кетди-ку,
Мени тушунмади момагулдирак?!

На бир ҳабибимсан, на-да бир рақиб,
На бир кўнглум қушин овловчи сайёд?!
Рост сўзла, рост сўзинг кўзимга сурай —
Зеро, кўр кўзларим очилса шояд...

На бир ҳабибимсан, на-да бир рақиб.

* * *

Кеча ўтган умрим эриш туюлар,
Бугун ўтган умрим ундан ҳам мискин.
Қулаётган дарахт новдаларидай —
Осилиб жон берар авдоват ва кин.

Жовдираб жонланар ишонч — тасбеҳим,
Илинжим — тўшакка михланган бемор.
Бошимдан бир парча булут кетмайди —
Узун сочларимдан ясамоқчи дор.

Ҳуфёна сотқинлик, ҳуфёна қаҳр —
Жаннат боғларимга лашкар тортармиш.
Ошқора башорат, ошқора исён
Ким гафлат домида мангу ётармиш.

Кўзимнинг намланган қорачиғида,
Ой сузар юзага юзиб чиққали.
Камондай қошларин қорайтирар тун —
Туннинг ўзанидан ўзин йиққали...

* * *

Кўнглум, кеч, кеч, кўнглум, мендан нари бўл,
Мен сендан олисда ютаман жонни.
Сендан нари ўлиб, нари тирилгум,
Кўксимга босганча кўҳна жаҳонни.

Кўнглум! Кел! Кел, мени бағрингга босгин,
Озурда жонимни берайин узиб.
Олмалар буйига маст бу дунёда
Утайлик иккимиз дарбадар кезиб.

Сен ва мен! Эй кўнглум, на шоҳ, на гадо,
Тилло тангалардай қиқирлайди жон.

Чунтагига солиб пуллайди дунё,
Қон қусар юзлари қорайган осмон.

Эй кўнглум! Биз кетдик айро ва айро,
Тақдирнинг гаровга қўйган қўшимиз.
Уйғон, ахир, кўнглум, кўнгул кўзинг оч —
Елгончи дунёнинг ростгўй тушимиз...

Узингдан бошқани Хизр бил, эй дўст,
Бошдин товонгача қадр бил, эй дўст.

Ҳеч кимга жумбогин ечдирмас фалак,
Иймон бутунлигин сабр бил, эй дўст.

Офтоб ёндирмагай жумла жаҳонни,
Заҳролуд забонни жабр бил, эй дўст.

Мозорлар тўдасин ваҳм билмагин,
Дили озорларни қабр бил, эй дўст.

Илоннинг ёғини ялаган ёғий,
Кўзида куфр уйнар, муҳр бил, эй дўст.

Қишнинг офтобидан хомтама бўлма,
Аслида, ножоиз қаҳр бил, эй дўст.

Қайрилиб ортингдан боқма умидвор,
Фусунсоз дамларни макр бил, эй дўст.

Ерга қаттиқ урма ернинг бошини,
Товонинг тошини фаҳр бил, эй дўст.

Ғанимат дунёни ғанийга берма,
Пажмурда япроқни садр бил, эй дўст.

Бул ғариба кўнглум уйин, қай томон солди фалак,
Айланур бошим ялови, дил қўшим олди фалак.

Ўтказурман бу умрни, қошидин ёғилур қор,
Кўзлари кетгач қамашиб, ўзи ҳам толди фалак.

Не синоат гўшасининг бағридин қайтдим хомуш,
Осилиб сочим дорига, бағрини тилди фалак.

Сўзларим меҳригиё деб, меҳр экдим зор-зор,
Меҳригиём мубталоси, сочларин юлди фалак.

Оҳ, Каромат кўксинг узра тегди Хўжанд шамоли,
Бул шамолнинг эпкинисида, сен ила қолди фалак.

Аҳмад Лутфий

ИНТИЗОР КУТИЛГАН ШАФАҚ

Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётлари*

Салмон Форсий

Исфаҳон шаҳрининг Жай қасабасида Салмон исмли бир усмир яшарди. Огаси қасаба раиси эди. Углини девоналарча яхши кўрар, бошига бирон фалокат тушмасин, дея ҳеч ёлғиз ташлаб кетмас, ҳеч қаёққа юбормас эди.

Салмон болалик, ҳатто илк усмирлик чоғини ҳам, худди бир жориядек, тўрт деворнинг ичида ўтказди.

Диндор бир йигит бўлиб улгайди. Оиласидан олган диний тарбияга кўра, у ҳам мажусийликка (оташпарастликка) эътиқод қиларди.

Бир куни бир ибодатхонага кириб олиб дуо ўқийётган, нималарнидир пичирлашаётган одамларни кўрди. Салмон уларни завқ билан кузата бошлади.

Орадан бир неча соат ўтган бўлса-да, Салмон ҳануз уларни томоша қиларди. Балки шу дақиқаларда ёлғизлик туғайли юрагида пайдо бўлган ўкинч ўрнини бир оз енгиллик, хушнудлик эгаллаган бўлса ажаб эмас. Чунки Салмон бу диндорларни ҳайрат билан кузатаркан, юзида хиёл табассум пайдо бўлди. Оқшом пайти одамлар тарқала бошладилар. Салмон улардан бирини тўхтатиб:

— Бу, сизларнинг динингизнинг асоси қаерга бориб

*Давоми. Бошланиши аввалги сонда.

Хўжанд.

тақалади? Қанақа дин узи? Динингизни менга чуқур ва атроф-лича ургатадиган одамни қаердан топсам бўлади? — деди.

— Шом шаҳридан, — деган жавобни олди.

Салмон боши эгик ҳолда ибодатхонадан чиқди. У ўз-ўзича шундай деб пичирлади: «Худо ҳаққи, уларнинг дини бизникидан хайрлироқ, бизникидан мукамалроқ экан».

Шу кунлари отаси Салмонни бир жойга иш билан жўнатди. Салмон узоқ вақт йўқ бўлиб кетди. Қаттиқ саросимага тушган ота дарҳол унинг изидан одам жўнатди, аммо ўглининг у жойга бормагани маълум бўлди. Уни қидириб чиққан кишилар ён-атрофни қайта-қайта қараб келдилар. Бироқ Салмондан дарак йўқ эди.

Отанинг хаёлига ҳар хил ёмон уйлар кела бошлади. Хунук бир хабар эшитмайин-да, деб хавотирга тушди. Аммо кун ботиб, қоронги туша бошлагач, Салмон ҳеч нарса булмагандек уйга кириб келди. Юзига диққат билан қараган киши унинг ўзгариб қолганини сезиши қийин эмасди. Юрагига гулгула тушган ота меҳр, шафқат, қўрқув ва газаб ҳислари айқаш-уйқаш бўлиб кетган бир овозда:

— Қаерларда юрибсан, ўғлим?! — деб сўради.

Салмон ўз кўзи билан кўрган воқеаларни гапириб берди. Сўзларини шундай давом эттирди:

— Менинг тушунишимча, уларнинг дини бизникидан хайрлироқдир.

Отаси ашаддий мажусий эди.

— Энг тўғри дин ота-боболаримизнинг динидир, — деди у.

— Йўқ, ота, худо ҳаққи, уларнинг дини бизникидан яхши, бизникидан мукамалроқдир.

Ота ўзларининг дини устунроқ эканлигини уқтиришга ҳарчанд уринмасин, Салмон фикридан қайтмади. Отасининг жаҳли чиқиб кетди. Сўзини утказа олмагач, ўглининг оёқ-қўлини боғлатди ва бир хонага қамаб қўйди.

Оёқ-қўлларга солинган кишан ўспириннинг онгини янада тиниқлаштирган, дунёқарашни ҳудудларини кенгайтирган эди. Салмон энди ўзининг ҳақли эканлигига шубҳа қилмасди. Қулай фурсатни пойлай бошлади. Калисода танишган одамларига хабар жўнатди: Шомдан бир карвон келса, маълум қилишларини илтимос қилди.

Юраги меҳр-шафқатга тула ота ҳар куни ўглидан хушхабар чиқишини кутарди. Унга панд-насиҳат қилди, таҳдид солди, ҳар хил йўллارни синаб кўрди, ҳеч бири фойда бермади. Сўнгги чора сифатида қамоқ муддатини узайтиришга қарор қилди. Жигарпораси, жондан азиз фарзандининг бегона динга киришига ҳеч рози бўлолмас эди.

Шундай кунлардан бирида Салмонга Шомдан бир карвон келгани тўғрисида хабар етди. Салмон хабарчидан улар аниқ кетадиган кунда яна хабар етказишини ўтиниб сўради. Бу қамоқ муддати давомида Салмон мажусийликдан кўнгли совий бошлаган, юрагига тушган учкун алангаданган эди. Қаттиқ ҳаяжон. ичида карвон кетадиган кунни пойлар, ўзи учун янги бўлган динга киришдан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламас эди.

Ниҳоят, хушхабар келди. Салмон дарҳол кишанларини ечди, вақтни утказмай, уйдан чиқиб кетди. Бу унинг ота уйини узил-кесил тарк этиши эди. Энди бу уйга қайтиб келмоқчи эмас, қайтиш ҳақида ўйламас ҳам эди.

Карвонга қўшилди. Узоқ давом этган сафардан сўнг Шомга етиб борди. Вақтни бой бермай, насроний динининг энг улут вакилини қидирди. Курсатдилар. Салмон унинг ҳузурига борди, бошидан кечирган воқеаларни сўзлаб берди. Бу динга кириш учун чеккан азоблари ва қилган фидокорликларини тилга олиб ўтди. Сўзларини шу тарзда яқунлади:

— Энди изн берсанг, сен билан бирга қолай, сенга ва калисога сидқидилдан хизмат қилайин. Бу динни шахсан сендан урганиб, сен билан биргаликда ибодат қилайин!

Бу одам Салмоннинг сўзларини диққат билан тинглади, унинг самимий бир усирин эканлигини англади. Илтимосини қабул этди. Салмон севинч билан унинг қўлларини сиқди.

Энди Салмон мажусийликдан воз кечган, мўмин насоро бўлган эди. Динга хизматда камчиликка йўл қўймас, ибодат чоғларида риёкорлик қилишни сира ҳам ўйламас эди. Энди бу калисода у бир неча йил қолиб кетди.

. . .

Аммо Салмоннинг руҳонийдан мамнунияти узоққа бормади. Бу одам бениҳоя даражада риёкор экан. Халққа қилган насиҳатларига ўзи амал қилмас, аксинча иш тутар эди.

Бойликка уч эди. Бой-бадавлатлар садақаларини унга келтириб:

— Сен фақирларни биздан кўра яхшироқ биласан, бизнинг номимиздан шу пулларни бериб қўйсанг, — дер эдилар.

Аммо руҳонийнинг қўлига тушган пуллар фақирларга етиб бормас эди. Олтин ва кумуш тўлдирилган хумларининг сони еттитага етди.

— Аввало, сизларни тўлдиришим керак, фақирларга кейин берилса ҳам бўлаверади, — дея руҳоний тушум пулларни хумларига тўкарди.

Салмон унинг бу қаллоблигини халққа қандай етказсам экан, деб кўп ўйлади. Лекин уддасидан чиқишига кўзи етмасди.

Бир куни очкўз руҳонийнинг эшиги қаттиқ-қаттиқ чертилди. Чертаётган ажал эди. Қайтиб кетиш учун келмаган эди. Хоҳласа-хоҳламаса, уни ҳузурига киритишга мажбур эди руҳоний. Кўзлари олтин-кумушга лиқ тула еттита хумга қадалган руҳоний ўлим шарбатини сўнгги томчисигача ичди ва умри бўйи: «Зинҳор бойликка берилман, пулга аданманг, бойликка банд бўлманг, буларнинг ҳаммаси — фонийдир...» дея жар солган, аммо ҳаммадан кўпроқ ўзи муккасидан берилган мол-дунёни бир зумда тарк этиб кетди.

Қавмлар кўз ёши тўкар, уни катта ҳурмат билан дафн этишга

ҳозирлик кўрар эди. Уларнинг самимий қайғуси Салмоннинг бардошини тоширган сўнгги томчи бўлди:

— Бу одам беодоб, риёкор бир кимса эди. Йиғлашингизга ҳам арзитайди!.. — деб бақирди.

Одамлар газабланиб кетдилар:

— Нималар деяётганингни биласанми ўзинг?

— Неча йиллардан бери хизматини қилган одамнинг ҳақида бундай дейишга уялмайсанми?!

— Улган одамнинг кетидан гапириш айб бўлади...

Аммо Салмон сузидан қайтмади:

— Мен нима деяётганимни яхши биламан. Гап шундаки, сизлар унга садақаларингизни келтириб, фақирларга тарқат дер эдиларингиз. У эса, ҳаммасини ўзининг ҳамёнига урарди. Истасаларингиз, уша пуллар турган жойни кўрсатаман, — деди.

— Қани, кўрсат!

Халқ бир неча дақиқадан сўнг оғзи-бурни баробар тўлдирилган хумларнинг ёнида турарди. Хумлар ағдарилди. Кўзлар қинидан чиқиб кетаёзди. Бу беқиёс бойликни тушда эмас, унга кўраётган эдилар! Руҳоний ҳақидаги фикрлари бир сонияда тескарисига ўзгарди.

— Аблах, ҳақиқий малъун экан.

— Ҳақиқий шайгоннинг ўзгинаси...

— Неча йиллардан бери бу ифлосга алданиб келган эканмиз...— каби кин ва адоватга тўла хитоблар янгради.

Асабийлашганлар орасида йиллар бўйи уларни алдаб, кучини зулукдек сўриб келган руҳонийни роса қаргаганлар ҳам бўлди:

— Биз уни ерга кўмаймиз, бунга у нолайик.

Сўнгги қарор эди бу. Руҳонийнинг жасадини судраб олиб кетдилар. Бир дарахтга осдилар. Ўтган-кетган уни тошбурон қилди.

Салмон халқнинг кўзи ўнгида тўкилган бойликдан бир пақир (тийин) олишни ҳам истамади.

Калисога бу дафъа халқнинг ҳурмати ва ишончини қозонган бошқа руҳоний тайин этилди. Салмон энди унинг хизматини қила бошлади.

Бу одамни Салмон яхши кўриб қолди. Ундан кўра муккамалроқ ибодат этадиган, мол-дунёга унингдек кўнглисиз, охиратга унинг каби ҳавасманд одам борлигига ишонмасди. Аммо тез орада унинг ҳам бошига ажал келди. Аслида мол-дунёга ҳеч кўнгли қўймаган бу одамнинг ҳаётдан кўз юмиши ҳам қийин бўлмади. Ўзи жуда ҳавасманд бўлган охират йўлига кетди. У ерда иззат-икром кўришига умид билан кетди.

Руҳоний сўнгги нафасларини оларкан, унга ута вафодорлик билан хизмат этган Салмон:

— Мени кимга ташлаб кетяпсан? Сендан кейин кимнинг этагидан тутаман? — деганида, у:

— Ишонса бўладиган кишилар оз қолди. Мосулда бир роҳиб дўстим бор, унинг ҳузурига бор... — деди.

У улгач, Салмон узоқ йиғлади. Шомни тарк этаркан, неча йиллар давомида бир-бирига тамомила қарама-қарши бўлган икки

кишининг хизматини қилгани эвазига ҳеч нарсага эришмаган эди. Бу хизматни у дин йўлида бегараз утаган, хизмати эвазига пул ишлашни бирон марта ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

Хадичанинг савдо карвони

Макка зироат шаҳри эмасди, яъни, у ерда деҳқончилик ривож топмаган эди. Чунки бу шаҳар бир неча водий кесишган яланга қад кўтарган бўлиб, тупроғи ва иқлими зироатга ўнғайсиз эди.

Бу ерга илк дафъа хотини Хожар билан ўгли Исмоилни ташлаб кетган буюк пайгамбаримиз Ҳазрати Иброҳим уларни ёлғиз қолдирмаслик учун Саниййатул Вадоъда дуо ўқиб: «Эй Роббимиз, мен зурриёдимдан бир қисмини экинсиз бир яланг водийда, сенинг ҳурматинг учун, қадрли Байтинг олдида қолдирмоқдаман...» дея илтижо қилган пайтлари у ер яп-яланг, яшилликнинг уруғи ҳам кўринмайдиган бир водий эди. Шундан кейин неча юз йиллар ўтиб, неча авлодлар келиб кетди, Ҳазрати Иброҳим даъват этган Ислому эътиқоди унутилди, Каъбанинг атрофи бутларга тўлди, бироқ Макка водийси ҳамон экинсиз, ҳамон яланглигича қолган эди.

Бу шароит маккаликларни чет ўлкаларга чиқишга, тижоратга зўр беришга ундади. Ҳар бир маккаликнинг озми-кўшми савдоси бор эди. Ҳар ким ўз бойлиги ва қобилиятига яраша савдо-сотиқ билан шугуллана бошлади. Асосан, ёз мавсумида Шомга, қишда эса, Яманга тижорат карвонлари қатнар, ҳар бир маккалик имкониятига қараб ушбу карвонларга қўшилар, вакилини жўнатар ёки кетаётганлардан бирига молини омонат топширар эди.

Якка ўзи карвон уюштира оладиган даражада бадавлат шахслар ҳам бор эди. Ҳувайлиднинг қизи Хадича ўшандайлардан бири эди.

Хадича бағоят гўзал аёл эди. Даставвал, Отик ибн Оиз исмли кишига турмушга чиқди, ундан бир қиз кўрди. Отик кўп ўтмай вафот этиб, Хадича бева қолди.

Кейинроқ Хадича Абу Хала исмли бир киши билан иккинчи марта турмуш кўрди. У билан бир неча йил яшади. Аммо Басра томонларда тарқалган вабо, кўп кишилар қатори, Халани ҳам ҳаётдан олиб кетди. Абу Халадан Ҳинд исмли ўгли ва Зайнаб исмли қизи туғилди.

Тақдир тақозоси билан иккинчи марта тул қолган Хадича бошқа турмуш қуришни ўйламади. Отаси ҳам ўлиб кетгач, унинг ихтиёрида қолган бениҳоя бойликдан тижорат учун фойдаланишга қарор қилди. Оилавий турмушда чап келган толеи тижорат соҳасида ярқиради. Кун сайин бойлиги ортиб борди ва тижоратда Макканинг энг олди савдогарлари қаторига кирди.

Ҳам беқиёс мол-дунё, ҳам тенгсиз гўзаллик сингари икки бойликнинг эгаси бўлган Хадича ушбу ҳар иккала бойлик орзу-

йидаги кўпгина кишиларнинг таклифларини рад этди, ортиқ турмуш қурмаслигини билдирди.

Ҳар бир маккалик каби, у ҳам Шомга, Яманга карвонларини жўнатар, ҳар гал карвонни бошқариб боришга бир кишини ёллар, унга катта миқдорда ҳақ тулар эди. Карвонбошилиқ масъулиятини зиммасига олган одам Хадичанинг номидан савдо-сотик ишларини юритар, молларини сотар, борган жойидан мол олар, қайтиб келгач, Хадичага ҳисоб берар эди.

Хадича жўнатган бу одамлари қандай иш тутганликлари, берган ҳисобларига яраша хатти-ҳаракат қилган-қилмаганликларини алоҳида назорат этар, бу масалада Майсара исмли содиқ бир қулидан фойдаланар эди.

Майсара кичик ёшидан бери унинг паноҳида улгайган, бекасининг соф виждони, юксак ахлоқи ва фазилатларига, ҳақиқий инсонлигига чин кўнгилдан ишониб эътиқод қўйган, уни ўз онасидек эъзозлар эди. Қули бўлгани учун эмас, ҳурматга лойиқ инсонлигини тан олгани учун сидқидилдан хизмат қиларди.

Майсара ҳар сафар карвон билан бирга бориб, бирга қайтарди. Кетар экан, хонимафандисидан ажрашаётганидан гамгин, аммо иккинчи томондан, унинг хизматида бўлгани учун кўнгли хотиржам кетар; қайтар экан, яна хонимафандисига эмас, онаси ҳузурига қайтаётгандек хурсандчилик қалбини туддирар эди. Шундан кейин Майсара Хадичанинг ёнига ўтириб, сафар давомида кўрганларини бирма-бир гапириб берарди. Шу орада карвонбошининг хатти-ҳаракатлари, савдо-сотик пайтида ўзини қандай тутгани, карвондагиларга қандай муомалада бўлганини ҳам маълум қиларди.

Хадича Майсаранинг улкан тажриба ва яхши хулқ эгаси эканлигига ишонар, шу учун у берган ҳисоботга кўра иш тутар эди. Кейинги сафар карвон билан бошқа одамни жўнатар, аммо Майсаранинг ҳисоботидан маълум бўлардики, бу карвонбошига ҳам ишониб бўлмас экан.

Унда Хадича нега Майсаранинг ўзини карвонбоши қилиб қўя қолмас эди?

Бунинг жавоби Майсаранинг қул эканлигига бориб тақаларди. Карвонда бўлган ҳеч бир кимса қулнинг амрига итоат этишга тоқат қилолмайди. Халқ учун озод инсон булиш яхши хулқ соҳиби булишдан кўра афзалроқ эди.

Майсарога озодлик бериш ҳам кифоя қилмасди. Озод қул ҳам, уша пайтдаги шарт-шароитларга кўра, карвонбоши бўлолмасди. Узоқ сафарга чиқадиغان карвон йўл давомида учрайдиган қабилалар билан учрашар, суҳбатлашар, лозим бўлса, уларга оғирлигини солиб, уларнинг ёрдами, қўллаб-қувватлашига сазовор бўлар эди. Арабистон сингари, ҳеч қандай қонун ва тартиб бўлмаган, фақат куч-қудрат аҳамиятга эга бўлган бир ўлкада озод этилган қулнинг қўлидан кўп иш келмасди.

Майсаранинг пешонасига кичик ёшдаёқ қуллиқ тамгаси урилган эди. Бундай тамга босилмаган тақдирда ҳам шухрати Маккадан ташқариларга тарқалган аслзода оиладан эмас. Шу сабабли

Хадича, унга қаттиқ ишонса ҳам, карвонбошиликка тайинлай олмасди.

Майсара ҳаётдан мамнун эди. Чунки хонимафандиси унга нисбатан шафқатсиз хўжайин эмас, шафқатли бир она бўлиб қолган. Бекаси унга ҳеч қачон қулидан келмаган ишни буюрмаган, хўрламаган, камситмаган ҳам.

. . .

Йигирма бешинчи йил...

Фил воқеаси юз берганда ун беш ёшли қиз бўлган Хадича энди қирқ ёшга чиқди. Гузал ахлоқ эгаси бўлгани боис маккаликлар унга «Тоҳира» лақабини бердилар. Бу сўзнинг маъноси покиза, ифбатли, фазилатли аёл демак эди. Тоҳира лақаби Хадича онамизга чиндан ҳам жуда мос эди.

Хадичанинг бу йил ҳам карвон жўнатиш нияти бор эди. Аммо кимни бошлиқ қилиб юборишни билмай, боши қотди.

Ўзига маълум одамларнинг барини атрофлича билиб олган. У одамларни фойда келтирмайди деб ҳам бўлмасди, албатта. Бироқ улар тўғрисида Майсаранинг фикри яхши эмас эди. Синалмаган одамни ёллашга эса, кўнгли чопмасди. Шу сабабли барча танишбилишларига ишончли карвонбоши топишга ёрдам беришларини сўраб одам жўнатди. Тоғаси Ҳаким ибн Ҳизом, қариндошларидан Ҳузайма ва уртоғи Нафиса ҳам ишончли одам қидириш билан овора бўдилар.

Ниҳоят, Ҳошим ўғилларидан Абу Толибнинг жияни Муҳаммад ибн Абдуллоҳни тавсия этдилар. У ҳақда кўпчилик яхши фикрда эди. Маккаликлар уни бежиз «ал-Амин» деб атамаганлар, ахир. Айни пайтда Муҳаммад бекор эди. Агар розилиги олинса, кўнгилдаги иш бўларди.

Хадичага тавсия маъқул тушди. Илгари ҳам бу йигит ҳақида яхши гаплар эшитган эди.

Дарҳол Абу Толибга жиянининг карвонбошиликка розилигини билиш учун одам юборилди.

. . .

Бойлик борасида Абу Толибнинг сира бири икки бўлмаган, толеи қулмаган эди. Ҳошим ўғилларининг бошчиси бўлса-да, доимо камбағал яшади, косаси ҳеч оқармади. Бу йил ҳам аҳвол уша-уша, ҳатто янада оғирлашди.

Йигирма беш ёшга кирган жиянининг аҳволи ҳам амакисиникидан пеш эмасди. Отасидан унга дурустроқ мол-мулк қолмаган.

Бир куни Абу Толиб жияни билан бирга ўтириб, ночор аҳволдан чиқиш чоралари хусусида суҳбатлашдилар. Абу Толиб жиянига шундай деди:

— Хадича Шом томонларга сафарга жўнатиш учун ҳозирлаган карвонига ишончли йўлбошчи қидираётган эмиш. Унга шу

тўғрида учрашиб кўрсанг, қандай буларкин? Тахминимча, бажонидил рози бўлса керак. Аслида-ку, ўзимга қолса, сени Шомга асло жўнатмас эдим. Аммо, кўриб турибсан, бошқа ҳеч қандай чорамиз қолмади.

Буюк Амин бу сўзларни диққат билан эшитди.

— Амакижон, сиз нима десангиз, менга шу маъқул, — деди.

Энди буни Хадичага билдириш қолган эди, холос. Унинг рози бўлиши муқаррар эди. Ҳарҳолда, Маккада жиянидан ортиқроқ одамни топиши мушкул. Хадича бундай имкониятни қўлдан бермас керак.

Шу пайт бир чопар келиб, Хадичанинг саломини етказди ва Абу Толибдан жиянини карвонбоши сифатида жўнатишга розилик сўраётганини билдирди.

Абу Толиб масала бу қадар осон ҳал бўлишини сира кутмаган эди. Насибаси гуё оёқ остидан чиққандек бўлди. Тўланадиган ҳақ тўғрисида келишиб олиш учун у Хадичанинг уни томон йўл олди.

— Жиянинг Муҳаммад тўғрисида жуда кўп яхши гаплар эшитдим, — деб сўз бошлади Хадича. — Шу пайтгача сафарга отлангирган карвонбошиларимдан ҳам яхшироқ, ишончлироқ карвонбошини қидириб юрувдим. Мана, ниҳоят, кўнглимдагидек одам топилди, деб ўйлайман.

— Ҳа, сен ҳақсан, эй Хадича. Жияним сени мамнун этадиган одоб-ахлоқ ва тарбия эгасидир. Бироқ ҳисобли дўст айрилмас, деганлар. Мен унга тўланадиган ҳақни келишиб олсак, деган мақсадда келдим. Унга нима берасан?

— Бошқаларга берганимнинг икки ҳиссасини.

— Келишдик.

Таклиф этилган ҳақ талашиб-тортишишга асло ўрин қолдирмади.

• • •

Тайёргарлик тамом бўлгач, карвон Буюк Амин бошчилигида Шом сафарига чиқди. Буюк Амин карвоннинг энг бошида борарди.

Хадича у билан илк бор юзма-юз учрашганда умрида ҳали бу қадар покиза, тамизли ва кўркем одамни кўрмаганига ва бундан кейин ҳам кўрмаслигига ишонч ҳосил қилди.

— Ё Роббим!.. — дейишдан узини тия олмай қолди у. Бундай чеҳра эгасидан ёлгончилик, ҳийла-найранг ёки риекорлик кутилмасди.

Уларга «Сог бориб, саломат қайтишларини» тилар экан, карвоннинг чиндан ҳам эсон-омон бориб-келишини кўнгли билан сезди.

Майсара карвоннинг энг охиридан жой олди. Икки кун йўл юрганларидан сўнг олдидаги икки туянинг бетўхтов оқсоқланаётганига кўзи тушди. Туялар тобора баттар оқсоқлана бошлади. Бу кетишда кўп ўтмай юра олмай қолишлари бегумон эди. Аҳволни билдириш учун уловини жадаллатди. Аммо карвон-

бошига яқинлашай деб қолганда... кўзларини ишқалашга мажбур бўлди. У кўрган нарса фақат тушга кириши мумкин эди. Карвонбоши Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг устида учиб бораётган икки хилқат унга соябон тутиб борарди. Тушида ҳам бундай гаройиб ҳодисани кўрмаган Майсара ҳайратдан қотиб қолди.

Бу хилқатларнинг сояси йўқ эди!

Ҳамма у кўрган нарсани кўраётганмикан? Миясига дафъатан урилган бу фикрдан узига келган Майсара ёнидаги одамнинг қўлига туртди:

— Бу галги карвонбошимиз жуда ёқимли йигит экан-а, нима дединг?

Ҳалиги одам бошини ҳам кўтармай:

— Тутри айтасан, мен ҳам шундай фикрдаман, — деди.

Майсара ундан бу жавобни олишдан ҳам кўра, ҳалиги халқатларни кўряптими-йўқми, шуни билмоқчи эди.

Ажабо, булар фаришталармикан? Муҳаммад ибн Абдуллоҳ фаришталар хизматини қиладиган шундай буюк кишимикан?

Майсара унга яқинлашаркан:

— Орқада икки туя юра олмай қолди, — деди.

Қисқа муддатга тўхтадилар. Биргаликда оқсоқ туяларнинг қошига бордилар. Чиндан ҳам туяларнинг аҳволи огир, оёқлари шишиб кетган эди.

Буюк Амин туясидан тушди, оқсоқ туяларнинг оёқларини ушлаб, оҳиста сийпалади, оёқларининг тагига бармоқларини теккизди. Шундан кейин уларнинг ёнидан нари кетди. Майсара Муҳаммаднинг ҳаракатларини зўр қизиқиш билан кузатарди.

Туялар бирдан жонландилар. Икки дақиқа олдин юра олмайдиган ҳолатда бўлган туялар гуё булар эмасдай, шаҳдам одимлаб кетдилар. Олдиндаги туялардан ўзиб кетишга уринаётгандек эдилар.

Майсаранинг ҳайрати янада ошди. Бошқа карвонбоши бўлса бундай аҳволга тушган туяларни ҳеч иккиланмай сўйдирар, бутун сафар давомида зиефат қилиб берар эди. Ҳолбуки, Муҳаммад бундай қилмади. Бундай қараганда, у ҳам худда бошқалардай иш қилди. Шунчаки, туяларнинг аҳволи билан яқиндан танишди, холос. Лекин туялар шундан кейин қайта тугилгандек тетик одимлаб кетгани ҳайратга соларди кишини.

Бу воқеани шу карвон сафида бораётган Хадичанинг қариндоши Ҳузайма ҳам кўрди. Ҳузайма карвонбошининг оддий одам эмаслигига қаноат ҳосил қилди.

Майсара гаройиб кўланканинг то қош қорайгунча уларни таъқиб этиб борганини кузатди. Кечқурун шу ҳақда ўйлади, кундузи шу ҳақда бош қотирди, хуллас, юраги ниманидир сеза бошлади.

Эрта тонгда яна йўлга отланилди. Бирмунча муддат ўтиб, қуёш чарақлаб чиқди. Майсара яна карвоннинг охирида бораётган эди. Фақат, баъзан карвоннинг бошига қараб-қараб қўяр, кечаги ҳодиса яна такрорланадими-йўқми, шуни ўйлар эди. Ҳозирча хилқатлар кўринмасди. Аммо кун тиккага келиб, қуёш аёвсиз қиздира бошлагач, улар яна пайдо бўлди.

Бутун сафар чоги шу ҳол давом этди. Ниҳоят, Бухайранинг манзилига келдилар. Кекса роҳиб ўлган экан. Ун уч йил олдин, болалигида кўрган бу зотни бутун, йигирма беш ёшга кирган чогида кўрганида, ким билади, нима қилар, қанчалик қувонар эди. Унинг ўрнида Настура исми бир роҳиб ишлаётган эди. Майсара билан азалдан таниш бўлганликлари сабабли қуюқ суҳбатлашдилар. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ эса, бир неча йил олдин шу ердан олган таассуротларини эслаб, дарахт тагида ҳордиқ чиқарарди.

Роҳиб Настура дарахт тагида дам олаётган Буюк Амин ҳақида баъзи маълумотларга эга бўлди, ўзи ҳам у ҳақда нималардир деди. Аммо Бухайра сингари унга ошиқ бўлиб, ҳаяжонга тушмади. Ёнига бориб, яқиндан танишишни ҳам лозим кўрмади.

Карвон манзилни тарк этди. Сўнгги бекат Бусрада бўлди. Бусрада ҳам катта бозор бор эди. Шу ерда савдо-сотиқ қилиб, ишларни битириб қайтишга қарор қилинди. Майсара олдинги сафарларда Шомгача борган эди, шу боис, у ерда кўпроқ фойда олинади, деб ўйларди. Аммо карвонбошига эътироз билдиролмади.

Моллар бозорга туширилди. Гаройиб бир ҳол юз берди. Моллар ҳеч кимса сота олмайдиган юқори нархларда жуда тез сотила бошлади.

Майсара сал орқароқда турар, олди-сотдига аралашмас, балки буюрилган ишнигина бажарар эди. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ қўлидаги молни сотар экан, уни ортиқ даражада мақтамасди. Сотиб олаётганда камситиш, сотаётганда ортиқча мақташ одати йўқ эди унда.

Шу пайт бир яҳудий билан ораларида англашилмовчилик содир бўлди. Яҳудий уларнинг Ҳарам аҳлидан эканликларини билгани учун:

— Лот ва Уззо ҳаққига қасам ич, бўлмаса, ишонмайман, — деди.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ қип-қизариб кетди, чакка томирлари бўртиб чиқди:

— Мен бугунги кунгача уларни ўртага қўйиб қасам ичмаганман. Ҳатто башараларига қиё ҳам боқмаганман. Ёнларидан ўтсам, ёзимни ўтириб ўтиб кетаман, — деди.

Яҳудий бу сафар, у ҳолда билганингча қасам ич, деб ўтирмади.

— Сенинг айтганингча бўла қолсин, — деди ва шу билан олиш-бериш тугади.

Майсара эшитган гапларига бирор-бир маъно беришдан ожиз эди. Муҳаммад нега Лот ва Уззо каби бутлардан бунчалар нафратланар экан-а?.. Макка халқи, устига-устак, ҳошимийлар ҳам бутларга катта аҳамият берардилар.

Яҳудий кетар экан: «Ўша бўлиши керак, албатта, ўша...» дерди ўзига-ўзи.

Майсара тез-тез юриб, яҳудийга етиб олди.

— Нималар деяпсан? — деди.

— Нимани нима дебман?

— Хужайиним ҳақида бир нарсалар деб мингирлаётганигни ўз қулогим билан эшитдим.

Яҳудий Майсаранинг юзига тикилди:

— Менинг билишимча, бу одам Пайгамбардир. Бизнинг олимларимиз китобларда сифатларини келтириб ўтган пайгамбар шу одам бўлиши керак, — деди.

Сўнгра Майсаранинг жавобини ҳам кутмай, кетиб қолди.

Ким нима деса, десин, бу галги даромад ҳар доимгидан сезилари даражада кўп эди. Олиниши керак бўлган молларни ҳам жуда арзон нархда харид қилишди.

Бир неча кун давом этган савдо-сотиқдан сўнг қайтиш тайёргарлиги бошланди. Шу орада Майсара, карвонбошининг таклифига кўра, у билан бир дастурхондан овқатланди. Ҳолбуки, шу пайтгача ҳеч бир карвонбоши унга бунчалик илтифот кўрсатмаган эди. Фақат буйруқ бериб, хизмат кутган эдилар. Яна, Майсара олдиларига қўйилган таомнинг галати тарзда баракали бўлаётганини ҳам ўз кўзи билан кўрди. Лекин энди бу хил гаройиботларга анча кўникиб қолди, ортиқ: «Бу қанақаси бўлди, тушимми ё ўнгимми?» демас эди. Бироқ ҳар жиҳатдан етук ва мукамал бу зотнинг бутлар ҳақидаги тушунчаларини ҳеч тушуна олмади. Уларга сизиниш у ёқда турсин, ёнидан ўтаётганда юзини ўтириб олишига нима деса бўлади? Илоҳлар нечук унга бу нафратига яраша жазо бермайдилар, бошига нега кулфат ёгдирмайдилар?

Йўл бўйи карвонбошидан илоҳлар ҳақида бошқа бирон оғиз ҳам гап эшитмади. Тўхтаб-тўхтаб, аммо ҳеч қандай хавф-хатарга учрамасдан илгарилар эдилар. Шу йўсинда тепаликлардан ошиб утилди, водийлар, чуллар ортда қолди.

Марруз-Заҳрон деган манзилга етганларида, Майсара бориб Хадичага хабар бериш истагини билдирди. Рухсат этилгач, йўлга чиқиб, тезликда бекасининг ҳузурига етиб борди. Карвоннинг эсон-омон қайтиб келгани ҳақидаги хушxabарни айтди. Сафар давомида содир бўлган ва алоҳида диққатга сазовор гаройиб ҳодисаларни бирма-бир сўзлаб берди.

Хадича жуда мамнун бўлди. Даразанинг олдига ўтирди. Карвоннинг йўлига кўз тика бошлади. Вужуди ўзи ҳам енга олмаган ажиб бир ҳаяжонга, интизорлик туйғуларига тўлиқ эди.

Пешин вақти. Узоқдан карвоннинг қораси кўринди. Энг олдидан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ келарди, боши узра эса, Майсара сўзлаган «соямон»...

Карвон туялари сўнг марта чўқди, юклар туширилди. Карвонбоши карвон соҳибаси томон йўл олди. Салом берди, соғ-саломат бориб келганликлари, фойда кутилганидан ҳам кўп бўлгани, ҳеч қандай қор-ҳол юз бермагани, бирор-бир хатоликка йўл қўйилмагани ҳақида дона-дона қилиб гапирди берди. Шундан кейин изн сўраб, амакиларининг ҳузурига кетди.

Хадича олиб келинган молларни Маккада жуда тез ва балеанд нархда сотганида хурсандчилиги икки баробар ошди.

Майсаранинг маълумотлари фавқулодда эди. Бундай олижаноб табиатли, фаришталаргагина ярашадиган хулқ соҳибини ер юзидан топиш амримаҳол эди.

Энди янада кўпроқ ҳақ тўлаш шарти билан бўлса-да,

Бахтли никоҳ

Карвон қайтгандан буён бир неча кун ўтди. Бир куни Муҳаммад ибн Абдуллоҳни кўргани Нафиса келди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, мақсадга ўтди:

— Сени уйланишдан тўхтатиб турган нарса нима, эй Муҳаммад?

— Қўлимда уйланишга етадиган пулим, маблағим йўқ.

— Мол-мулки, ҳусни-жамоли, шарафи беқийёс аёл сенга турмуш қуришни таклиф этса, қандай жавоб қилардинг?

— Ким экан у?

— Хадича.

— Бу қандай бўлади? Мумкинми шунақаси?!

— Ишнинг у томонини менга қўйиб бер.

— У ҳолда, бу таклифга розиман.

Нафиса ушбу жавобни олгач, хайрлашди. Бўлган воқеани Хадичага сўзлаб берди. Хадича бу сафар шундай хабар жўнатди:

— Эй амакимнинг ўгли! Ораимзда қариндошлик муносабатларининг борлиги, қавмингиз орасида шарафли хонадонга мансублигингиз, яхши шахсиятингиз, гузал ахлоқ ва саъжияга эгаллигингиз боис сиз билан турмуш қуриш орзуимдир.

Аҳвол Абу Толибга билдирилди. Амма-холалар, амакилар, бу турмуш тўқис бир турмуш бўлади, деб баҳоладилар. Абу Толиб бошлиқ ҳошимийлар Хадичанинг уйига совчиликка бордилар. Хадича қуй сўйдириб, зиёфат тайёрлаган эди. Таомлар тановул қилинган, Абу Толиб сўз олди. Уларни Иброҳим ва Исмоил пайгамбарлар наслига дохил этган, Каъбага хизматчиликни насиб айлаган Оллоҳга ҳамду санолар ўқиди. Жияни Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг камбағал, бироқ юксак фазилатларга эга бир йигитлигини таъкидлаб, унинг Хадича бинти Ҳувайлидга кўнгли мойил эканлигини билдирди.

Хадичанинг амакиси Варақа ибн Навфал ҳам бир неча сўз деди. Сўнгра, таклифни мамнуният билан қабул этганликларини айтди. Шу тариқа, никоҳ маросими ниҳоясига етди. Маҳр сифатида Хадичага йигирмата туя бериладиган бўлди.

Бу бахтли никоҳда иштирок этганлар ҳар икки томоннинг бир-бирига жуда муносиблиги тўғрисида яқдил эдилар. Куёв йигирма беш, келин қирқ ёшларда эди.

Энди Хадичанинг кўнгли буткул хотиржам бўлди. Ишларини идора қиладиган, тижоратини юритадиган хужайини бор. Ҳеч кимса гард юқтира олмайдиган мустаҳкам ва бахтли оила қурилган эди.

Уша кунларда фил воқеасидан йигирма беш йил икки ой-у ун кун ўтган эди.

Умар

Ун икки-ун уч ёшларга кирган Умар отаси Хаттобнинг амрига мувофиқ туя боқа бошлаган эди. Бани Махзумдан бошқа баъзи оилаларнинг туялари ҳам унинг сурувиغا қўшиллар, шу зайдда Умар ҳар куни қош қорайгунча туяларни боқиш билан овора бўлар эди. Аслида ун икки ёшда бўлишига қарамай, узун бўйли, бақувват бир йигитчага ўхшарди. Тенгдошлари ичида унга бас келадигани топилмасди. Ҳатто узидан бир неча ёш катта йигитчаларни ҳам курашда енгиш Умарга қийин иш эмасди. Фурсат тоғди дегунча курашар, ун беш-ун етти ёшли йигитларни йиқитар, чавандозлик, мерганлик билан шугулланишга ҳам вақт ажратар эди. Кўрганлар: «Умар отаси Хаттобдан ҳам ўтиб кетиши шубҳасиз», дердилар ҳайратдан ўзларини тия олмай.

Ваҳоланки, Умар шафқат нималигини билмайдиган отанинг фарзанди Улароқ вояга етарди. Бир пайтлари утилик бўлгани учун ўзида йўқ севинган Хаттоб арзимайдиган бир нуқсонга ҳам аҳамият берар, қулларнинг елкасида синашни эрмак қиладиган қамчисини гоҳ-гоҳ Умарнинг елкасига ҳам жаҳл ва шиддат билан тушириб қолар эди.

Умар устма-уст тушаётган қамчи зарбаларига тишини тишига қўйиб бардош берар, отасига гап қайтармас, исён кўтармас эди. Бу ҳолни вақт ўтиши билан, жон ўртовчи машқ, деб қабул қилишга одатланди.

Умардан калтак еган болалар, унинг елкасида қолган қамчи изларини кўриб энгил тортишар, шу тариқа ундан гўё ўч олгандай севинишар эди.

Хаттоб Умар тугилганда хотини Хонтамага, энди қиз тугсанг ҳам, лом-мим демайман, деб ваъда берган ва шу ваъдасига амал қилган эди. Чиндан ҳам Умардан кейин қиз кўришди, унга Фотима деб исм беришди. Энди Хаттоб қизнинг отаси бўлишдан уялмасди, чунки унинг қўли ҳовучига сигмайдиган, доворак, жасур Умари бор. Баҳона топилди дегунча уни аёвсиз калтаклашига қарамай, жонидан ортиқ кўрарди, бу калтаклар Умарни пиштади, деб ўйларди.

Бир куни узоқдан ўғлининг курашаётганини кузатди. Умар ҳар бири ун уч, ун тўрт ёшларда бўлган учта болага бирданига курашишни таклиф этган, таклиф қабул қилинган заҳоти бурондай ёпишиб, учаласини ҳам бир ҳамлада йиқитган эди. Хаттоб бу манзарани кузатаркан, узини тутта олмай: «Менинг арслон ўғлим!» деб юборди.

Адабиётчиларга хос дурустгина нутқи бор эди. Келажакда етук бир хатиб бўлиши аён эди. Наслдан наслга ўтиб келаётган ва алоҳида ҳурмат билан қараладиган нотиклик санъатини шахсан отасидан ўрганди. Яна, Умар машҳур шоирларнинг шеърларини ҳам бир зумда ёдлаб олар, ўқир, туяларнинг кетида, қир-адиру яйловларда айланиб юрар экан, бу шеърлар унга ҳамроҳ бўлар эди.

Жушқин дарёлар йулида учраган нарсани бузиб, вайрон қилади, дарактларни йиқитади, уйларни бузади, ҳайвон сурувларини судраб кетади, утган жойларини ботқоқликка айлантиради, аммо илм ва техника воситасида қурилган тўғонлар қутурган у сувларни тўхтатади, инсониятнинг хизмати учун бўйсундирилади, беқиёс фойда келтиради. Умар ҳам худди ана шундай жушқин дарёга ўхшарди. Унинг томирларида қўрқинчли имкониятлар пинҳона оқарди. Бу имкониятларни тўғри йўлга соладиган, инсоният хизматига йўналтирадиган устоз-муршид топилса, нур устига нур, бироқ бундай бир муршиддан маҳрум қолса, келтирадиган зарари ҳам беҳад бўлиши кутилади.

Бундан кейин шамоллар қандай эсади, олдиндаги кунлар нималарни келтиради, ҳали номаълум эди!..

Суюкли кичкина маҳбус

Зайд

Калб қабиласининг болалари орасида энди етти ёшга тулган, қорачадан келган, кўзлари кулиб турувчи бир гўдак алоҳида кўзга ташланиб туради. Зайд эди унинг исми. Болалар орасида уйнаб-кулиб кечган етти йил орқада қолаётган эди. Отаси Ҳориса ўғилчасини жуда яхши кўрар, устига гард ҳам юқтирмас эди. Бу гўдакнинг бошқа болалардан кўра шафқатлироқ, қобил бир инсон бўлишига чин юракдан ишонар, буни кўзларидан ўқиб турар эди.

Чиндан ҳам Зайд тамизли, покиза инсон бўлиб етишаётганини кўрсатар, оқ-қорани, яхши-ёмонни ажрата олар эди.

Бир куни Зайд онаси билан бирга қўшни қабиллага меҳмонга борди. Бу қабилга Тойй қабиласи деб аталарда. У ерда қариндошлариникида бир неча кун туриб келмоқчи эдилар. Зайд тезда бу ерда ҳам тенгдошларини топиб, дўстлашиб олди.

Бир куни эрта тонгда Зайд нохуш шовқини тўс-тўполондан уйғониб кетди. Нима гап, нима бўлди, дейишга ҳам фурсат қолмади. Қиличларнинг шақир-шуқури, отларнинг кишнаши, дод-фарёдлар, қичқириқлар ҳаммаёқни тутиб кетган.

Кўп ўтмай Зайд узини нотаниш ва дағал қўллар исканжасида кўрди. Қаттиқ сиқиб ушлаб олган бу одам уни қаёққадир судраб борарди. Ҳар томондан эшитилаётган чинқириқлар, фарёдлар, қарғишлар орасида Зайд ҳам «Ёрдам беринг!.. Қутқаринг!..» дея бақирарди. Аммо беҳуда эди.

Ҳамма ўз жонини омон сақлаб қолиш ташвишига тушган, ҳеч кимнинг биров билан иши йўқ. Кўп ўтмай Зайдни у ердан олиб кетдилар. Кўз олдида қолган сунгги манзара ерда типирчилаб ётган бир неча оту жонсиз жасадалар бўлди. Анча узоқлашиб кетганларидан кейин ҳам ҳалиги тўс-тўполон, дод-фарёдлар қулоқлари остида жаранглаб турди.

Қаерга кетаётганини билмасди. Қўллари боғланган, бу

йўлларни биринчи марта кўриши. Оқшом тушгач, уни бир дарактнинг тагига утқазиб, ўша дарактга маҳкам боғлаб қўйдилар. Шундай ўтирган ҳолда тонг оттириши керак эди. Ундан нимани истайдилар, нега уни олиб қочдилар, ундан бошқа олиб қочилганлар ҳам борми?.. Зайд бу саволларга жавоб топадиган аҳволда эмас эди. Чарчоқ, гам-алам жонидан ўтиб кетган, онасига нима булганидан ҳам беҳабар эди. У ўтирган жойида ухлаб қолди. Эрталаб йиғлаб-йиғлаб уйғонди...

Яна йўлга тушдилар. Зайд ўзи билан бирга бошқа болаларнинг ҳам асир этилганларини кўрди. Ораларида аёллар ҳам бор эди. Снасини қидирган нигоҳлари умидсиз толди.

Қўл-оёқлари боғланган ҳолда туяларга утқизилган асир болалар ўз ихтиёрларидан ташқари, азоб-уқубатли сафарга чиққан эдилар. Сафар бир неча кун давом этди. Ора-сира кўтарилган дод-фарёдларни калтаклар билан бостирар эдилар.

Гавжум бир бозорга кириб бордилар. Юклар ечилади. Болаларнинг бўйинларига улар чиқара олмайдиган қилиб йўғон ишлар маҳкам боғланди. Болалар бир-бирларига маташтириб, боғлаб қўйилди.

Бозор очилди. Бу жой қўл бозори эди. Ҳар томондан келган савдогарлар қўл бозорига ҳам кирар, узлари учун маъқул хизматчи сотиб олишга ҳаракат қилар эдилар. Баъзан нарх жуда баян булар ёки қўлнинг бундай нархга арзимаслиги таъкидланар эди. Мана, ҳозир ҳам одамларни ҳайвонлар сингари битта-иккиталаб сота бошладилар.

Шу орада Зайд учун савдолашганлар ҳам бўлди. Унинг маъсум қарашлари харидорларнинг диққатини ўзига тортар, лекин сўралган нархга кўнмай қайтиб кетар эдилар. Харидорлар гарчи узлари олмасалар-да, «Бунча ёқимтой бўлмаса...» деб ундан узоқлашардилар.

Ахийри, узини маккалик деб таништирган Ҳаким ибн Ҳизом исми бир одам икки болани сотиб олди. Улардан бири Зайд эди. Зайд учун тўрт юзлик, олти юзлик дирҳам тўланди.

Зайд биргаликда сотилган биродари билан ҳали бу азобли сафар бошлангандаёқ танишиб олган эди. Чунки бир хил тақдир баъзан дўстлик ипларини жуда мустаҳкамлайди.

Узоқ бир сафар бошланди. Кечау кундуз тиним билмай йўл босдилар. Ниҳоят, Макка шаҳрига етиб келишиб, сафар тутати.

Уларни сотиб олган одамнинг уйига бир кундан кейин бениҳоя даражада гўзал, истараси иссиқ, уст-боши озода бир аёл таклиф этилди ва болаларни шу аёлнинг олдига чиқардилар.

Зайд илк боқишдаёқ бу аёлга нисбатан кўнглида илиқ бир туйғу пайдо бўлганини сездди. Модомики отасининг бағрига қайтмас экан, модомики шу икки кишидан бирига хизматчи бўлиш манглайига ёзилган экан, қўйиб берсалар, шу аёлга хизмат қилишни танлаган бўларди. Аммо, аёнки, бу танлаш ҳаққи зинҳор унга берилмаган эди. Шу онда ҳеч кимса: «Кел, болагинам Зайд, кимни танласанг, шу билан қол», демайди. Зайднинг истаги сўраладиган кунлар энди ортда қолди. Балки энди қадрдон гўшасига ҳеч қайтмас, умри қулликда хизматда ўтар...

Диққатни тортувчи жозибали нигоҳлари аёлга қадалган. Қалбида: «Мени танласин, Оллоҳим!..» деган дуолар янграб эди. Бироқ аёл Зайднинг соҳибига қаради:

— Улардан қайси бирини мен учун олган эдинг, Ҳаким, — деди.

— Танламадим. Аммам қайси бирини хоҳласа, ўшани олар, дедим.

— Зур одамсан, Ҳаким.

— Мен кимнинг жияниман, аммажон?.. Сен балки унутган дирсан, аммо менинг аммамнинг исми Хадичадир.

— Миннатдорман, Ҳаким. Демак, улардан бирини ўзим танлайман.

— Албатта, аммажон.

Зайд Хадича исми бу аёлнинг гапларини ҳам ёқтириб қолди. Дусти нималар ҳақида уйлаетганини билмайди, ўзининг бу аёлга меҳри тушгани чин эди. Хадича болаларга ўтирилди:

— Отинг нима сенинг, ўғлим?

— Отим Зайддир, хоним.

Хадича жиянига қаради:

— Мана шу болани, яъни, Зайдни оламан. Энди айт-чи, сенга неча пул беришим керак?

— Керак эмас, амма.

— Нима деганинг бу?

— Бу бола Ҳакимнинг аммасига ҳадясиدير.

Бир соатдан сўнг Зайд янги хонимининг ортидан, янги уйга йўл олди. У энди расман қўл бўлган эди. Ҳали саккиз ёшга ҳам тўлмасдан бошланган бу қўллик қачонгача давом этаркин? Балки ҳаёти энди доим шу тарзда ўтар, озодлик нималигини ҳам унутиб юборар?..

Нима сабабли, қайси айби учун қўл қилинганини билмас эди у. Эҳтимол, ота-онасининг доғида, қўлликда ўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасдир.

Зайд уйдаги хизматчилар билан танишди. Унинг вазифаси нималардан иборат эканини ўргата бошладилар. Оқшомга яқин ҳали янги келин ҳисобланган Хадичанинг хўжаси келгани ва унинг ҳузурига чиқиши тайинланди.

Зайд Муҳаммаднинг ҳузурига чиққанда ҳаяжондан титраб кетди. Қаршисида юзидан нур ёғилиб турган инсон турарди. Дунёда ҳеч ким бу инсончалик гўзал бўла олмаслигига қасам ичишга тайёр эди гўдак. Оллоҳ барча гўзалликларни ушбу одамда мужассамлантирган экан, деган киши сира ҳам муболага қилмаган бўларди.

Бунчалик истараси иссиқ, жонга туташ инсонни илгари на Зайд, на бошқаси кўрган эди.

— Ҳаким ибн Ҳизом сенга олиб келган қўли шуми?

— Ҳа, ё Муҳаммад.

— Исми нима экан?

— Исми Зайд.

Зайд Муҳаммад номи бу инсоннинг ўзига шафқат ва меҳр билан боққанини кўрди. Қалбини қандайдир ажиб ҳис қамраб

олди. Дарров бориб қўлини ушди. Упилган қўл худди мушқу анбар сингари гаройиб ва ҳушбўй ҳид таратарди. Бу қўллар Зайднинг бошини силади.

Чўлда сувсиз қолган киши бир пиёла сувга қанчалик ташна бўлса, Зайд ҳам ширин сўзга шунчалик муҳтож эди. Бу оила Зайдга шундай илтифот кўрсатган бу нурли инсоннинг қарашлари Зайднинг ич-ичини кемираётган соғинч ва ўкинч, азоб-уқубат ҳисларини, бениҳоя чарчоғу барча изтиробларини бартараф этгандек, унга қайта ҳаёт бағишлагандек бўлди.

— Хадича, бу болани менга ҳадя қилишни истармидинг?

— Агар бундай тўхфа сизни мамнун этса, бажонидил. Шу бугундан бошлаб Зайд бутунлай сизники, сизнинг ихтиёрингиздадир.

Хадича тўхфасидан эрининг бағоят хурсанд бўлганини унинг нигоҳларидан ўқиб олган эди. Зайд эса, бир куннинг ўзида учинчи кишининг қўлига ўтган эди. Нур юзли одам Зайдга ўтирилди, унинг бошини такрор силади:

— Зайд, шу дақиқадан эътиборан сенинг қўллик ҳаётинг тутади. Энди сен озод ва эркинсан. Хоҳлаган кунинг, хоҳлаган жойингга кетишинг мумкин.

Зайд қўлоқларининг қизиқ кетганини сезди. Қўлоқларини куйдиргудек таъсир қилган бу хабарни эшитгани ҳамон юраги ўрнидан қўзғалгандек бўлди. Ўша заҳоти фариштасимон нурли Муҳаммаднинг қўлларига ёпишди, кўз ёшлари билан қўл қилган мушқу анбар ҳидли бу қўлларни тўйиб-тўйиб ушди, кўзларига суртди.

Зайд уша кеча унга озодлик бағишлаган фариштасимон киши билан унинг умр йўлдоши ҳақида ўйлаб ётди. Қўлларини ўпганда таралган ҳушбўй ҳид ҳамон димоғидан кетмаган эди. Уйқудан уйгонганида ҳам дарҳол уни эслади, унинг порлоқ чеҳраси ҳеч кўз ўнгидан кетмади.

Эрталаб у билан бирга бир дастурхон атрофида ўтириб нонушта қилди. У билан бирга ташқарига чиқди, кўча айланди. Ўтириш-туриши, гаплари, юриши, одамлар билан саломлашишлари... ҳар бир хатти-ҳаракати Зайдга чуқур таъсир қилар, тобора ўзига тортар эди. Асир этилган кундан бери тортган азоб-уқубатлари, бозорда ҳайвондек сотилиши боис юрагида алангаланган аламли ҳис-туйғулар, қабиласини, ота-онасини соғингани — ҳамма-ҳаммаси унинг нурли юзига бир қарашда унут бўлган, бу ҳис-туйғуларнинг ўрнини Муҳаммад ибн Абдуллоҳга ва унинг оиласига нисбатан пайдо бўлган улкан ҳурмат, меҳр-муҳаббат ҳисси эгаллаган эди.

Дардли бир ота

Ҳориса хотини билан ўгли меҳмонга кетгандан сўнг бир ҳафта ўтгач, келган маъшум хабар натижасида телба бўлаёзди. Чунки Тойи қабиласи босқинга учраган, бировлар ўлдирилган, бошқалар асир қилиб олиб кетилган эди. Ўлганлар орасида хотини, олиб қочилганлар орасида суюкли ўгли Зайд бор эди.

Юраги ҳасрат утида ёнди Ҳорисанинг. Дарҳол ҳаракатга тушди. Тўрт томонга хабар юборди. Зора бирон хушхабар бўлса, деб дуч келган жойни сураб-суриштирди. Бироқ барча уринишлари зое кетди, жигаргушаларидан ҳеч қандай хабар топмади. Кечалари кўзига уйқу келмас, кундузи юраги ҳузур-ҳаловат билмас эди. Шундан бошқа дарди, ташвиши йўқ эди. Баъзан хилватроқ бир жойга чекинар, гамгин қўшиқлар куйлаб, тўхтовсиз кўз ёши тўкар эди.

Ўлган хотинини унутгандек бўлди. Аммо ўгли Зайд учун юрагида пайдо бўлган ҳасрат доғини ҳеч кетказа олмасди. Далага чиқди. Лекин қўли ишга бормади, ишлай олмади. Қабилadoшлари унинг сўниқ чехрасини кўриб ачинар эдилар. Ора-сира «оҳ» чекиб қўярди. Ҳар «оҳ» чекканида, ичидаги оташ алангаларди. Энди уни қаерда кўриб қолсалар, «Кўзи ёшли Ҳориса» деб атайдиган бўлдилар.

Бир куни қабилadoшлари унинг шундай деяётганини эшитиб қолдилар:

«Зайдни эслаб тинимсиз йиглайман, унга нима бўлганини билмайман. Ажабо, соғ-омонмикан? Ё бўлмаса, ажал олиб кетди-ми уни?.. Худо ҳаққи, ҳеч билмайман, Оллоҳдан уни сурайман.

Зайд ўглим, қаерларда қолдинг? Оҳ, нима қиларди бир кун сенинг қайтиб келишингни билсам? Қуёш чиқса, менга сени эслатади, кун ботса, яна сени уйлайман. Эсанг шамоллар ҳам сенинг хотирангни олиб келади, Зайд!..»

— Мен санаб чиқдим, роппа-роса уч юз олтмишта.

— Бунча кўп бўлмаса?

— Билмасам. Лекин мен битта-битталаб санаб чиқдим.

Бу одамлар бутларнинг сони тўгрисида суҳбатлашардилар. Чиндан ҳам улар катта-кичик, гавжум ва тарқоқ бир сурувни эсга соларди. Муқаддас Каъбанинг ён-атрофига териб қўйилган эди улар.

Зайдни аслида ҳайратга солган воқеа ҳажга келган кўпгина одамларнинг — эркагу хотиннинг биргалиқда қип-ялангоч ҳолда Каъбани тавоф этаётганлари эди. Аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам эгнида ҳеч қандай либос йўқ эди. Ораларида баъзиларгина куйлакчан ҳолда Каъбани айланарди.

Қизиқиб, улардан бу маросимнинг боиси нима эканлигини сўради ва шундай жавоб олди:

— Бу инсонлар Каъбага гуноҳларидан халос бўлиш учун келадилар. Оллоҳдан ўз гуноҳларини сўрар эканлар, энгил-бош билан Унинг уйини тавоф этишни нотўғри деб ҳисоблайдилар, шу сабабли ялангоч ҳолда зиёрат қиладилар. «Ҳам бу либосларда сенга қарши гуноҳ қилдик, ҳам айни қиёфада Сенинг уйингга келдик», дейишни ўзларига муносиб кўрмайдилар. Улар ё Қурайш, ё Кинона, ё Ҳузоза қабилаларидан бирон кишининг кийимини олиб киядилар ва шу ҳолатда Худога сигинадиган ёхуд ялангоч тавоф этишга мажбурдилар. Номлари саналган қабилаларнинг аъзолари эса, куйлакларини ечмасдан Каъбани тавоф қилишлари мумкин.

Аслида, шунга ўхшаш бемаъни ва ахлоқона ишлар қурайшийлар томонидан ўйлаб чиқарилган эди. Эҳромлик чоғларида сутдан қаттиқ ивитишни, сузма ва ёғ олишни, суйган ҳайвонларининг ёгини истеъмол этишни, қидан урилган ҳодирда ҳордиқ чиқаришни тақиқлаган, яна ҳаж мавсумини ҳаром деб эълон қилган, Қурайш, Кинона ва Ҳузоза қабилаларидан бошқа қабилаларнинг ўз либослари билан Каъбани тавоф этишларига ижозат бермаган, «Ё бизнинг кийимларимизни кийиб, ё қип-ялангоч бўлиб тавоф қиласизлар», деб туриб олган ҳам шулар эди.

Орада аёлларнинг ҳам уялиб, қимтиниб Каъбанинг атрофидан айланаётганлари кўзга ташланиб қоларди. Ҳатто бир аёл қўллари билан аврот жойларини беркитишга уринар ва зиёраттоҳни айланаркан: «Бутун вужудимнинг бир қисми, ҳатто бутун танам очиқ. Аммо мен очиқ жойларимга қараганларни лаънатлайман», дер эди.

Зайд бу гаройиб ҳодисаларни томоша қилиб, ҳажга узоқ-яқин шаҳарлару ўлкалардан келган турли-туман мусофирлар орасида айланиб юрди. Бир пайт йўлнинг чеккасида суҳбатлашиб утирган кишиларга дуч келди. Кўзларини ишқалади, қайта-қайта уларга тикилди. Улар Калб қабиласидан эдилар. Зайднинг қабилadoшларидан бири ҳам уни кўрар-кўрмас:

— Ана, Ҳорисанинг ўгли Зайд, — деб қичқириб юборди.

Калблиқлар суюниб кетдилар. Зайд уларнинг ёнига бориб утирди.

— Ана, Ҳорисанинг ўгли Зайд, — деб қичқириб юборди.

Калблиқлар суюниб кетдилар. Зайд уларнинг ёнига бориб утирди.

— Уш келибсизлар.

— Ушвақт бул, ё Зайд, тузукмисан?

— Тузук ҳам гапми, аъломан.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?

Зайд қабиласидан айрилганидан буён бошидан кечирганларини сўзлаб берди. Ҳозир ҳаётдан гоят мамнун эканлигини билдирди.

Одамлар унга отасининг аҳволини сўзлаб бердилар. Унинг ҳасратида жинни-девона бўлганини, ҳамма жойини қидириб юргани, гамгин қўшиқлар айтиши, тинмай кўз ёш тўкишларини маълум қилдилар.

— Отамга салом айтинглар. Мендан хавотир олмасинлар. Бу ерда ҳошимийлардан Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг паноҳидаман. У дунёдаги энг ажойиб инсондир. Менга қилган яхшилиқларини, фазилатларини ҳеч унута олмайман, — деди.

Қабилadoшлари:

— Сенинг гапларингни албатта отанга етказамиз, — дедилар.

Ҳадича энди тижорат ишларини юритадиган, карвонларини бошқарадиган ишончли одам қидириш ташвишидан қутулган эди. Ҳар куни янги бир фазилатни кашф этаётган жуфти ҳалолани тобора қаттиқроқ сева бошлади. Тотув оила қурганини, аёл киши

орзу этиши мумкин бўлган энг буюк ҳузур-ҳаловатга — хотир-жамликка энди етишганини жуда қисқа вақт ичида тушуниб олди.

Турмуш қурганларидан бир йил утгач, Хадича ўгил кўрди. Уни Қосим деб атадилар. Арабларнинг одатига кўра, ота-она тугилган илк фарзандининг исмига нисбат қилинган бир лақаб олар эдилар. Шунга биноан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ энди «Абул Қосим», яъни, Қосимнинг отаси, Хадича эса, «Умму Қосим» деб ҳам атала бошладилар.

Абдулмутталибнинг суюкли невараси Муҳаммад ал-Амин бир куни болалигини эслади ва чексиз севинч ҳиссига берилди. Чунки қаршисида турган аёл бир пайтлари уни эмизган Ҳалима ас-Саъдийя эди. Кичиклигида онасининг ихтиёрига топшириб кетганидан бери ҳеч кўришиш имкони бўлмаган эди.

— Хуш келибсиз, онажон!.. — дея қучоқ очиб кутиб олди онагасини.

Суюкли энага ҳам бундай илтифотдан жуда хурсанд бўлди. Неча йиллардан бери куришмаган, туққан фарзандидек бўлиб қолган жигарпорасига етишишнинг ҳаяжонини базур босиб турарди. Бир пайтлар ўзи эмизган, шунинг шарофати ила оиласига файзу барака кирган мурғак гўдак энди карвон билан тижорат қиладиган, ўттиз ёшларга қадам қўйган жасур бир йигит бўлиб етишган эди.

Макка халқи ҳақли равишда «ал-Амин» лақабини берган буюк Муҳаммад суюкли энага-онасини уйига бошлаб кетди, алоҳида иззат-икром кўрсатди. Умр бўйи унга бажонидил хизмат қилишга ҳам тайёр эди. Аммо сутона яна Бани Саъд қабиласига қайтиши керак эди. У ёнида йигирма туядан иборат совга билан уйига йўл олди.

Аввал шу боланинг ҳурматидан уйига барака кирган эди, энди эса, унга катта бойлик, мол-мулк совга қилинди. Буюк Амин ҳам қадрли энага онасини шайнига муносиб тарзда иззат-икром ва туҳфалар билан кузатганидан хурсанд эди.

Ривоятларга қараганда, суюкли энага кейинги марта Ҳунайн урушидан сунг келиб, Оламларга раҳмат бўлган ўглининг ҳузурига мусулмон бўлган.

Бугун Мадинанинг Боқий қабристонига кирган ва чап томондан юқорига тўтри уч юз метрча илгариланганлар йўлининг чап томонидаги тупроқ уюмининг олдида бир муддат тўхтаб, шу ерга дафн қилинган суюкли онанинг Расули Амин пайгамбаримизга сут берган Ҳалима ас-Саъдийя эканлигини назарда тутиб, унинг руҳи покига фотиҳа ўқисалар, нур устига нур бўларди.

Агар шу қабр чиндан ҳам уники бўлса, ҳазрати энага умрининг сунгги кунларида Мадинага ҳижрат қилгани ва азиз руҳини шу ерда тупроққа таслим этгани аён бўлади.

Соиб ибн Абдуллоҳ ҳалол бир одам, тарбия кўрган инсофли савдогар эди. Етимларга меҳр-шафқатли экани, меҳмондўстлиги,

қўни-қўшнилар билан аҳил яшаши ҳаммага маълум эди. Шом ва Яман томонларга тижорат сафарларига чиқар, йилнинг маълум мавсумларида очиладиган машҳур бозорларга қатнар эди.

Соиб шу бозорларга қатнайдиган Хадича хоним номидан савдо-сотик қиладиган Муҳаммад ибн Абдуллоҳни жуда ёқтирарди. Унинг олди-сотди чогидаги ҳалоллигига, одамларга бўлган муносабатдаги назокатига қойил қоларди. Хоҳ Маккада бўлсин, хоҳ сафар чоғларида узини тутиши ҳар жиҳатдан ҳавас қилса арзигудек эди. Ҳолбуки, шаҳарда — танишларининг орасида бошқача, сафарга чиққанда мутлақо бошқача бўлиб қоладиган кишиларни Соиб кўп кўрган эди. Элда олди-сотди пайтида уз молини ортиқча мақтайдиган, харид қилишда бирон айб топадиган, сўзлари ишончли бўлиши учун бутларни уртага қўйиб қасам ичадиган мугомбир савдогарлар ҳам кўп эди.

Бировнинг номидан нарса сотадиганлар эса, кўпинча, маконларига қайтиб келганларида аҳволни рўй-рост гапирмасди, муттаҳамлик қиларди. Яъни, бозорда қўлга киритилган даромад бошқа буларди-ю, сармоя эгасига ҳисоби берилган даромад бошқа.

Тижорат ишининг кўп нозик жиҳатларини тижорат пайтида ўрганган, шу аснода ақл бовар қилмайдиган талай ҳийла-найрангларни кўрган Соиб бундай инсофсизликдан дили оғрир, ҳалол бир савдогар бўлиш, ҳалол даромад эвазига қорин туйдиришни ҳамма нарсадан афзал билар эди.

Бир куни ўзи ихлос қўйган Муҳаммад ибн Абдуллоҳга ҳамкорликда иш қилишни таклиф этди. Бу ҳамкорлик вақтинчалик бир иш эди. Бозорларда ҳамкорликда мол олиб-сотиш, бозор тутагач ёки моллар сотилгач, даромадни тенг бўлишиб олиш маъносига ҳамкорлик эди бу. Икки томонлама шартнома тuzилди.

Бу ҳамкорликдан иккаласи ҳам мамнун бўлдилар. Бундай ҳамкорлик, дўстлик кейин ҳам давом этди. Бу ҳамкорликнинг ёқимли хотиралари узоқ вақтларгача унутилмади, йиллар утиб учрашиб қолганларида ҳам қувонч билан эсладилар...

Абдуллоҳ ибн Абу Хамса Абул Қосимдан бир миқдор мол олди. Лекин ёнида мол ҳақиға етадиган миқдорда пули йўқ эди. Аммо у инсофли киши бўлгани учун кейинроқ қарзини олиб келишига изн берилди. Аниқ бир кун тайинланди. Шундан кейин Абдуллоҳ: «Мени фалон ерда кутасан, ё Абул Қосим, фалон соатда учрашамиз», деди. Сунгра хайрлашдилар.

Ваъдалашилган кун етиб келди. Аммо Абдуллоҳ ибн Абу Хамса келмади. Бир оздан кейин келиб қолар, деб кута бошлади.

Орадан бир неча соат ўтди. Бироқ ҳеч ким келмади. Оқшом тушди ҳамки, ҳеч ким келмади. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ кечаси шу ерда ётиб қолди. Эрталабдан яна, Абу Хамса ваъдасининг устидан чиқади, деган илинжда то кечкурунгача интизор кутди.

Абдуллоҳ ваъдаси эсига тушиб, келишилган жойга югуриб келганида, учинчи кун ҳам утиб бораётган эди.

— Эй йигит, менинг тоза адабимни бердинг. Уч кундан бери сени шу ерда кутиб утирибман, — деди.

Абдуллоҳ уэр сӯради. Мақсади уни алдаш булмагани, ёдидан кутарилгани сабабли шундай булиб қолганини айтди:

Абдуллоҳ кейинчалик шу воқеани эслар экан:

— Агар мен унинг урнида бўлсам, берган сўзимнинг устидан чиқай деб уч кунгача кутиб утирмасдим. Кутган тақдиримда ҳам, қарздор киши мендан бунчалик осон қутулмасди, — деган эди.

...

Калб қабиласининг ҳаж сафаридан қайтган кишилари тўтри уйларига кириб бордилар. Ҳеч ким гаплашмай, дастлаб бутларининг қошига яқинлашдилар. Қулларини унга суркадилар. Кетаётганда ҳам шу алфозда хайрлашган эдилар. Арабларда одат шунақа эди. Сафар давомида ҳалоскор булишлари, барака келтиришлари ва таҳликалардан муҳофаза этишлари учун шундай қилинарди.

Бир оздан сўнг кузлари ёшли Ҳорисани топдилар.

— Хушхабар келтирдик, эй Ҳориса, углингни топдик, — дедилар.

Ҳориса ҳеч қутилмаган дақиқада бундай хушхабарни эшитиб, эс-хушини йўқотиб қўйди, уларнинг бўйнига осилди.

— Ростми? Қасам ичинг, тангрилар номидан қасам ичинг!

Йиглашни ҳам, севинишни ҳам билмасди. Бир амаллаб ўзини тутиб олди. Сўнгра укасини қидириб топди. Бор бойлигини бир халтага солиб, укаси билан бирга йўлга чиқди.

Сафар узоқ давом этди. Ҳар дақиқа соатлар каби чўзилгандек бўлиб туюларди. Ҳориса бетоқат эди. Гуё охири йўқдай туюлаётган йўлга қайта-қайта тикилар, аёвсиз қиздираётган қуёшга ёлворгудек боқар, бир дақиқа бўлса-да эртароқ Маккага етиш учун туясини тинмай қамчи билан савалар эди.

— Тезроқ, тезроқ юр, жонивор. Зайдимни жуда согинганман, — дерди.

Йўл бўйи оташин шеърлар ўқиб борди. Кузларидан оқаятган ёшларни артиб ҳам утирмади. Ниҳоят, ака-ука Маккага етиб бордилар. Дуч келган кишига:

— Муҳаммад ибн Абдуллоҳни қидириямиз! — дер эдилар.

Яна бир неча кишидан сўрадилар. Ҳамма уларга ҳошимийларнинг манзилини кўрсатарди. Ниҳоят, бир киши:

— Уни Масжиди Ҳаромдан, Каъбанинги ёнидан топасиз, — деди.

Байтнинг ёнига келдилар. Сўрадилар, кўрсатишди.

Ҳориса кўрсатилган одамни илк бор кўрганидаёқ излаган одамни топганига, қалбида Зайдни бешак қутқаришига қатъий ишонч тугилган эди. Бу муборак чеҳра, марҳамат ва шафқатга тўла бу нигоҳлар, ишонч тугдирадиган бу сумбат бир қарашдаёқ Ҳорисага кўп нарсани англаган эди.

— Ал-Амин сенмисан, эй пурзиё киши?

— Ҳа, менман.

— Яъни, Абул Қосим, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдулмутталиб?

— Ҳа, ҳа, менман. Мақсадингиз нима?

Ҳориса ютинди. Сўнгра, мақсадга утди.

— Эй Абдуллоҳнинг угли, эй Абдулмутталибнинг, эй Ҳошимнинг угли! Эй қурайшларнинг буюги. Сизлар Ҳарам халқисизлар ва Ҳарам Шарифининг қушниларисиз. Байтуллоҳнинг ёнида маҳбусларнинг асорат кишанларини ечиб, мусофир ва очларни тўйдирасизлар. Сизлар билан бирга булган ўғлимизни сўраб келдик. Сен уни озод қилишимиз учун хоҳлаган нархингни айтиб, бизни шод-хуррам ва миннатдор қил. Биз сенга уша пулларни берайлик, унинг эвазига сен ўғлимга эркинлик бер.

Ҳорисанинги куйиб-пишиб айтган бу сўзларини диққат билан тинглаган Абул Қосим унга шундай савол берди:

— Ўглингни ким?

— Зайд ибн Ҳориса.

— Сизнинг таклифингиз дуруст, аммо бунинг бошқа бир чораси ҳам бор.

— Қандай чора?

— Зайдни шу ерга чақиртирамиз. Истаганини қилсин. Агар сиз билан қайтиб кетишни истаса, марҳамат, олиб кетаверасиз. У ҳолда қутқариш учун пул беришингизга ҳам ҳожаат қолмайди. Агар мен билан қолишни истаса, у ҳолда мен ҳам мени танлаган кишини зинҳор ҳеч нарсага алмаштирмайман.

— Худо ҳаққи, сен ўта даражада инсофли ва адолатли киши экансан. Биз сенинги таклифингга бажонидил розимиз.

Зайдга хабар берилди. Ҳориса ҳаяжондан титрарди: наҳот бир неча дақиқадан сўнг жигаргўшасини кўрсал.. Наҳот уни бағрига босиб, юрагининг ҳасрат доғларини ювса!..

Ниҳоят, Ҳориса қулини пешонасига тутди. Куз олди қоронгилашиб кетди. Урнидан сакраб турди. Ўғлига ёпишди, маҳкам кучоқлаб, туйиб-туйиб упди, ҳидлади.

Ота-боланинги узоқ айрилиқдан кейинги учрашуви ўта таъсирчан эди. Севинч кўз ёшлари билан йўтрилган бу ҳолат бирмунча вақт давом этди.

— Эй Зайд, бу одамларни танияпсанми?!

— Ҳа, мана бу киши отам, буниси эса, амаким.

— Отанг сени олиб кетиш учун келибди. Менинги сенга булган меҳр-муҳаббатим, шафқатимни ўзинг ҳам жуда яхши биласан. Ҳозир ё мени танлаб шу ерга қол, ёки уларни танлаб уйингга бор.

Зайд ҳеч иккиланмай жавоб берди:

— Мен ҳеч кимни сиздан устун қўёлмайман, сиздан афзал ҳам кўрмайман. Сиз менга ҳам ота, ҳам она ўрнидасиз. Албатта, сиз билан қоламан.

Ҳориса қулоқларининг қизиб кетганини ҳис этди.

— Қароринг қатъийми, Зайд? Бизни эмас, уни танлаяпсанми?

— Ҳа.

Ҳориса ҳушидан кетиб қолаёзди. Амакиси:

— Минг афсус, жиян. Наҳотки сен озодликни эмас, қуликни танлайсан? Қул булишни отанг ва амакиннинг паноҳида

булишдан устун қўйиб, ўз юртинг ва ўз гўшанига қайтишни истамайсан?

— Мен бу буюк Инсондан кўрган яхшиликларимни ҳеч нарсага алмаштира олмайман. Унинг ёнида қоламан.

Ҳориса ҳамон туш курапман деб уйлар эди.

— Уғлим, биз ҳазиллашиш учун келмадик; — деди.

— Мен ҳам ҳазил қилаётганим йўқ, отажон, рост сузлаётирман.

Ортиқ Ҳорисанинг қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Шу пайт Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Зайднинг қўлидан тутди. Каъбанинг Ҳижр деб аталувчи қисмига олиб борди, бир тошнинг устига чиқарди ва шу ердагиларга хитобан:

— Эй инсонлар, шоҳид булинглар: Зайд менинг уғлимдир, уни узимга фарзанд қилиб олаётирман, у менинг меросхўрим бўлади! — деди.

Ҳориса ва унинг укаси бу сўнги хатти-ҳаракат натижасида ёнаётган юракларига муздай сув сепилгандек бўлганини ҳис этдилар. Энди «Булар иш бўлди», дейишдан узга чора қолмаган эди.

Бундан кейин Зайд «ибни Ҳориса» эмас, Зайд «ибни Муҳаммад» деб аталажак ва узоқ йилларгача шундай бўлиб қолади.

Ҳорисанинг Зайддан ажралиши қийин бўлди. Неча йиллар унинг ҳасратда куйиб-ёнган, бетўхтов оққан кўз ёшларидан ранги синиққан, ниҳоят, унинг хабарини эшитиб, бор-йўгини юклаб, қуш бўлиб, қанот ёйиб учгудек бўлиб етиб келган, умидлари катта эди.

Ичиди минг хил ҳис-туйғу жўш урган Ҳориса уйига ажойиб бир инсон бўлиб қайтди. Ҳиди ҳамон димогидан кетмаган суюкли фарзандидан жудо бўлиш тақдирига ёзилган экан. Аммо ўгли энди асир эмас эди. Эркинликдан маҳрум бир қул, хизматчи эмас эди. Қўлларидан зўрлик билан тортиб олинмаган эди. Отаси ва амакисини ҳам сева-сева тарқ эттирадиган даражада севилишга муносиб деб билган нур юзли бир инсоннинг ёнида қолишни шахсан ўзи афзал кўрган эди.

Ҳориса баъзан шуларни уйлаб кўнглига таскин берар, баъзан гунчадек жигаргўшасини ортиқ кўрмаслиги эсига тушиб, йиғлаб кетар эди.

Қўйларининг куплиги билан шўҳрат қозонган Калб қабилиси узоқдан кўрина бошлаганда ҳам Ҳорисанинг соқолидан ҳамон ёшлар думаланиб оқар эди.

...

Хадича яна бир ўғил кўрди. Унинг исмини Абдуллоҳ қўйишди. Жуда чиройли, жуда ёқимтой бу болага отаси «Таййиб», «Тоҳир» лақабларини берган эди. Баъзан «Абдуллоҳ», баъзан «Таййиб», гоҳида эса «Тоҳир» деб суяр эдилар, уни еру кўкка ишонмасдилар.

Орадан бир неча ой ўтди. Аввал Қосим, сўнгра Абдуллоҳ

ҳаётдан кўз юмдилар. Бу жудолик ота-онани чуқур қайгуга солди.

Зайд ҳам узи кечагина елкасига опичиб, уйнатиб юрган бу гўдакларнинг вафотидан қайгуриб, уларнинг ота-онаси билан бирга юм-юм кўз ёши туқди.

Кейинроқ Хадича хоним бирин-кетин Руқайя, Зайнаб ва Умму Гулсум исмли уч қиз кўрди.

Учала қизча ҳам истараси иссиқ, нурли гўдаклар эди. Қизчаларни кўрган одамлар «Оллоҳ бу оилага алоҳида лутфу қарам курсатмоқда», дейишдан ўзларини тия олмасдилар.

Хадича бир қарашдаёқ киши диққатини тортадиган, кўнгиларга осудалик бағишловчи фарзандлар туққанидан, эрига фаришталарни ёдга солувчи гўдакларни ҳадя этганидан хурсанд эди.

Гўдаклигидаёқ улиб кетган фарзандлари Қосим билан Абдуллоҳнинг ҳасратини бу қизчаларига қараганда унутар, баъзан-баъзан юрагида оғриқ пайдо қиладиган даражадаги аччиқ хотиралар бу гўдаклар туфайли эсдан чиқар эди.

Муҳаммад бирин-кетин улиб кетган гўдаклари учун аччиқ-аччиқ кўз ёши туқди, аммо кўнглини бўшатар экан, тақдирдан рози эканлигини ҳам айтарди, демак, шундай бўлиши керак эди, деб уйларди. Фарзандидан жудо бўлганда етук инсонга ярашмайдиган дод-фарёд чекиб йиғлаш, ёқасини йиртиш каби қилиқлар унга хос эмас эди.

Кетганлар учун куйиб-пишишдан кўра, кейин тугилган қизлар тарбиясига эътибор бериш муҳимроқ эди. Шундай бўлди ҳам.

Бир-бирларини севган, тушунган, ҳурмат қиладиган, ҳар қандай муаммони ҳам муросаи мадора билан ҳал этадиган бу ота-она кўрган оила ушбу гўдакларнинг порлоқ руҳий оламига катта ижобий таъсир кўрсатди. Улар уриш-жанжални, ёмон сўзни билмайдиган, уят сўз эшитганда юзлари лов-лов ёнадиган, ҳаёли-андишали қизлар бўлиб улгайдилар.

Ота-она фарзандлари одобидан мамнун эдилар. Уларни кўча эмас, айнан мана шу оила тарбиялагани кўзга яққол ташланиб турарди. Кўрганлар: «Муҳаммад ибн Абдуллоҳ билан Хадичанинг фарзандлари бундан ўзгача бўлишлари мумкин эмас», дейдиган ноёб гулгунчалар бўлган эди бу қизлар.

...

Кўчада уйнаб юрганда болалар уйларидаги бутлар ҳақида ҳам баҳслашардилар. Шубҳасиз, бу ҳол уйда ота-оналаридан эшитган гапларнинг натижаси эди. Баъзи болалар ҳатто қўлидаги охирги хурмосини ҳам емасдан:

— Бунга санамага едираман, — деб уйига қараб югуриб кетарди. Бир оздан сўнг ўша бола яна қўлида хурмо билан қайтиб чиқиб: «Санам емади», дерди. Сўнгра:

— Емаса емасин, узимнинг оғзим йўқми? — деб еб кўярди.

Болаларнинг бундай аянчли аҳволини куриб Зайнаб ўзлари-

нинг уйларида санам йуқлигини эсларди. Руқайя опасидан сўраганида:

— Отам, улар ҳам кўчадаги тошлардан бири, дейдилар, — деган жавобни олган эди.

...

Кун сайин улгайиб, ҳуснига ҳусн қўшилаётган қизлар қариллик сари йул олган оналарига уй-рўзгор ишларида ёрдамлашишар, оғирини енгил қилишар эди. Ҳеч бўлмаса, ҳали бешикда ётишдан бошқа нарсага кучи етмайдиган, йиглаш урнига кулимсирайдиган Умму Гулсумни овутишда, унга ёқимли овозда алла айтишда ёрдамчи бўлишар эди.

Маҳалладаги баъзи болалар каби орсиз, бадахлоқ эмас эдилар. Бу ҳам Хадича хоним учун юксак неъмат эди. Уларга боқаркан, «Ким билади оталари шу ёшда қанақа бўлган экан?...» деб ширин хаёл сурарди.

...

Бирин-кетин Қосим билан Абдуллоҳни олиб кетган ажал бир куни келиб энди-энди очилаётган бу гунчаларни ҳам олиб кетармикан? Ёки кун сайин чирой очиб бораётган бу гўдакларнинг улгайиб, бирон гўшага келин бўлиб борадиган кунлари ҳам келадими?..

Улар эса бегам-бегубор ҳолда, Хадича хоним теваракларида югургилаб-уйнаб юришар, баъзан ёноқларини тутиб: «Битта ўпиб қўйинг, отажон. Битта ўпиб қўйинг, онажон...» дея эркаликлар қилишар эди. Хадича онамиз бу шодон қизчаларига қараб турарканлар, юракларининг туб-тубини бу ҳазин ўйлар ишғол этарди. «Оллоҳим, сен нимани хайрли деб билсанг, шуни қил!» дер эди гўё.

— Нур юзли, анбар ҳидли Муҳаммадининг ҳурмати учун болаларимни узинг асра, Оллоҳим!.. — дея илтижо қилар эди...

...

Фил ҳодисасидан ўттиз икки йил кейин Макка аслзодаларидан бири Валид ибн Муғийра ҳам ўғил кўрди. Келажакда номи Ислоом тарихига олтин ҳарфлар билан ёзиладиган бу гўдак машҳур Холид ибн Валид эди. Тутган жойидан кесадиган, қўрқув нималигини билмайдиган бир инсон бўлиб етишсажак у. Мусулмон бўлгунча ҳам, мусулмон бўлганидан кейин ҳам жасорат, мардлик ва довжурликнинг жонли тимсоли бўлиб танилажак.

Валид арслон боласидек бир фарзандга ота бўлганидан бағоят хурсанд эди.

Каъба ҳакамлиги

Каъба Ҳазрати Иброҳим давридан бери доим табаррук ҳисобланиб келар, Каъбага хизмат доимо улкан шараф ҳисобланар эди. Бу муқаддас даргоҳнинг ҳажми у қадар катта бўлмай, баландлиги ҳам одам бўйидан салгина юксак эди. Пайгамбар Ҳазрати Иброҳим (а.с) наслидан бўлган Аднан (ёки Ҳимйар султони Мубба) давридан бошлаб Каъбанинг устига чодир ёпиш одат тусига кирди. Бу чодир ҳар йили алмаштирилар, янгиланар эди.

Бироқ бу муборак қадамжо асрлар утиб таъмирлашга муҳтож ҳолга келди ва дастлаб Амалика, сўнгра Журҳум қабилалари томонидан таъмирланди.

Фил ҳодисасидан 35 йил кейин шиддатли ёмғир натижасида сел пайдо бўлди ва Каъбанинг пойдеворига заҳмат етказди. Деворлари нураб, йиқилай деб қолди. Халқ бу муборак Байтнинг йиқилиши мумкинлигидан қаттиқ ташвишда, жуда безовта эди. Каъбанинг ичи сел оқизиқларидан ҳосил бўлган балчиққа тўлди.

Устига устак, бир куни атрофга хушбўй ҳидлар таратиш мақсадида бир аёл Каъба ёнида олов тутатибди. Оқибатда бир учкун сачраб Байтнинг чодирига тушиб, ёндириб юборди. Бу ёнгин халқни даҳшатга солди. Ўзи йиқилай деб турган Каъба мазкур воқеадан кейин баттар хароб бўлди.

Бу аҳволда Байт яна қачонгача туриши мумкин, бунга ҳеч ким билмасди.

Макканинг зодагонлари шу хусусда суҳбатлашдилар. Пойдеворигача бузиб қайтадан қуришга қарор қилдилар. Бироқ ҳеч ким муборак Байтни бузишга журъат этолмасди. Уни бузишга бел боғлаган кишининг бошига кулфат тушади, деган тушунча ҳукмрон эди.

Даставвал, бундай оғир масъулиятни Валид ибн Муғийра зиммасига олди.

— Сизларнинг мақсадингиз бузишми ёки ислоҳми? — деб сўради ҳамшаҳарларидан.

Яъни, Каъбани вайрон этиш, ҳақорат қилиш учун бузмоқчимисизлар ёки уни қайта қуриш, мустаҳкамлаш учунми, демоқчи бўлди.

— Мақсадимиз, албатта, ислоҳдир, — деб жавоб қилишди.

— У ҳолда Оллоҳ ислоҳ учун бу ишга қўл урганларга жазо бермайди. Шу ишни, мен бошлайман. Оллоҳим, бизнинг мақсадимиз эзгуликдир, холос, — деди.

Шундан кейин йиқилай деб турган тошларни тушира бошлади.

Аҳоли узоқдан томоша қилар, Валидининг бошига бало ёғилишини кутар эди. Бироқ ҳеч қандай кор-ҳол юз бермади. Валид ишини давом эттираверди.

— Яхшиси, эртага эрталабгача кутайлик, — дейишди томошабинлар.

Бу таклиф ҳаммага маъқул бўлди. Аммо Валид мақсад Каъбани бузиш эмас, уни мустаҳкамлаш эканлигини яна бир бор такрорлади.

— Бу аҳволда Байт қанча вақт ҳам тура оларди, — деди у.

Эрталаб Валиднинг келишини зур қизиқиш билан кутдилар. У соппа-соғ келиб, яна иш бошлади. Бу дафъа ҳамма унга қўшилди. Қисқа вақт ичида Каъбанинг деворлари йиқитилди. Ҳазрати Иброҳим қўйган пойдеворгача бузилди.

Валиднинг отаси Мугийра ибн Абдуллоҳ Махзумий баланд бир жойга чиқиб, бу ерда ишлаётганларга қарата хитоб қилиб, бу Байт Оллоҳга дахлдор муборак, муқаддас Байт эканлигини, бу даргоҳга ишлатиладиган қурилиш ашёлари ҳар хил шубҳалардан йироқ, пешона тери билан топилган ҳалол маблағ эвазига сотиб олиниши лозимлигини уқтирди. Зино йўли билан, ўтирлик ҳисобига, судхўрлик эвазига, муттаҳамлик, айёрлик ёки зуравонлик қилиш билан топилган пулнинг бу Байт қурилишига сарфланама-яжagini таъкидлади.

Шундан кейин Валид ибн Мугийра бошчилигидаги бир неча кишидан иборат ҳайъат Қизил денгизда, Жиддага яқин жойда ҳалокатга учраган кеманинг парчаларини ва ундаги ашёларни сотиб олиб келтириш учун йўлга чиқди.

Ажойиб тасодиф эди бу. Яна ҳам тўғрироғи, Оллоҳнинг қарами инсонларга гузал тасодиф тарзида етишган эди. Чунки кемадаги юк Ҳабашистонда қурилиши режалаштирилган бир черков учун Рим ҳукмдори томонидан Мисрдан жўнатилган қурилиш ашёлари эди. Ҳалокатга учраган кема энди ортиқ суза олмасди.

Кемадаги ашёлар харид қилинди. Кемадаги меъмор ҳам катта ҳақ эвазига Байт қурилишига ёлланди.

Каъбанинг деворлари қурайш қабилаларига бўлиб берилди. Яъни, ҳар бир девор бир қabila томонидан қурилиши керак эди. Бу масала қуръа ташлаш йўли билан ҳал этилди. Эшик ўрнатиладиган томон Абдуманоф ўғилларининг зиммасига тушди. Ҳошимийлар Абдуманоф ўғилларининг бир уруги эди. Зухра қабиласи ҳам абдуманофликларга шерик ҳисобланарди.

Бошқа томонларни ҳам икки-уч қабилла бирлашиб қурадиган бўлди.

Меъмор Баком тош ташиб келтиришни буюрди. Эркаклар тош, хотинлар оҳак таший бошладилар.

Елкасида тош ташиётган эркаклар, тош қийиб юбормасин, дея белларига боғлаган пешбандларини қават-қават қилиб елкаларига, тошнинг остига қўйиб ишлар эдилар.

Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳам амакилари билан биргаликда тош таширди. Амакиси Аббос яра бўлаёзган елкаларига бир оз енгиллик бериш учун пешбандини ечди, бошқалар каби тахлаб елкасига ташлади.

— Ё Амин, сен ҳам мендақа қилиб ол, қийналмайсан, — деди.

Бу таклиф бир томондан яхши эди. Одамнинг елкаси анча роҳатланарди. Аммо, иккинчи томондан, бундай қилинса, хунук вазият юзага келарди.

— Қани, қани, ё Амин, қара мен ҳам шундай қилиб олдим... Тагин, ўзинг биласан. Елкангни эҳтиёт қил, деяпман-да.

Йўлдан оздирувчи бундай даъватларга қарши туrolмай, Амин ҳам пешбандини ечиб, елкасига қўйди. Аммо шу пайт либоси

тушиб кетди. Либосини ердан кутарди-ю, бу ишни зинҳор қилмасликка ўзига сўз берди. Шу воқеадан кейин то умрининг охиригача ҳеч ким уни ярим яланғоч ҳолда кўрмади.

Тошлар келтирилиб, иншоот қурилла бошланди. Меъмор тошларни усталик билан қалаб, бинони тиклар, халқ гайрат-шижоат билан унга ёрдамлашар эди. Деворлар кўтарилди. Бир одамнинг куксигача етадиган баладликка етди. Энди «Ҳажарул-Асвад»ни уз урнига қўйиш керак эди. Аммо бу ишни ким қилади; ким бу шарафга муносиб — ҳали номаълум эди.

Бу муаммо бирдан ҳамжиҳатлик муҳитини узгартириб юборди. Каъбани қуриш ишида иштирок этаётганлар орасида юзага келган дўстона ва биродарлик муҳити совуқлашиб, ҳамма обрў талашиб, аслзодалик даъвоига берилди. Ҳар бир қабилла узини бу шарафга муносиб деб ҳисоблар, иккинчи ёки учинчи даражага тушиб қолишни сира истамас эди.

Қурилиш тўхтаб, жанжал бошланди. Қабилалар орасидаги мунозара кечгача чузилиб кетди. Ҳамма узиникини маъқулар, ҳеч ким бошқанинг гапини эшитишни хоҳламас эди.

Натижада Бани Абдуддор жанжални баттар авжга чиқарди. Ҳамманинг кўзи олдида қон тула бош чаногини уртага қўйиб, ичига қўлларини ботириб, қасам ичдилар. Бани Одийий ҳам қасамга қўшилди. Бу қасамнинг маъноси сунгги томчи қонимиз қолгунча шу йўлда қурашамиз, демек эди.

Бошқа қабилалар ҳам шундай фикрда эдилар. Улар ҳам то ўлмагунларича «Ҳажарул-Асвад»ни урнига қўйиш даъвоидан воз кечмасликка азму қарор қилган эдилар.

Қиличлар қинларидан бир марта сугурилса, қайтиб жойларига кириши осон бўлмасди. Балки, йилларча давом этадиган қон даъволарининг эшиги бир оздан сунг очилиши ҳамда Каъбанинг ёнида тўкилган қонларнинг ҳисоб-китоби авлоддан-авлодга суриб кетиши ҳеч гап бўлмай қолди.

Аслида, Макка ва унинг ён-тевараги Ҳарам водийси ҳисобланарди, яъни, жанжал-сурон, уруш қилинмайдиган муборак бир замин эди. Бу заминда ҳар кимнинг жони ва моли хавфдан холи эди. Аммо «Ҳажарул-Асвад»ни уз урнига ким қўяди, деган муаммо уларнинг кўзинигина эмас, қалбини ҳам кўр қилиб қўйди. Ҳарам водийсида, ҳатто муқаддас даргоҳ бўлмиш Каъбанинг ёнида, Каъбанинг қурилишида эканликларини унутдилар.

Тортишувнинг бешинчи куни, қўллар қиличларга узатилган қалгис бир вазиятда у ердагиларнинг энг ёши улуги бўлган Абу Умаййа Мугийра ибн Абдуллоҳ уртага отида:

— Тухтанг, тухтанг, эй инсонлар! — деб бақирди у.

— Гапир, нимани истайсан, эй қария.

— Уруш, жанжал-тўполон билан иш битмайди. Бундан ташқари, сизлар бу муқаддас Байтнинг хизматчиларисиз. Уруш қилсангизлар, бу муборак даргоҳга нисбатан ҳурматсизлик қилган бўласизлар. Ҳолбуки, бу жанжал нимадан келиб чиқди? Унга булган чексиз ҳурмат-эҳтиромингиздан! Шундай эмасми?

— У ҳолда нима қилиш кераклигини айт бизга.

— Масаланинг ечимини бир ҳакамнинг ихтиёрига қолдириглар. Муаммони у ҳал этсин.

— Кимни ҳакам қиламиз, кимга топшираамиз бу ишни?

Абу Умаййа сўзлари таъсир қилганидан хурсанд бўлиб кетди. «Бани Шайба» дарвозасини курсатди.

— Шу дарвозадан биринчи бўлиб кирган кишини ўзимизга ҳакам қиламиз.

Бу таклиф ҳаммага маъқул бўлди. Кимнинг келишини ҳеч ким билмас, шунинг учун бу тадбир адолатсиз ҳисобланмас эди.

— Маъқул таклиф.

— Ҳа, жуда маъқул. Бу дарвозадан илк бор кирган киши ҳакам бўлади.

Ҳамма «Бани Шайба» дарвозасига тикилди.

...

Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Каъба қурилиши учун ҳамма қатори тош ташиган, аммо жанжал бошлангач, кетиб қолган эди. Бемаъни, тутуриқсиз мунозараларга тоқати йўқ эди унинг.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин вазият ўзгарган-ўзгармаганини билиш учун яна Каъба томонга йўл олди.

Каъбанинг атрофини ураб турган ва Масжиди Ҳарам деб аталувчи кенг даргоҳнинг бир неча дарвозаси бор эди. Уларнинг энг олдингиси бўлмиш «Бани Шайба»дан ичкарига кирди. Кирар-кирмас:

— Ал-Амин... ал-Амин... Мана, Амин келди...

— Амин келди, унинг ҳакамлигига розимиз... — каби овозлар эшитилди. Юзларда табассум пайдо бўлган, кескин вазият бирданига юмшаган эди.

— Нима гап? Мендан нима истайсизлар?

— Орамизда ҳакам бўласан...

Масалани тушунтирдилар. Қандай йўл билан уни ҳакам қилганликларини изоҳладилар. Охирида яна Абу Умаййа сўз олди:

— Сенинг инсофинг, адолатингга ишонамиз, эй Абул Қосим. Орамизда ҳакамлик қилиб, тўғри ҳукм чиқар, — деди.

Буюк Амин атрофидагиларга:

— Менга бир кўйлак¹ келтиринг, — деди.

Олиб келдилар. Муҳаммад уни ерга тўшади. Ҳажарул-Асвад-ни (Қора тошни) унинг устига қўйди.

— Ҳар бир қабиладан бир киши мана шу кўйлакнинг бир учидан тутсин, — деди.

Енгил нафас олдилар. Кузларда мамнуният ҳисси балқиди.

Утба ибн Робиъа, Абу Замъа ибн Асвад, Абу Ҳузайфа ибн Муғйира, Барис ибн Одий каби кишилар кўйлакнинг тўрт учидан тутдилар. Баробар кўтардилар. Муқаддас тош ўрнатилиши лозим

бўлган жойгача келтириб, тепага кўтардилар. Шу онда ал-Амин бу муборак тошни қучоғига олиб, жойига урнатиб қўйди. Бутун келишмовчиликлар бир зумда битди, бемаъни урушнинг олди олинди, ҳамма бу адолатли ҳукмдан рози бўлди.

— Худо ҳаққи, ал-Амин адолатли, оқилона ҳукм чиқарди, — дедилар.

Каъба олдингисидан икки барабар юксак қилиб қайта қурилди. Эшиги бир одам бўйдан сал баландроқ бўлди. Ашғелар етарли бўлмагани боис Каъба шифтининг бир оз жойи очиқ қолдирилди. Бу ер «ҳотийм» деб аталарди.

Кейинги йили ҳам қургоқчилик бошланди. Бу дегани, маккаликлар учун янги, яна бир огир, азоб-уқубатли мавсум келди, демак эди. Қургоқчилик азоби бошқа ака-укалардан ҳам купрок Абу Толибни огир аҳволга солиб қўйди.

Бир куни ал-Амин амакиси Аббосга рубару бўлди.

— Марҳамат қил, ё Амин...

— Биласизки, амаким Абу Толибнинг аҳволи яхши эмас. Фарзандлари кўп. Унинг биттадан боласини паноҳимизга олиб, ёрдам берсак қандай буларкин?

Аббос бу таклифга рози бўлди. Абу Толибнинг уйига бордилар. Мақсадларини билдирдилар. У хурсанд бўлди.

— Толиб билан Оқилини ўзимга қолдириг, бошқаларидан истаганингизни олинг, — деди.

Аббос Жаъфарни, ал-Амин эса, Алини ўз қарамоқларига олдилар.

Шу йўсинда Абу Толибнинг кенжа ўғли Али болалик чоғидан эътиборан инсониятнинг фазилатхонасидан паноҳ топган, сабоқларини шу ердан ола бошлаган эди.

Яна Салмон

Салмон Мосулга борди. Роҳиб тавсия этган одамни топди. У таъриф этилганидек, самимий инсон экан. Кейин у ҳам ўлгач, унинг тавсиясига кўра, Нусайбинга кетди. Нусайбиндаги роҳибнинг қазоси яқинлашгач, у Салмонни Онадулининг Аммурия шаҳрида (Азизия — ҳозирги Амирдоғда) яшовчи бир танишининг ҳузурига жўнатди.

Шу тариқа, бир неча марта бошпанасини ўзгартирган Салмон уларни ҳам топди. Бир ривоятда нақл қилинишича, Анқаранинг бир калисосида (ушбу калисо Ҳожибайрам жомеъ-масжиди ёнида ҳали ҳам мавжуд) бошқа бир руҳонийнинг хизматида ўн йил қолиб кетди. Сўнги марта Аммурияда хизматини қилган устозини жуда яхши кўриб қолган, унга ихлоси баланд эди. У ҳам бошқа дин арбоблари сингари ўз маслағига содиқ, ҳақдан бошқа сўзни сўзламас эди. Салмон унинг паноҳида ди-

¹ Бу ерда «кўйлак» пешбанд, қийиқ маъносига.

ний вазифаларини бажарар экан, озроқ маблағ ҳам орттирди, куй-эчки, сигир сотиб олиб, боқди.

Бироқ муқаррар ажал бу руҳонийнинг ҳам эшигини қоқиб келди.

Салмон энди нима қилиши кераклиги, кимнинг ҳузурига бош уриб боришни ундан ҳам сўради. Руҳоний оҳиста гап бошлади:

— Эй Салмон, замон жуда ўзгариб кетди. Яхши одамларнинг кўпи ўлиб кетди. Энди шу беповён дунёда сени омонатга ташлаб кетишга арзийдиган одам ҳам қолмади.

Бу сўзлар Салмоннинг кўнглини чуқтирди. Кўзларида ёш қалқди. Бироқ руҳоний ҳали гапини тутатмаган эди. Овози хириллар, гапириши ҳам тобора қийинлашиб борар эди. Бир оз тин олгач:

— Лекин, эй Салмон, Оллоҳнинг сўнги пайгамбари келадиган кунлар жуда ҳам яқинлашиб қолди... Исми Аҳмад-Мухаммадир... Бу Пайгамбар Тихома тарафлардан, Ҳарам халқининг орасидан чиқади... Илк қийинчиликларга учраганида хурмозор бир шаҳарга, менингча, Ясрибга кўчади... Бу Пайгамбар садақа олмайди... Ҳадяни қабул қилади... Орқасида, икки курак суягининг ўртасида пайгамбарлик муҳри, белгиси бўлиши керак...

Руҳоний яна жим бўлиб қолди. Огир-огир нафас ола бошлади. Пешонасида тер томчилари ҳосил бўлди. Салмон пирининг мангалайдаги терларини артди, оғзига бир неча томчи сув томизди.

— Энди бу Пайгамбарга етишишга умидим қолмади. Агар сен уни топа олсанг, дарҳол унга иймон келтир. Унинг фикрини тасдиқла. Унинг йўлига кир. Буюрган ҳамма ишларини қабул қил ва астойдил бажар.

Салмон бу сўзларни зўр диққат билан тинглади, худди хазина топиб олган кишидек суюниб кетди. Шундан кейин, бу Пайгамбарнинг амру фармонларига қай даражада қулоқ тутуши кераклигини билиб олиш учун, сўради:

— У Пайгамбар динимизни тарк этишни буюрса ҳам, бажарим керакми?

— Ҳа, ҳеч иккиланма. Чунки унинг ҳар бир гапи айни ҳақиқатдир. Оллоҳнинг розилиги унинг амрини бажариш билан баробардир. Буюк Оллоҳ жунатган ҳар бир пайгамбаридан Мухаммаднинг замониғача яшаган тақдирда унга иймон келтириш ва унга ёрдамчи бўлишлари тўғрисида ваъда олган, ҳамма пайгамбарлар ҳам умматига энг сўнги пайгамбар бўлган Аҳмад-Мухаммаднинг васият қилган, унинг атрофида, унинг уммати ўлароқ тўпланишни буюрган.

Бу суҳбатдан кейин кўп ўтмай руҳоний вафот этди.

Салмон Аммурияда яна бир муддат қолди. Бир куни савдотик ишлари билан Онадулга келган ва энди ўз юртларига қайтаётган Қалб қабиласининг карвони ҳақида эшитди. Салмон бор-будини йиғиштириб уларга бериш эвазига узини Ҳарам водийсига олиб боришларини сўради. Сигирларию эчкиларини уларга берди. Шу тариқа йўлга чиқилди. Бироқ Водиул Қуръа деган жойга етганларида калбликлар сўзларидан қайтдилар ва уни қул қилиб бир яҳудийга сотиб юбордилар.

Салмон атрофида хурмо дарахтларини куриб, руҳоний таърифлаган жой аслида шу ер бўлса керак, деб ўйлади. Аммо ундай эмас экан. Кейинроқ Қурайза қабиласига мансуб хужайинининг амакиваччаси бўлмиш бошқа бир яҳудий уни сотиб олди ва биргаликда Ясрибга жунадилар. Салмон қул бўлиш эвазига бўлса ҳам, борган ери таърифланган жойга уйғун эканлигини куриб, гоят қувонди. Буюрилган ишларни бажонидил бажариб, руҳоний келишидан хабар берган Буюк Пайгамбарни кута бошлади.

Яҳудий олимлари

Шом томонларда Ҳазрати Мусонинг динини қабул қилган, илм ва ибодат билан баравар шугулланадиган билимдон яҳудий бор эди. У кичик ёшидан бошлаб тоат-ибодатга берилган, замонасининг етук олимларидан сабоқ олган, бундан ташқари, мустақил равишда билимини оширишдан эринмайдиган инсон эди.

Бир куни кўни-кўшнилари ва дўсту биродарлари унинг сафарга ҳозирлик кўраётганига шоҳид бўлдилар.

— Қаерга, эй Ҳаййибон, йўл бўлсин? — дедилар.

— Кучиб кетаётирман. Ҳижоз томонларга бориб яшамоқчиман.

— Нега энди дабдурустан, эй Ҳаййибон? Нега бизни ташлаб кетасан. Бу ерда биздан ёмонлик кўрдингми?

— Йўқ, асло. Ҳеч кимдан ёмонлик кўрмадим. Аммо кўнглим уша томонларга чорламоқда.

— Нима қиласан у томонларда? Ўзинг савдогар бўлмасанг...

— Гапларингиз тўғри, савдогар эмаслигим аниқ. Аммо Оллоҳ ризқимизни берар деган умидда кетаётирман.

Ҳаййибон шундай деб улар билан хайрлашди. Эрталаб тонг саҳарда бир оиладан иборат кичик карвон йўлга чиқди.

Йўловчилар илгарилаган сари, қадам-бақадам иқлим ўзгарар, ям-яшил Шомнинг ўрнига онда-сонда хурмозорлар учрайдиган воҳалар кела бошлади. Бир неча кунлик йўлдан сўнг хурмозорлар ҳам кўринмай қолди. Шомнинг лағиф иқлимига мослашган оила кутилганидан ҳам узоққа чўзилиб кетган йўллардан, баъзан келажакка умид билан қараб, баъзан тушкунликка тушиб илгарилаб борарди.

Ҳаййибон гоҳо бир уфқдан иккинчи уфққа қадар чўзилган қум-сахроларни, гоҳо қуёш қиздирганда ялт-ялт қилган, денгиздан фарқи йўқ саробни томоша эта-эта, қора терларга бота-бота, тили танглайига ёпиша-ёпиша олдинга силжирди. Бир томчи сувга ташна қолган пайтлар ҳам бўлди...

Ҳайбарда танишган яҳудийлар уни қучоқ очиб кутиб олдилар. Илми билан амали бир бундай поқдомон дин арбобига муносиб ҳурматда бўлишларини изҳор этиб, шу ерда қолишни сўрадилар.

Аммо Ҳаййибон меҳмондорчилик муддатини чўзиб юборишни истамасди.

— Ниятинг қаер, эй Ҳаййибон?

— Ясрибгача бормоқчиман.
— Бу ер Ясрибдан кура хушманзара, хушҳаво, тупроги унум-
дор.
— Шундай бўлса ҳам, ниятимиз қатъий, кетмасак бўлмайди.
Бир оздан сунг карвон яна йўлга тушди.

...

Бани Қурайза яҳудийлари бир куни маҳаллаларида Ҳаййибон исмли бир олимни меҳмон қилдилар. Шомдан келаётгани, Ясриб-
да макон тутмоқчи эканлигини гапирди у.

— Мана, Ясриб, қўл узатсанг етадиган масофада.

Чиндан ҳам Ясрибга жуда яқин қолган эди. Уларнинг орасида қолиш таклифига рози бўлди. Кўпдан бери истаган жойига келган эди. Лекин бу ерда нима қилади? Илмини ошириш учун келмаган, ахир. Чунки бу ерда Шомдагидан зўрроқ олимлар йўқ эди. Бу ерда мулки ҳам йўқ эди. Савдогар эмас эди. Илми ва ахлоқини кўрган яҳудийлар унга ер, бог ҳам ажратиб, экин экиб, рўзгор тебратишга имконият яратдилар. Ҳаййибон тинмай ўқиб, ибодат қилиб, ибратли ҳаёт кечира бошлади.

Қургоқчилик мавсуми келганда яҳудийлар унинг ҳузурига тупландилар, ёмғир дуосига чиқишини сўрадилар.

— Йўқ, бу ишни қилолмайман. Аввал муҳтожларга садақа беришингиз керак.

— Қанчадан берамиз?

— Бир миқдор хурмо ёки икки миқдор арпа.

У истаган миқдорда муҳтожларга садақа тарқатилди. Шундан кейин улар билан биргаликда ёмғир дуосига чиқди, ялиниб-ёлворди. Жаноби Ҳақ ёмғир юборди.

Яна бир неча бор ёмғир дуосига чиқилди. Ҳар сафар халқ севинч билан қайтди.

Бир куни Ҳаййибон касал бўлиб қолди. Анча қариган, вужуди ҳам ҳолдан тойган эди. Уни зиёрат қилишга келдилар. Саломатлик тиладилар. Бироқ Ҳаййибон вақт-соати яқинлашганини сизди. Бир куни ўзини бир оз дуруст ҳис эттач, қурайзаликларга хабар берди. Тупландилар.

— Эй яҳудий миллати, мен Шомдек тўкин-сочин ва барака ошиб-тошиб ётган заминни тарк этиб, сизларнинг бу қургоқчил ерларингизга нима учун келганимни биласизларми? — деди.

— Билмаймиз. Албатта, сенинг бундан кўзлаган алоҳида мақсадинг бўлиши керак.

— Бу ерга яқин орада юборилажак Пайгамбарни кутиш учун келган эдим. Зеро, Ясриб унинг ҳижрат қилиб жойлашадиган ватанидир. Бу пайтгача унга пайгамбарлик вазифаси берилар, мен ҳам унинг динига кириб саодат топарман, деб умид этдим. Бироқ умрим поёнига етганини сезиб турибман. Унга етишиш менга насиб бўлмас экан. Шуни яхши билиб қўйингки, унинг пайгамбарлик вазифасини олишига жуда ҳам оз вақт қолди, шарпаси бошингизнинг устида турибди, десам сира янглишмай-

ман. Унга ишониб, динини қабул этишда бошқалар сизлардан утиб кетмасин. Чунки у зиммасига ўзига бўйсунмаганларга қарши қилич ишлатиш ва болаларини асир қилиш вазифасини ҳам олади. Зинҳор сизларни унинг динига киришдан ҳеч ким тўсмасин...

Ҳаййибон шу гапларни айтиб, жим бўлиб қолди ва бир неча кундан сунг ҳаётдан кўз юмди. Қурайза қабристонига дафн этилди.

Ҳаййибоннинг бу сўзлари нечоғли самимий эди? Жунатиладиган сўнги пайгамбарнинг даъват кунларигача яшаса, чиндан ҳам иймон келтириб, мусулмон бўлармиди? Илоҳий ирода уни қандай кутиб олади? Эртага — ҳисоб-китоб куни унга қай тарзда муомала қилинади?

Биз бу саволларнинг жавобини билмаймиз. Аммо унинг бу йўлда ватанини тарк этгани, шу йўлда турли машаққатларга дуч келгани ва мақсадини амалга ошириш учун узоқ сафарга чиққанини биламиз. Бироқ у юрагидаги армон билан ўлиб кетди...

...

Ясрибнинг бутга сигинадиганлар маҳалласи...

Салама ибн Салом исмли, гапга тушунадиган ва бошқаларга тушунтира оладиган ёшдаги бир бола... Уларнинг ёнидаги бир тошда утирар ва оломонга қарата ҳаяжонли нутқ сўзлаётган яҳудий қўшнисини зўр мароқ билан тинглар эди.

У яҳудий тўпланган одамларга қиёмат куни келиши, бутун жонзотларнинг қирилиб кетиши, кейин қайта тириятирилиши, яхши-ёмон амалларнинг ўртага қўйилиб, ҳисоб-китоб қилиниши, инсонларнинг бу ҳисоб-китобдан сунг жаннатга ёки жаҳаннамга кириши ҳақида гап уқтирар эди.

Унинг сўзларини тинглаётганларнинг ҳаммаси мушриклар эди. На охиратни, на қайта тирилиш-у на ҳисоб-китоб ва на мезонни билардилар.

— Менга қара, эй роҳиб, сен бу гапларингга чиндан ҳам ишонасанми? Сенинг айтаётганларинг муқаррар равишда содир бўладими?

— Албатта.

— Яъни, ичида жаннат ва жаҳаннам мавжуд бўлган бир оламда инсонлар қайта тирилтирилиб, ҳисоб-китоб қилинади, шундайми?

— Ҳа. Нимани ўртага қўйиб қасам ич, десангиз, ҳаммасига тайёрман.

Сунгра атрофида йигилганларга бирма-бир қараб чиқди.

— Истардимки, уйимда тандирга олов ёқиб мени ёндирсангиз, зора, мен шу оловда ёниб кул бўлсам-у, эртанги кун у дунёда дузах азобидан қутулсам.

Тингловчилардан бири гапга аралашди.

— Жабр сенга қўшни, ўз жонингга жабр қилаётирсан. Бу гапларингни тасдиқлайдиган далилинг борми?

Яҳудий кузларини Макка томонга қаратди. Уфқларга термулди, сунгра қуллари билан ишора қилиб, шундай деди:

— Менинг сўзларимни тасдиқлайдиган инсон мана шу томонлардан яқинда вазифасига чақириладиган бир пайгамбардир.

— Яхши. Хуш, биз уни қачон кўрамиз?

Яҳудий бу дафъа эшикнинг олдида утирган Салама ибн Салмонни кўрсатди:

— Мана шу бола балагатга етса, кўради.

Бу сўзлар Саламанинг онгига муҳрланиб, узоқ йиллардан кейин ҳам унутилмайдиган бир хотира бўлиб қолди.

...

Бир куни Ясрибнинг ерли аҳолиси бўлмиш мушриклар билан яҳудийлар орасида кичик бир келишмовчилик чиқди. Мушриклар кўп эди. Асида қўрқоқ бир миллат бўлган яҳудийларнинг кўпдан бери попугини пасайтириб қўйишган, улар лом-мим демайдиган бўлиб қолган эдилар. Қачонки, бир жанжал чиқса, Ҳазраж ва Авс қабиласи яҳудийлардан устун келар, яҳудийлар эса, мағлубият аламини тортар эдилар.

— Бир куни сизларнинг адабингизни берамиз, эй Ясриб халқи, — дейишарди яҳудийлар.

— Бутун адабимизни беришга ким ҳалақит берапти?

— Бутун сизларнинг қўлингиз баланглигини инкор этолмай-миз.

— Ҳар доим шундай бўлади! Билиб қўйинглар!

— Мана, кўрарсизлар, бир кун келиб бизнинг кунимиз ҳам туғиб қолар.

— Тушларингизни сувга айтинглар. Ясриб доимо яҳудийларни чиғириқдан утказадиган бир тегирмон бўлиб қолаверади. Бир куни келиб, гўрингизни қазийдиган битта яҳудий ҳам қолмайди.

— Униси ҳали номаълум. Биз кутаётган Пайгамбар келсин, ушанда ким голибу ким мағлуб бўлиши аён бўлади. Кўрасизлар ҳали, сизлар билан бошқача ҳисоблашамиз, Од ва Ирам қавмлари каби йўқ бўлиб кетасизлар!..

Яҳудийларнинг нимага шамаъ қилаётганини тушуниб етмаган мушриклар қўпол муомалага ўтақолдилар:

— Қани, дафъ бўлинглар бу ердан, лаънати яҳудийлар!

Ҳақ дин йўлида

Ханифлар

Маккада байрам. Маккаликларнинг деярли ҳаммаси шаҳар кучаларига чиққан. Улар бир бутуннинг атрофига тўпланганлар.

Қурбонликлар сўйилиб, бутта бахшида этилаётир. Қилинган қурбонликлардан бутлар нимани тушунганликлари ҳеч кимни қизиқтирмайди.

Шу байрам куни бу одамларга қўшилмай, уларнинг кулгиси хатти-ҳаракатларини бир чеккада кузатиб турган тўрт киши ҳам бор эди. Улар жуда гамгин эдилар.

— Қавмимиз тутган йўл ҳеч ҳам тўғри эмас-да... Ҳақиқий дин бу дин эмаслигига қасам ичишим мумкин.

— Гапинг тўғри, эй Варақа. Мен ҳам сенинг фикрингга қўшиламан. Мана, масалан, қошида қурбонлик сўйилаётган бу бут, менингча, бошқа тошлардан сира фарқ қилмайди. Ҳеч кимга фойдаси ҳам йўқ, зарари ҳам.

Бу сўзларни сўзлаган Зайд ибн Амр эди. У яна биродарларига қараб:

— Мен қатъий қарор қилдим: дарҳол йўлга тушаман-да, ҳақиқий динни излайман. Менингча, ҳақ дин пайгамбар Иброҳимнинг динидир, — деди.

— Ҳа, албатта, Иброҳимнинг динидан бошқа ҳақ диннинг йўқлигига аминман.

Сўхбат шу тарзда давом этди. Қисқа вақт ичида йўлга тушишга аҳдлашиб, тарқалдилар. Булар — Варақа ибн Навфал, Зайд ибн Амр, Усмон ибн Ҳувайрис, Абдуллоҳ ибн Жаҳш эди. Аммо бу йиғилиш ва сўхбат Фил ҳодисасига нисбатан қайси йили булгани номаълум.

...

Варақа ибн Навфал Шом томонларга кетди. Учрашган дин арбобларининг таъсирида христианликка кирди. Уқиш, ёзишни ўрганди. Христиан динига оид китобларни ўқиди. Иброний, яъни, қадимги яҳудий тилини ўрганиб, Тавротни ҳам мутолаа қилди.

Маккага қайтганда яҳудийликни ҳам, христианликни ҳам чуқур ўрганиб олим бўлган, ҳатто Тавротдан, Инжилдан баъзи нарсаларни ёдлаб олган эди. Баъзан яҳудий тилида ўқиган диний китобларининг мазмунини араб тилида сўзлаб берарди. Аммо на бировни христианлик динига чорларди, на Макка аҳлидан бирор киши унинг олдига келиб: «Эй Варақа, пайгамбар Исо алайҳиссаломнинг динини менга ҳам ўргат, мен унинг динига киришни истайман», дер эди. У ўз ҳолича, тўғри эканлигига ишонган христианлик динига содиқ бўлиб қолаверди. Биров келиб: «Сенинг бутларимизга ибодат қилганингни кўрмай қолдик. Энди орамизга қўшилмасанг, бўлмайди», демади ҳам.

Вақт ўтиб Варақанинг кўзлари хиралашди. Яхши кўрмайдиган бўлиб қолди. Лекин ўқиган китобларида ёзилган маълумотлар ёдида эди. Чунончи, Таврот ва Инжилда ўқиганида бир неча оятнинг энди келадиган Пайгамбар ҳақида хушхабари унинг зеҳнига ўрнашиб қолган, бу сўнгги Пайгамбарни интизорлик билан кутар эди. У зот шу Макка шаҳридан чиқади деб ишончи комил эди. Ора-сира маккалик танишларига чуқур разм

солар, «Ажабо, булардан қайси бири пайгамбар булиши мумкин, саодат тожи улардан қайси бирининг бошига кийгизилар экан-а?!» деб ўйлаб қоларди. Кимга пайгамбарлик унвонини муносиб кўришини, албатта, Оллоҳ ўзи яхшироқ билади.

— Нима бўларди: эй Раббим, мени ўша Пайгамбарга етиштирсанг...

Сўнги пайтларда Варақа шу дуони пичирлаб айтиб юрадиган бўлиб қолди.

...

Усмон ибн Ҳувайрис Шомга борди, уша ерда муқим ўрнашди. У ҳам христианликни қабул қилди. Бундан ташқари, Шом ҳокимига маккаликлар устидан арз этиб, агар уларнинг устига мунтазам бир қўшин билан юриш уюштирилса, у ерларни осонгина фатҳ қилиш мумкинлигига ишонтирди.

Ҳоким ўзининг қули остида хизматда булган иккинчи даражали бошқа бир ҳокимга мактуб ёзиб, Усмон ибн Ҳувайрисдан бериб юборди. Мактубда қўшин билан Макка устига юриш қилиш ва у ерларни ишғол этиш буюрилган эди.

Ҳоким ибн Жафна бу фармонни бажариш учун тайёргарлик кўра бошлади. Шу пайтда унинг мақсадидан воқиф булган дарвешлар гуруҳи Ибн Жафнани зиёрат қилиш учун изн сўрадилар. Ибн Жафна ҳузурига ташриф буюрган таркидунёчилардан сўради:

— Хуш, хизмат?

— Эй малик, Ҳаром халқи устига қўшин билан юриш қилиш ниятингни эшитдик, шу тўғрими?

— Ҳа, тўғри. Менга буюрилган фармон шу.

— Эй малик, бизлар сени яхши кўрамыз. У ерларни босиб олсанг, бундан бизга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди. Аммо у ерда «Каъба» деб аталувчи, пайгамбар Иброҳим замонидан қолган бир Байт борки, Оллоҳ ҳеч кимсанинг бу Байтга қўл кўтаришига, унга ҳужум қилишига рози бўлмайди. Чунончи, бундан бир неча йил олдин Яман томонлардан келган катта қўшин Маккага етай деб турганда, Оллоҳнинг қаргишига учраб, маҳв булиб кетди. Бу айни ҳақиқатдир. Зинҳор бундай ишга бел богламагин, — дедилар.

Шундан кейин Фил ҳодисасини тафсилотлари билан сўзлаб бердилар.

— Буларни фақат ва фақат яхшилик тилаб гапириб бердик, эй малик. Бошинга бир кулфат тушса, биз учун бениҳоя қайгули бўлади, — дедилар.

Ибн Жафна уларни кузатгач, кичкина бир текширув утказиб, Абраҳа лашкарининг фожиавий ҳалокати ҳақида аниқ маълумот олди. Дарҳол тайёргарликни тўхтатди. Усмон ибн Ҳувайрисни ҳузурига қақиртирди. Ҳарам ҳудудини фатҳ этишига бундай имконият яратиб бергани учун ташаккур билдирди. Бу ҳали ҳамир учидан патир, дея бир неча кўйлак ҳадя этиб, эгнига кийдирди.

Усмон янги либос кийгани учун кечқурун танасининг қаттиқ қичишаётганини сизди. Қашинган эди, яралар пайдо бўлди. Ўзини тобора ёмон ҳис қила бошлади. Шундан кейин бирданига:

— Ё, алҳазар...— деб юборди.

Аммо вақт утган эди. Кўйлагига заҳар суртилганига ҳеч шубҳаси қолмади. Дарҳол ечди. Бироқ энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмасди. Секин-аста ўлими яқинлашаверди.

Бир неча соатдан сўнг ибн Жафнанинг ҳузурига кирганлар унга Усмон ибн Ҳувайриснинг типирчилаб-типирчилаб, жон берганини билдирдилар.

— Бизга қазиган чоҳга ўзи йиқилди, — деди ҳоким.

...

Абдуллоҳ ибн Жаҳш турли жойларга борди, кўп одамлар билан мулоқотда бўлди. Ниҳоят, у ҳам христианликка кирди. Бу дин унинг қалбига ҳузур ва осойишталик бағишлади. Абдуллоҳ қидирган нарсасини топганига ишончи комил эди. Яна Маккага қайтди ва у ерда тинч ҳаёт кечири бошлади.

...

Зайд ўртоқлари билан хайрлашиб, уйига келгач, мақсадини аввал хотини Сафийяга билдирди. Ҳадромийнинг қизи Сафийя бундан сира хурсанд бўлмади. Эрини жуда яхши курарди. Яхши хулқли, покиза ва суюкли инсон эди. Келишган, басавлат бир киши эди. Узоқ вақт ундан айрилишини ҳеч ҳам хоҳламади.

— Кетма, Зайд, шу ерда ёнимда қол, сенсиз туролмайман, — деди.

Аммо Зайднинг аҳди қатъий эди. Бу шунчаки айтилган гап эмас, кўнглининг туб-тубигача сингиб кетган дунёқараш эди. Эрхотин ҳеч келиша олмадилар. Зайд кетиш фикридан бир дақиқага бўлса-да, қайтмади. Сафийя кеткизмайман, деб ўжарлик қилиб туриб олди. Зайд Сафийя курсатган ҳамма вазларни сабр-тоқат билан тинглади, уни кўндиришга уринди, кейин:

— Аммо мен, албатта, ҳақ динни топишим керак. Бу йўлда ҳар қандай огирчиликка, йўқотишларга ҳам тайёрман, — деди.

— Хўп, биз сенсиз нима қиламиз?

Зайд ўғлига ишора қилди:

— Мана, Саид. Боламни багринга босиб, ўзингни овутарсан.

Келажақда жаннат хушхабарини ҳаётлик чоғидаёқ оладиган бу кичкина бола «Ашарайи мубашшара»дан (пайгамбаримиз жаннати булганликларидан хушхабар берган ун кишидан) бири бўлган Саид ибн Зайд ҳазратлари эди.

Бироқ бу баҳона Сафийяни ишонтиролмади.

— Айтишга осон. Лекин аёл учун эрининг урни бошқа, ўғилнинг урни бошқа.

Баҳс-тортишувлар шу тарзда чўзилиб кетди, Зайд хотинини ҳеч кўндиролмади. Охири, у рози бўлмаса ҳам, йўлга чиқишга қарор берди. Сафийя ҳам, ўз навбатида, уни қандай қилиб бўлса, олиб қолишга қатъий киришди. Ниҳоят, аҳволни Зайднинг амакиси Хаттобга гапириб берди. Хаттоб Зайда панд-насихат қилди, дуқ урди. Ҳақ дин ҳақидаги хомхаёлни миянгдан чиқариб ташла, деб қаттиқ огоҳлантирди.

Хаттоб Зайднинг ҳам амакиси, ҳам акаси эди. Зайднинг бобо-и Нуфайл ўлганида, орқасидан икки ўгли ва хотини қолган эди. Бири олдинги хотинининг ўгли Амр, иккинчиси энди бева қолган хотинидан тутилган Хаттоб. Нуфайлнинг таъзияси куни галати қодиса рўй берди. Азага келган хотинлар дод солиб йиғлар эдилар. Араб одатларига кўра, яхши хислатлари таъриф этилган марсиялар ўқиларди. Шу пайт Нуфайлнинг ўгли пусиб бориб, бири хонага кирди. Чапга, унга аланглади. Ҳеч кимнинг у билан иши йўқлигидан фойдаланиб, бир зумда қўйнидан чиқарган рўмолни ўғай онасининг бошига ёпди.

Аёл бир сапчиб тушди. Бироқ энди булар иш бўлган, рўмол бошига ёпилган эди. Бундан буён Амр ўғай онасининг якка кўжайини бўлиш ҳуқуқини қўлга киритган эди. Истаса унга ўзи ўйланди, истаса, бошқа бировга сотиб юборарди. Чиркин, аммо кенг тарқалган одат эди бу. Эри ўлган хотин марҳумнинг жановаси ўқилаётганида аза тутсинми ёки эрининг яқин қариндошларидан бири тўсатдан бошига ёпадиган рўмолдан сақланиш йўллари ҳақида бош қотирсинми? Бошига оғир кулфат тушган аёл ё бутун дардини унутиб, фақат шу ҳақдагина ўйлаши ва овланишдан қутулиши, ё бошига тушадиган ишга рози бўлиши, икки йўлдан бирини танлаши керак эди. Учинчи йўл йўқ эди.

Марҳум уйдан олиб чиқиб кетилгач, ов муддати тутарди. Амр ўғай онасининг бошига рўмол ёпиш орқали эгалик ҳуқуқини қўлга киритгач, уни бировларнинг ихтиёрига топшириб қўйиш ниятида эмаслигини очиқ-ойдин билдирган эди.

Ўзига маъқул бўлган пайтда унга уйланди. Бу никоҳдан Зайд исми бир ўғил дунёга келди.

Зайд ўлғайгач, қавмининг бу аҳмоқона одатларига қарши қалбида жирканиш ҳисси уйғонганини ҳис этди. Тошларга, дарахтларга тангри дея сизгинишнинг бемаънилигини англади. Бундай хатти-ҳаракатлар нотўғрилигини айтишдан тап тортмади. Аммо бу йўлда илк бор унга қарши чиққан одам ҳам амакиси, ҳам онаси бир ака бўлган Хаттоб эди.

Зайд Хаттобдан роса калтак еди.

Шундан кейин Сафийя ҳар сафар Зайднинг йўлга тайёргарлик кўраётганини сезди дегунча, Хаттобга хабар қўнатар, масала шу билан ҳал бўлар эди. Аммо бир куни келиб бу чора-тадбирлар ҳам фойда бермай қўйди. Эрта-тонгда ўзини бир ишни назорат қилиш учун чиқиб кетаётгандек кўрсатган Зайд кечқурун уйига қайтмади. Сафийя ўғли Саид билан унинг орқасидан қон йиғлаб қолди.

Зайд Ҳарам заминини тарк этгач, кунларча йўл юрди. Дуч келган жойда дин арбоблари ҳақида суриштирди, кўнглада ёнаётган дарди бедавога малҳам қидирарди.

Ниҳоят, бир христиан руҳонийси унинг саволларига шундай жавоб берди:

— Сенга Исо алайҳиссаломнинг динига киришни тавсия этман.

— Исонинг дини мени қониқтирмайди.

— Нера?

— Чунки Ҳазрати Исо яккаю ёлғиз бир Оллоҳга иймон келтиришни буюрар эдилар. Сизлар битта Оллоҳни учтага етказдингизлар. Оллоҳ бирдан ортиқ бўлса, учта бўлди нима, уч юзта бўлди нима?! Масалан, менинг ватанимдагилар уч юздан ортиқ илоҳ бор деб эътироф этадилар, ўшалардан қандай фарқларинг бор?

— Сен Исонинг биргина Оллоҳга сизгинишни буюрганини қардан биласан?

— Чунки Оллоҳ яккаю ягонадир. Ўзига шерик қўшишни амр этадиган кишини пайгамбарлик вазифасига тайинлаши мумкин эмас. Демак, бу — сизларнинг ишларингиз, яъни, уч илоҳ бордир, деб пайгамбар Исо эмас, сизлар айтасизлар.

Бир-икки сония тўхтаб қолди, унинг гапларини диққат билан, ҳайрат билан тинглаган руҳонийнинг кўзларига тик боқди:

— Мен эса, фақат яккаю ягона Оллоҳга ишонишни амр этувчи динни қидиряпман.

— У ҳолда сенга, иймон келтирсанг, ҳидоят топадиган бир дин ҳақида маълумот берайин.

— Қайси дин экан у?

— Иброҳим алайҳиссаломнинг динидир.

— У ҳолда менга унинг моҳиятини тушунтирсанг.

— Тушунтира олмайман.

— Нера?

— Чунки у диннинг асл моҳиятини, ўзагини, мазмунини ўзим ҳам билмайман, биладиган бирон кишининг борлигига ҳам ишонмайман.

Зайд у ердан намли кўзлар билан чиқди. Яна йўлга тушди.

— Оллоҳим, сен шоҳид булгинки, мен Иброҳим пайгамбар динининг тарафдориман. Шу дин йўлида яшашни, шу дин йўлида ўлишни орзу қиламан, — дея йўл босди.

Шундан кейин оғир-оғир қадам ташлаб кетаётган туясининг устида утирган ҳолда Иброҳим пайгамбар танитган Оллоҳга сажда этиш мақсадида бошини туянинг бўйнига эгди. «Оллоҳим, Оллоҳим, сенга қандай ибодат қилишни билолмаяпман», дея сўзланди.

Шом томонларда учратган бир роҳибга ўз ҳаётини гапириб берди. Шунда роҳиб:

— Эй маккалик биродар, тушунишимча, сен Иброҳим пайгамбарнинг динини қидираётгирсан. Сен қидирган динни би-

лувчининг ёки шу динга кирган бир кишининг борлигига кўзим етмайди. У яҳудий эмас эди, христиан ҳам эмасди. Пок ва самийий бир эътиқод билан Оллоҳга топинишни буюрган пайгамбар эди. Яҳудийлик ҳам, христианлик ҳам пайгамбар Иброҳимдан (с.а.в) кейин келган динлардир. Иброҳим пайгамбар намоз ўқир, сажда қилар ва ибодатларида сенинг ватанингда қад кўтарган Байтга йўналар эди. Зеро, у Байтни ҳам ўзи Оллоҳнинг амрига мувофиқ қўрган эди. Сен ҳозироқ орқага қайт, ўз юртингга бор. Чунки Оллоҳ сенинг қавмингдан, сенинг юртингдан бўлган бир кишига вазифа берадики, у пайгамбар Иброҳим томонидан келтирилган ҳақиқий тавҳид ва ҳанифлар динини ўргатади. У Оллоҳнинг энг суюкли бандасидир.

Зайд бундан ортиқ маълумотга эга бўломаслигига ишонч ҳосил қилиб, Маккага қайтди. У учрашган дин арбоблари берган энг сўнгги маълумот қидирганини ўз юртида топажанини кўрсатарди.

Юртига келди. Одамлар ҳамон бутларга сизинишар, ҳамон уларга қурбонликлар қилишар эди.

Танишлари ундан:

— Нима қилдинг, нима бўлди, — деб сўрадилар.

— Варақа христианликни қабул этди. Аммо у дин менга тўғри келмади. Мен пайгамбар Иброҳимнинг динига эътиқод қўйдим, — деди.

— У нимага инонарди?

— Нимага инонганини билмайман. Лекин нимага инонган бўлса, мен ҳам шунга эътиқод қилгандек қабул қилишини Оллоҳдан тилайман.

...

Бир куни Зайдни ушбу сўзларни пичирлаб юрганида кўриб қолдилар:

— Раббим, чин маънода сенинг амрингга тайёрман. Сенга қул бўлиб, бандалик қилиб буйругингни бажаришни истайман. Хайрни хоҳлаган бандангман, мутакаббир, муттаҳам эмасман. Оллоҳим, юзимни фақат сенга бурганман. Менга қандай муомала қилсанг ҳам, барибир сенга илтижо қиламан.

Зайд шу сўзларни айтиб бўлгач, ерга эгилди ва бошини саждага қўйди.

...

Зайд шафқат ва марҳамат соҳиби бўлган бир киши эди. Айниқса, қиз болаларни тириклайин тупроққа кўмишларига чидаб туролмасди.

Бу аҳмоқона ҳукми бажаришга бел боғлаган бир отага шундай деган эди:

— Шу гўдакни менга бер. Ўз паноҳимда тарбиялаб, вояга етказаман.

Зайд шу йўсинда бу гўдакни ўлим чангалидан қўтқарди. Йиллар утиб, уша гўдак балоғатга етди, ҳуснига ҳусн қўшилди, гузал қиз бўлди. Ўшанда қизнинг отасига шундай таклиф қилди:

— Хоҳласанг, қизингни ол. Хоҳласанг, яна менинг қарамогимда қолаверсин.

Зайд шу йўл билан анчагина маъсум гўдақларнинг жонини омон сақлаб қолган эди.

...

Хаттоб ўз укаси ва, айни пайтда, жияни ҳам бўлган Зайднинг бошқача одам бўлиб қайтганидан сира ҳам хушнуд эмас эди. Уни, қўлидан ушлаб, бутларнинг қошига олиб борди.

— Қани, бир кўрай. Зайд, буларга сажда қилгин-чи, — деди.

Зайд бу таклифга асло рози бўла олмас эди. Зинҳор уларга сажда қилмаслик учун шунча пайт бегона юртларда қолиб кетган, юрагини ёндираётган оташни сўндириш учун қанчадан-қанча чўлу биёбонларни ошиб ўтган эди. Юлдузлар чарогон этган осмон остида ёлғиз ўзи қанчадан-қанча кечаларни мижджа қоқмай ўтказди, қанчадан-қанча сафар заҳматларига юзида табассум билан бардош берди, «Оллоҳим, сени қидиряпман. Оллоҳим, сен пайгамбар Иброҳимга (с.а.в.) жўнатган динингни қидирмоқдаман», дея кўз ёшларини оқизди. Энди Хаттоб тугул, бутун жаҳон одамлари қўшилишиб ҳам бу ночор махлуқларнинг қошида уни бош эгишга мажбур этолмасдилар.

— Мен бутларга сажда қилмаслик учун шунча пайтгача бегона юртларни кезиб юрдим, — деди.

— Хўш, уларнинг чиндан ҳам илоҳ эканликларига энди ишондингми?

— Йўқ. Улар асло ҳақиқий илоҳ эмасдилар. Уларга тоат-ибодат қилиш одамларга ҳеч қандай наф келтирмайди. Улардан узоқ юриш ҳам ҳеч бир зарарга сабаб бўлмайди.

Хаттоб ишининг чўзилиб кетишини сира ҳам хоҳламасди. Фейли бунга йўл қўймасди. Масалани шартга ҳал этишга қарор берди. Зайдни роса калтаклагандан сўнг, энди бу тентакликка барҳам бериш пайти келди, дея уни ёлғиз қолдирди.

...

Макканинг Жидда томонидаги Балдоқ деб аталувчи манзилида яшовчи Абдулмутталибнинг невараси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Зайд ибн Амр билан ҳамфикр эди. Зайд бутларга бош эгиш у ёқда турсин, улардан қаттиқ нафратландиган Муҳаммад ибн Абдуллоҳни жуда яхши кўрар, унга иҳлоси балаңд эди. Аммо анча пайтдан буён ахтараётган буюк кишининг ёнгинасида утириб, у билан биргаликда суҳбатлашаётганидан мутлақо беҳабар эди. Фақат угина эмас, бу ҳақиқатдан у пайтлари Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг ўзи ҳам беҳабар эди...

Оддиларига дастурхон келтириб ёйдилар. Гуштан тайёрланган таом қўйилди. Бутларга қурбонлик мақсадида сўйилган молнинг гушти эмас эди, албатта. Шундай булса-да, Зайд унга қўлини ҳам теккизмади ва шундай деди:

— Мен на сизларнинг бутлар учун сўйган қурбонлик гуштингиздан ейман ва на Оллоҳдан бошқасининг исмини зикр этиб сўйилган мол гуштини. Мол-ҳолни яратган Оллоҳдир. Унинг яшаши учун қўқдан сув юборган, ердан ўт-ўлан ўстириб қўйган ҳам Оллоҳдир. Шуни била туриб ҳам Оллоҳга шак келтирасизлар.

...

Бир куни яхши одамлиги билан шуҳрат қозонган савдогар бўлмиш Абу Бакрнинг қизи Асмо Каъбанинг ёнидан ўтиб кетаётган эди. У ерда бутларга сизиниш билан банд бўлганларга қарата шундай дея бошлади:

— Эй қурайшликлар, Худо ҳаққи, орангизда мендан бошқа пайгамбар Иброҳимнинг динига эътиқод қилган кимса йўқдир. Зинодан узоқ юринг. Чунки унинг оқибати фақирликдир. Оллоҳ учун сўйилмаган молнинг гуштини ҳам еманг.

Кейин шундай мазмундаги байтларни ўқиди:

«Мен юзимни залворли-залворли тоғларни, қояларни кўтариб турган шу ерни яратганга ўгирдим. Мен кўнглимни тотли сув юклари билан тулиб-тошган булутларнинг эгасига топширдим. Шамоллар кимнинг амрига биноан у ёқдан-бу ёққа ва, аксинча, эсиб турган булса, мен ҳам ўшанинг йўлига кирдим, унга банда бўлдим».

Асманинг бу ерда ортиқ туриши хавфли эди. Чунки у ердагилар Зайдга душман бўлиб, нафратдан уларини қўярга жой тополмаётганлардан эди. Жанжал-тўполон бошланиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

...

Хаттобнинг фикрича, Зайд тоза адабини еган, энди ақли кириб қолган бўлиши керак эди. Лекин, ҳайҳот, у ўз фикридан қайтмабди. Иброҳим динига содиқ қолибди. Қаерга борса, қаерда ўтирса, Иброҳимнинг динидан гап бошлар, бутларнинг оддий тошлардан иборат эканлигини очиқ-ойдин гапирар эди.

Хаттоб уни иккинчи марта тарбиялаш керак деган фикрга келди. У жуда бақувват эди. Чинор ниҳоли каби бир ўспирин булган ўгли Умарни ҳеч аямай дўппослаган пайтлари бўлиб турарди. Аммо Умар калтак еркан, отасига булган ҳурмати боис лом-мим демасмиди ёки кучи етмаслигини билгани учун азобларга чидармиди — буниси бизга маълум эмас.

Чиндан ҳам жуда бақувват, жасур Хаттоб Зайдни олдига солиб, уйига олиб келди, иккинчи марта яна роса калтаклади. Бу калтаклардан сўнг навбат панд-насиҳатлар, танбеҳу дўқ-пўписаларга келди. Бу ҳам кор қилмагач, яна калтаклади ва:

— Бундан буён Макка тупроғига қадамингни босмайсан. Чунки энди одам бўлмаслигинг равшан... — дея қувиб юборди.

Вазият жуда кескинлашган эди. Улим хавфи тутилди. Шунинг учун Зайд ватанини тарк этди. Аммо Маккадан узоқлашишни уйламасди. Макка яқинидаги тоғу тошлардан, горлардан паноҳ топди. Қуз ёши тўқиб, оташин шеърлар ўқиб, ўзига тасалли бериб юрди. Дунёда қолган биргина орзуи яқинда келадиган сўнги пайгамбарга етишиш, унинг оёғига қўнган чангларни кўзларига суртиш эканлигини кўкка термула-термула қайта-қайта такрорларди.

Хаттоб Макка ёшларидан бир гуруҳини тўплаб, Зайдни қаерда кўриб қолсалар, тошбурон қилишга кўндирди. Зайд бирон хабар эшитиб қоларман, деган умидда ҳар келганида, ушбу безориларни учратар, улар отаётган тошларга нишон булар эди.

Бу иш бир неча бор такрорланди. Шундан кейин Зайд яна Шом томонларга бош олиб кетди. Йўл юриб борар экан, шу мазмундаги байтларни ўқир эди:

«Ҳодисалар ақл тарозисига солинса, мен бир Оллоҳга банда буламанми ёки бир дона илоҳга? Мен Лотдан ҳам Уззодан воз кечдим. Жасоратли ва сабр-тоқатли киши аслида шундай қилиши керак. Мен на Уззони илоҳ деб тан оламан, на унинг икки қизини ва на Бани Амрнинг икки бутини зиёрат қиламан. Бизнинг биргина Роббимиз борки, мен фақат унга ишонаман. Чунки эс-ҳушим ҳали жойида...»

У Шомга бу гал янги дин қидириб бормади. Фақат юрагига ёнаётган оташ алангасини пасайтирмақчи эди, холос. У учратган бир роҳиб:

— Қаердан келяпсан, эй туякаш, — деди.

— Иброҳим наслининг юртидан.

— Ҳуш, мақсадинг нима?

— Ҳақиқий динни қидирипман.

— У ҳолда сен тезда ўз юртинга қайт. У динни келтирадиган пайгамбар ё шу кунларда чиқди, ё чиқиш арафасидадир.

Зайд дарҳол қайтди. Нима булса бўлсин, Маккага киришга қатъий аҳд қилди. Босган ҳар бир қадами уни тобора Ҳарам ҳудудига яқинлаштирарди. Лекин Арзи Лаҳм деган жойга келганида, пешонасида совуқ терлар пайдо бўлди.

Атрофини нотаниш одамлар ўраб олган эдилар. Булар, эҳтимол, қароқчилар эди. Зайдни улар ҳам танимасдилар. Зайд улардан қутулиш учун ҳамма нарчасини беришга тайёр эди. Аммо бу одамларнинг уни қўйиб юбориш ниятлари йўқ эди.

Ахийри Зайд огир зарба еб, бу дунёдан абадий кўз юмди.

Бу пайтда қурайшликлар бетўхтов равишда Каъбани таъмирлаш билан машғул эдилар.

...

Унинг улимига йиглаганлар орасида Варақа ибн Навфал ҳам бор эди. У Зайднинг шаънига шу байтларни ўқиди:

«Эй Амрнинг угли, сен тутри йулни топдинг. Покиза ҳаёт кечирдинг, аёвсиз куйдирадиган жаҳаннам оташларидан узоқлашдинг. Бу сенинг яккаю ягона булган, тенги йуқ Оллоҳга ишониниң ва бемаъни бутларга сигинишдан воз кечишинг туфайлидир. Баъзан инсон ернинг етмиш қават остида булса ҳам, Роббининг раҳмати етиб бораверади».

...

Фижор урушининг қаҳрамонларидан бири сифатида бизга олдинги боблардан таниш булган Умайяа угли Ҳарб бир сафар чоғида вафот этиб, йулдошлари уни улим жойида дафн қилган эдилар.

Маккага келишгач, унинг ўлганлиги ҳақида хабар бердилар. У машғум хабарни эшитганлар Ҳарбнинг қабри қаердалигини сўрадилар. Ораларидан шоиртабиат биттаси шундай жавоб берди:

*Ва қабру Ҳарбин би макоин кафр,
Ва лайса қурба қабри Ҳарбин қабр.*

Яъни: «Ҳарбнинг қабри сувсиз бир чўлдадир. Унинг қабри ёнида бошқа қабр йуқдир».

Шундай деб таърифлашга мажбур булган эдилар. Чунки қайтиб борсалар, қаерга кўмганларини кўмганларнинг ўзлари ҳам топа олмадилар.

Энди амавийларнинг етакчиси Ҳарбнинг угли Абу Суфён бўлиб қолди. Маккада энг олди аслзода ўн киши бўлса, ўшаларнинг бири Абу Суфён эди, десак сира янглишмаймиз.

Каъба қайта қурилаётган кунларда Сакиф қабиласининг машҳур шоири Умайяа ибн Абу Солт Абу Суфён билан биргаликда Шом йулида эди.

Бир христианлар қишлоғида дам олиш учун тўхтадилар. Қишлоқдаги бир неча киши шоир Умайяа ибн Абу Солтга ҳурмат кўрсатишиб, уни совғалар билан сийладилар. Узини меҳмонга чақирдилар. Умайяа улар билан бирга кетди ва анчагача у ерда қолди. Қайтиб келгандан сўнг эғнидаги кийимларини ечди, қопқора бошқа бир либосга бурканди-да, Абу Суфёндан:

— Христиан олимларидан бири билан учрашишни истайсанми? — деб сўради.

Абу Суфён ҳеч иккиланмай жавоб берди:

— Йуқ.

— Нега?

— Чунки менга хуш ёқадиган гапни айтса, унга ишонмайман. Ёқмайдиган гап гапирса, жаҳлим чиқади.

Умайяа яна ёлғиз ўзи кетди. Қайтиб келганида, тун ярмидан оққан эди. Хурсанд эди, чўзилиб ётди. Тонг отди ҳамки, аммо Умайяаниннг кўзларига сира уйқу келмади. Чеҳрасидан ҳорғинлиги шундайгина билиниб турарди. У индамас, Абу Суфён ҳам гапирмас эди. Ниҳоят, Умайяа сукунатни бузди:

— Йулга чиқмаймизми?

— Хоҳласанг, чиқаверамиз.

Сафар яна давом этди. Икки кун юрдилар. Умайяа ҳамон гапирмас, хаёли нималар биландир банд эди. Учтинчи куни:

— Бирон нима десанг-чи, эй Абу Суфён! — деди.

— Хўш, ўзинг нега индамайсан, Умайяа? Худо ҳаққи, ҳув анави оғайниларининг қишлоғига борганиндан кейин оғзинга талқон солиб, қулф уриб қўйганмисан, деб уйлаган эдим. Ҳеч сени шу аҳволда кўрган эмасман. Нималар булганини тушунтирсанг-чи?

— Менга-ку, ҳеч нарса булгани йуқ. Мен фақат ўша қайта тирилтирилишни ўйласам, қўрқувга тушиб кетяпман.

— Қанақа қайта тирилишдан?

— Ўлгандан кейинги тирилиш ҳақида гапиряпман.

— Ўлгандан кейин қайта тирилиш тутрисидаги фикринг чинми?

— Албатта, ўлишимиз муқаррар, сўнгра тирилишимиз ҳам.

— Менинг фикримга қўшилсанг, яхшироқ буларди.

— Қанақа фикр экан?

— Ўлгандан сўнг қайта тирилмайсан. Ажр учун ҳам чақирилмайсан. Буни мени айтди деявер.

Умайяа аччиқ-аччиқ кулди:

— Менинг ўстимдан кулма, Абу Суфён. Қасам ичиб айтаманки, ҳар кимга ўлганидан кейин қайта ҳаёт берилади. Ҳисоб-китоб қилинади ва натижада одамларнинг бир қисми жаннатга, қолгани жаҳаннамга киради.

Абу Суфён кинояли оҳангда сўради:

— Олим дўстинг фикрича, сенга жаннатдан жой тегадими ёки жаҳаннамдан?

— Бу ҳақда на дўстим билади ва на мен.

Сўхбат шу билан тутади.

Умайяа Абу Суфёнининг гап уқмас бифаросатлигидан куюнди. Абу Суфён ҳам қовогини солиб олган дўстига кўз остидан кулимсираб қараб қўйди.

Шомдан қайтаётганларида яна бир қишлоққа дуч келдилар. Умайяа яна у ердан хаёли паришон бўлиб қайтди. Абу Суфён энди унинг нима ҳақда қайгураётганини билар, бирон янгилик бўлса, ўзи гап бошлар, деб ҳеч нарса тутрисида сўрамас эди. Сукунатни яна Умайяа бузди;

— Нима дейсан, ё Абу Суфён, шу, бир чеккароқ жойга ўтиб гаплашсак.

Бир чеккага ўтдилар.

— Гапирсанг-чи, ё Абу Суфён?

— Нима тутрисида? Сенинг эски сафсатаңг тутрисидами?

— Утба ибн Робия ҳақида гапир. У зулм, ҳақсизликдан узоқ юрадиган кишими?

— Ҳа, Худо ҳаққи, худди сен айтгандек адолатпарвар одам.

— Қариндошларининг ҳуқуқини ҳимоя қилиб, қариндош-уруғчиликка риоя этишни буюрадими?

— Ҳа, Робиянинг угли чиндан ҳам шунақа.

— Отаси томонидан ҳам, онаси томонидан ҳам аслзода оиладанми?

— Бу ҳам тугри.

— Курайшларнинг ичида учдан шарафлироқ бошқа кишини биласанми?

— Йўқ, билмайман.

— Фақир ва муҳтож бир кишими?

— Йўқ, жуда бой-бадавлат одам.

— Ёши нечада?

— Анча катта.

Бундай савол-жавобдан сўнг Умайёа гўлдиради:

— Мол-мулк ва ёш... Мана, Утбанинг иккита катта нуқсон.

Абу Суфён унинг нима демоқчилигини тушунмади.

— Бемаъни гапларни қуйгин. Ҳеч ҳам унақа эмас. Мол-мулк ва ёш Утбага фақат шон-шараф келтирди.

Умайёа Абу Суфёнга ёвқараш қилди:

— Мен гапимни билиб гапирман. Менинг гапим айна ҳақиқатдир.

— Сен менга очиқ гапирмаяпсан, Умайёа!.. Ниманидир яширпсан. Қани, мақсадингни тушунтир-чи!..

Умайёа эътироз билдирди:

— Йўқ. Келажакда содир бўлажак ҳодисалар ҳали менинг сўзларимни ёдинга солади. Ушанда гапларимнинг маъзини чақишга уриниб кўрарсан.

— Азизим, ахир, бирон нарсани ёрилиб гапирмасанг, ўшанда нимани эслайман?

— Уша, хаёлпаршон ҳолатда қайтиб келганимни курганимга мен кишлоқда учрашган олимдан яқинда юбориладиган сўнгги пайгамбар ҳақида гапириб беришни илтимос қилган эдим. Орамизда шундай суҳбат утди:

«У араб миллатига мансубдир», деди.

«Азизим, араб бўлишини мен ҳам билман. Қайси араблардан?» дея сўрадим.

«Араблар ҳаж учун бориб зиёрат қиладиган Байт жойлашган шаҳардан».

«Дарҳақиқат, бизда ҳам (Тоиф шаҳрида) араблар зиёрат қиладиган бир Байт бор».

«У Курайш қабиласидан чиқади...»

Шу тарзда бўлган воқеани сўзлаб бораётган Умайёа қолган гапларни қуйидагича давом эттирди:

— Бошимдан қайноқ сув қуйиб юборилгандек бўлди. Умримда бу қадар кучли ҳаяжонга тушмаган эдим. Дунё ва охират саодатини қўлдан бой берганимга узил-кесил ишонч ҳосил қилдим. Чунки бу сўнгги пайгамбарлик вазифаси менга берилишидан умидвор эдим. Шундан кейин:

«Хўш, унда бу Пайгамбарнинг сифатлари қанақа ва у ким ўзи?» деб сўрадим.

«Ўрта ёшларга етганда пайгамбарлик вазифаси бериладиган инсон. Зулмдан, ҳақсизликдан узоқ юради. Қариндошлик ҳақхуққларини назорат қилади. Шундай қилишни тавсия этади. Ўзи

фақир, аммо ҳам ота, ҳам она томонидан аслзодалар хонадонига мансуб. Халқ орасида обрў-эътиборга сазовор. Ёрдамчилари купинча фаришталардир», деб жавоб қилди.

— Умайёа, сенинг бу гапларинг гирт уйдирма ривоятлардан бошқа нарсалар эмас. Агар Оллоҳ пайгамбар юборадиган бўлса, ҳеч шубҳа қилма, ёши улуг ва шарафли кишини танлайди.

Укоз бозори

Укоз араблар кўп йиллардан бери савдо-сотик қиладиган энг катта ва марказий бозор эди. Бу ерда олди-сотдининг ҳар хил турини учратиш мумкин эди. Узоқ-узоқ манзиллардан чиқиб, бепоён чўллар оша йўл босган карвонлар бир томони Шом, иккинчи томони Яманнинг кўпгина шаҳар ва қасабаларидан келтирилган молларини шу ерга туширар эдилар. Шом билан Яман орасида чўзилиб кетган юзларча чақиримлик масофа Укоздан ҳам катта ва машҳурроқ бирор бозорни билмасди. Бу қадар гавжум, харидори бунчалик кўп бозорни юз йиллар буйи араб миллати кўрмаганди.

Бир томонда озиқ-овқат ва кийим-кечаклар; иккинчи томонда аёлу эркак, болалардан иборат қўллар ўз харидорларини пойлар эдилар. Яна бир томонда эса, мол бозори жойлашган эди.

Шу орада ҳар тарафда дошқозонлар қайнар, келиб-кетувчиларга овқатлар тортилар эди. Махсус вазифа берилган кишилар эса:

— Ёйишга овқат, ётишга бошпанаси йўқлар, қарзини тўлашга пули бўлмаганлар, бу ёққа келинг... Душманидан қўрққанлар, бу ёққа келинг. Озодлигини сақлаб қолишга пул тополмаганлар, бу ёққа, фалон кишининг ёнига келинг... — деб бақириб-чақириб юрардилар. Шоирлар шеърларини ўқир, нотиклар баланс жойларга ёки бирор туянинг устига чиқиб нутқ сўзлар эдилар.

Ҳадичанинг молларини бозорга олиб келган Буюк Амин Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳам бу йил Укоз бозорида савдо-сотик қиларди. Бозор майдонининг уртасида қизил туянинг устига чиқиб олиб халққа қарата хитоб этаётган бир қариянинг сўзларини охиригача диққат билан тинглади. Бу киши Ийад қабиласига мансуб машҳур Қусс ибн Соида эди. У араб қабиалари орасида чиройли нутқи билан шуҳрат қозонган эди. Қария араб адабиёти учун ажойиб бир намуна бўла оладиган нутқини шундай тарзда бошлади:

— Эй одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда. Бир нарсани ургадингизми, ундан фойдаланишни ҳам билинг. Шубҳа йўқки, яшаган ўлади, ўлгач, номи ўчади. Келажакда тақдирда нима бўлса, албатта, ўша юз беради. Ёмғир ва усимликлар... Озиқ-овқат ва ноз-неъматлар... Оталар, оналар, жамоалар ва якка-ёлғиз кишилар... Ибрат берувчи далиллар, сўнгра яна далиллар...

Кўкда хабар бор, ерда эса, ибрат. Қоронги кеча буржлари

билангина биргаликда мовий, дунё водийлари билан дунё, денгизлар тулқинлари билан денгизлардир... Менга нималар бўлаётир ўзи? Одамларнинг кетаётганини кўрялман, ҳолбуки, бу одамлар бошқа қайтмаётирлар. У жойда қолишга рози бўлиб, ўша жойда қолдиларми ёки қолдирилдилар-у уйқуга тодиларми?.. Қўсс ҳақиқий бир қасам билан, тўтри йўлдан тоймай, гуноҳ ишларга яқинлашмай соф юрак билан онт ичадики, Оллоҳнинг шундай дини борки, у дин сизнинг ҳозирги динингиздан гоят мукамаллиги, севимли ва ҳақиқийлиги билан ҳақ диндир. Бир пайгамбари бордирки, энди унинг замони яқин, сояси устингизда юрибди. Унга етишган ва иймон келтирган, йўлидан юриб ҳидоятга етишганлар нақадар бахтли бўладилар. Унга қарши чиққан ва исён кўтарганларнинг эса, ҳолига вой... Гафлатда қолганлар, кечмиш асрлар ва ўша асрларда яшаган умматлар ҳалок бўлдилар. Эй Ийад аҳли, қани, қаерда оталар ва боболар? Қаерда қамчисидан қон томган, шиддатидан оёғи остидаги ер ларзага келган ўша фиръавнлар? Қаерда муҳташам биноларни бунёд этиб, тиллаю кумуш билан безатганлар? Қани мол-дунё, авлод-аждодалар қани? Ўздан кетиб қутурган, улар-тириларига қарамай бойлик тўплаган, мен сизнинг энг буюк Роббингизман, деган Намруд қаерда, қани?.. Улар сизлардан кўра бойроқ эмасмидилар? Улар сиздан кўра, кўпроқ умр кечирдиларми? Дунё тегирмони уларни ҳам тошларнинг остига олиб босиб-янчиб ташламадимиз? Энди уларнинг чириган суяклари ва бум-бўш бўлиб қолган гўшаларигина қолдики, у ерларни қурт-қумурсқалар жонлантормоқда... Йўқ, иш сизлар уйлаганингиздек, осон ва оддий эмас, асло! Яккаю ягона Оллоҳ бор, ибодатга муносиб зоти Олий Удир. Тугмаган, тутилмаган... ўлмайдиган... боқий ва чексиз қудрат соҳибидир У... Утмиш авлодларимиз ҳаётига чуқур назар солсак, кўплаб ибратли мисолларни топишимиз мумкин. Ўлимга олиб борувчи ва муқаррар бўлган йўлларни кўрганимда, қавмимнинг ёшми-қарими, каттами-кичикми, ҳаммаси вақти-соати билан шу йўлга киришини мушоҳада этганимда, кетганларнинг орқага қайтмаганини ва қолганлар ҳам боқий умр кечирмаслигини тушунганимда, шунга қатъий ишонч ҳосил қилдимки, баъдаларининг бошига келадиган ўлим менинг бошимга ҳам келади...

Қўсс ибн Соида гапларини тугатди. Афсусли томони шундаки, «Оллоҳнинг бир пайгамбари бордир, замони жуда яқинлашиб қолди», деб экан, уни тинглаётганлар орасида ўша шонли Набийнинг, оламларга раҳмат бўлажак ўша Буюк Расулнинг борлигидан, ҳамма қатори, у ҳам беҳабар эди. Ҳатто яқин йиллар ичида вазифа олиши азалий тақдир зарурати бўлган Буюк Пайгамбарнинг ўзи ҳам...

Ўша бозорда савдо-сотик қилган ўттиз олти-ўттиз саккиз ёшлардаги ал-Амин Қўсс ибн Соида тилга олган ҳақиқатлар ҳақида кейин ҳам тез-тез ўйларди. Инсонлар том маънода тушқунлик ботқоғига ботган эдилар. Тобора чуқурроқ ботиб бораётган эдилар. Бу аянчли ҳаёт тарзи ўзининг бор-йўқлигидан ҳам беҳабар жонсиз тошларнинг ибодатга лойиқ маъбуд эканлигига ишониш асосига қурилган эди.

Арзимайдиган бир баҳона ҳам катта жанжалнинг чиқишига сабаб бўларди. Гудаклик чоғида тириклайин тупроққа кумилган қизларни кўрган. Бу чиркин, ваҳшиёна одат тобора кенг тарқалмоқда. Шароб ҳар қандай зиёфатнинг доимий неъматига айланган. Ичмайдиганлар бармоқ билан саноқли даражада кам. Оллоҳнинг яратган шифобахш неъматлари ҳисобланмиш хурмо, узум сингари мевалардан ҳаром ичкилик тайёрланар ва уни истеъмол қилганлар ихтиёрий жинниликка берилар эдилар.

Одамлар худди ҳайвонлардек бозорларда сотилар, сўнгра сотиб олинганлар томонидан ҳайвонлардек ишлатилар эди. Бу бечора қуларнинг ҳам ўзлари сингари бир инсон эканликлари ҳақида уйламасдилар.

Баъзан бу аҳмоқона одатларга қарши чиққан кишилар учраб турарди. Бироқ улар халқнинг дардига дармон бўлишга қодир эмас эдилар. Ҳотам Тойнинг шон ва шараф даъвоида қилган, кейинчалик тилларда дoston бўлган саҳийлиги; Зайд ибн Амрнинг улдирилаётган гўдаклардан бир нечасининг ҳаётини сақлаб қолиши; Абу Бакрнинг инсонлик шарафига номуносиб, дея бутта сизинмаслиги, шароб ичмаслиги ва зиндон узoқ юриши; Қўсс ибн Соиданинг Укозда келишига оз қолган бир пайгамбар ҳақида маълумот бериши... Булар бутун бир миллатни, инсониятни жаҳолатдан халос этиш учун етарли эмас эди. Булар жўшқин оқар дарёнинг юзидаги кўпиклар янглиг гап эди, холос. Бутун шиддати билан қутуриб оқётган бу жаҳолат дарёсини муаззам бир тўгон ёрдамидагина тўхтатиш мумкин эди. Бу эса, Оллоҳнинг кўмагига муносиб бир Пайгамбаргина қодир бўлган иш эди.

...

Муҳаммад ал-Амин ҳаётининг ўттиз тўққиз йилу олти ойини яшаб бўлди. Машаққатли ҳаёт сўқмоқларидан шу кунгача етиб келди.

Туғилмай туриб отасидан, олти ёшида онасидан, саккиз ёшида бобосидан жудо бўлишнинг аччиқ аламларини тортган, Абу Толибнинг уйида йигирма беш ёшга тулгунга қадар фақирона ҳаёт кечирган, шундан кейин Ҳадичага уйланиб, беқийёс бойлик, мол-дунёни идора қила бошлаган эди.

Ўқиш, ёзишни билмасди. Бу соҳада ҳеч кимдан сабоқ олмаган эди. Яхши тарбия олиш учун бирон-бир устоз ҳузурига жўнатилмаганди ҳам. Аслида, бунга имконият ҳам йўқ эди, зарурат ҳам. Чунки ҳар жиҳатдан ҳавас қилса арзигудек одоб, хулқ-атвор эгаси бўлиб етишган, ҳеч кимнинг унга одоб муаллими бўлишига ҳожат йўқ эди. Ён-атрофда унинг барча фазилатларига гувоҳ бўлган, дуч келган кишига лақаб берадиган халқ унга ҳам узoқ сивовлардан сўнг «ал-Амин» лақабини муносиб кўрган эди.

Уни «ал-Амин» деб аташ бошлаганларидан бери анча йиллар ўтиб кетди. Ҳеч ким уни бу лақабга нолийқ деб билмасди, ҳатто шундай деб уйламасдилар ҳам. Ҳеч ким, бу лақабни унга бериб янглишган эканмиз, демади.

Интизор кутилган шафақ

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ бир куни ёлғиз ўзи шаҳарнинг чеккасида сайр қилиб юрган эди.

— Салом сенга, эй Оллоҳнинг Расули!.. — деган сас келди.

Чапга, унга қайрилиб қаради. Ҳеч ким йўқ эди. Овоз эса, яқиндан келган эди. Эшитилгандек бўлиши мумкин эмас.

— Ас-салому алайка, ё Расулуллоҳ!..

Иккинчи марта яна шу овозни эшитди. Яна ён атрофига аланглади. Ҳеч ким йўқ. Бирон жойга яшириниб чақиряптими, деса, ундай жой ҳам эмас эди бу ер.

— Салом бўлсин сенга, эй Оллоҳнинг пайгамбари!..

Учинчи марта эшитганда, овозни ҳам, овоз келган жойни ҳам аниқлади: бу овоз бир тошдан чиқаятган эди.

Ал-Амин у ердан узоқлашди.

Оллоҳнинг Расули нима дегани? Кимга қаратилган овоз эди бу? Бунинг маъноси нима эди?

...

Энди ал-Амин галати тушлар кўра бошлади. Бу тушларнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики, айна тарзда унга ҳам рўй берарди. Қолаверса, у бундай тушларни бир-икки мартагина эмас, олти ой давомида муттасил кўрди. Аҳвол шу даражага етдики, кундузи содир бўлган бир воқеанинг оқибати қандай бўлишини ўша кечаси кўрган туши ёрдамида гапириб бериши мумкин эди. Чунки бу рўёлар қўёш сингари мусаффо, ойдин тушлар эди. Тафсилотлари бизга қоронғи бўлган бу тушлар бошланганидан бери беш ойдан кўпроқ вақт ўтган, Рамазон ойи яқинлашаётган эди. Энди Буюк Аминнинг юрагида қандайдир ёлғизликка интилиш ҳисси пайдо бўлди ва бу интилиш тобора кучайгандан-кучайди. Кўчада, бозорда, ҳатто уйда ҳам ҳеч тинчий олмасди, ўта безовта бўлиб қолди. Кимсасиз, танҳо ўзи қоладиган жойларга интиларди.

Халқ орасида ҳам унинг дилини огритган, таъбини хира қилган одам бўлмади.

Уйда эса бирон келишмовчилик бўлиши мумкин эмасди. Хотини Хадича, қизлари Руқайя, Зайнаб ва Умму Гулсум, боқиб олган угли Зайд ва ўз паноҳида вояга етказган Алидан шикоят йўқ эди. Қолаверса, қизлари Руқайя билан Умму Гулсумни амакиси Абу Лаҳабнинг икки углига, Зайнабни эса, Хадичанинг синглиси Холонинг угли Абул Оса унаштириб қўйган эдилар.

Рузгордан камчилиги йўқ эди. Шундай булса ҳам, ич-ичидан ёлғизликка кучли интилиш ҳиссини туяр ва бу ҳисни ҳеч енга олмасди.

Рамазон ойи бошланган кунларда бу туйғу унга бутунлай тинчлик бермай қўйди.

Аслида, бир неча йиллардан буён Рамазон ойи бошланганида

Макка халқидан баъзи кишилар каби у ҳам Ҳиро тоғига чиқиб танҳо қолишни, у ерда бир ой яшаб, ўтган-кетганларга меҳмондўстлик қилишни, одамларнинг жоҳилликларидан узоқ бўлишни одат тусига киритган эди. Маккага қайтгач, аввал Катъбани тавоф этар, сўнгра уйи томон йўл оларди.

Бу йил ҳам Рамазон ойини ўша ерда ўтказмоқчи бўлди. Бу истаги шу қадар кучли эдики, агар кетмаса, биров уни зўрлаб олиб борадигандек ҳис этар эди ўзини.

Қалбидан кечаётган ҳис-туйғуларни энг яқин кишиси, уни ҳаммадан кўра яхшироқ тушунадиган умр йўлдошига очди. Хадича унинг фикрига тамомила қўшилди. Шундан кейин Муҳаммадга озиқ-овқат, егулик нарсалар тайёрлади. Ал-Амин ўз ортидан унга бутун борлиги билан мафтун бўлган хотини, қизлари, Зайд ва Алининг:

— Хайр, кўришгунча хайр! Бизни у ерда эслаб тур, ота-жон... — деган овозларини эшита-эшита, уйдан узоқлашди.

...

Хадича Муҳаммад билан турмуш қурган кундан бери уни фазилат йўлида тобора камолот чўққиси сари илгариллаётган ҳолда кўрар, доимо севиб-ардоқлар, у билан оила қурганига сира ҳам пушаймонлик туймас эди. Хадичада унга нисбатан чексиз ишонч туйғуси бор эди. Сўнги пайтларда бир тошнинг унга: «Салом сенга, эй Оллоҳнинг Расули!..» деганини айтганида: «Ёлгон гапираятмисан, ахир, тош ҳам гапирадими? Тошнинг гапирганини ким эшитган экан?» деб эътироз билдирмади. Ёки: «Эҳтиёт бўл, бу тагин жину шайтонларнинг иши бўлмасин?!» демади, аксинча, бу гапларни эшитиб, ич-ичидан қувонди, кўнглида яқин орада бу галати ҳодисаларнинг ҳаммаси ойдинлашса керак, деган фикр пайдо бўлди.

Бу дафъа ундаги ёлғизликка интилиш ҳиссини ҳам яна яхшиликка йўйди, маънавий оламдан узатилган бир қўлнинг ўзига чорлаётганига ишончи комил эди.

...

Муҳаммад бирор соат йўл юргач, Ҳиро тоғига яқинлашди. Энди юқорига кўтарилиши керак эди. Тошларга тирмашди. Худди олдинда биров чақираётгандек баландикка кўтариларди. Ниҳоят, бир горнинг оғзига етиб борганида:

— Шу горда қолавер... — дегандек бир овоз ич-ичидан келиб қулоқлари остида янгради. Энди унда яна баландроққа чиқиш истаги қолмаган эди.

У ўзини гўё илоҳий бир оламдан идора этилаётган қўллар тортиб-тортиб айнан мана шу гор оғзига олиб чиққан каби ҳис қилди.

Муҳаммад горга яхшилаб ўрнашиб олди.

Орадан кунлар ўтди.

Хадича бир куни қаршисида Муҳаммад ал-Аминни кўриб бениҳоя севинди. У егулиги тугаганлиги туфайли уйига келган эди. Тез фурсатда озиқ-овқат тайёрланди. Яна уйдан чиқди. Каъбани тавоф этгач, узига маскан тутган горга қараб жўнади.

Тақдир уни ҳар томондан қўраб олиб, кузатиб тургандек эди. На Маккада туришига йўл қўяр, на бошқа бирор горга жойлашишига ижозат берарди.

Муҳаммад яна ўша горга жойлашди.

Ал-Амин горда нима қилар эди?

Бу нарса тарихларнинг тубсиз теранликларида пинҳон қолган бир сирдир.

Ўқиш-ёзишни билмаган, ёнида суҳбатдоши йўқ, муайян динни қабул қилмаган ва унга ибодат этиш билан банд бўлмаган одам горда нима иш қилиши мумкин эди? Муҳаммад ҳатто кейинлари ҳам у ерда вақтини қандай ўтказгани ҳақида ҳеч гапирмаган эди.

Эҳтимол, Буюк Амин фаришталар оламидаги қатъий қарорга биноан илоҳий ҳукм билан одамлардан узоқлаштирилгандир. У ерда эртанги куннинг ягона ва буюк ҳалоскори бўлиши учун зарур қуввайи маънавийга секин-секин руҳига сингдирилди. Аммо у ўзида фақат инсонлардан узоқлашишга чуқли эҳтиёж сезди, горда лаззатини, сурурини, роҳатини ҳис этди.

Муҳаммад Ҳиро тоғларининг тик қоялари орасида жойлашган бу гордан залолатнинг қутурган селларига ва жаҳолатнинг шиддатли буронларига асир бўлган одамларнинг қутсиз, ирганч ҳаётлари туфайли файзини йўқотган муборак шаҳарни узоқдан кузатди. Овқати тугагандагина Маккага тушиб, тезгина егулик озигини гамлаб, яна руҳиятини ардоқлаётган гор томон йўл оларди.

...

Рамазон ойининг йигирма олти куни ўтган, тун чўккан эди. Ўша кеча ҳам жуда оддий, фақирона солинган урнига ётди. Ҳар кечадаги сингари уйқута кетди. Эрта тонгда уйгонди. Янада тўғрироғи, галати тарзда кимдир томонидан уйғотилади. Қайтиб ухлай олмади. Орадан бирмунча вақт ўтди, тўсатдан горда умрида ҳеч кўрмаган бир хилқат пайдо бўлди. Бу туш эмас, ўнги эди. Олоҳнинг махсус вазифа билан жўнатилаган ваҳий фариштаси Жаброил эди у.

Фаришта ал-Амин Муҳаммадга:

— Ўқи!.. — деди.

У ҳаяжон ичида жавоб берди:

— Мен ўқишни билмайман.

Фаришта ал-Аминни ушлаб, қаттиқ силқитди. Шундай сиқар эдики, Буюк Амин суюқларининг қисирлаганини ҳис этди. Сўнгра, қўйиб юборди ва яна:

— Ўқи!.. — деб буюрди.

— Мен умримда ўқиган инсон эмасман.

Фаришта яна уни ёқасидан маҳкам тутди, яна сиқиб, буга

бошлади. Шу даражада қаттиқ сиқар, азоб берар эдики, буюклар буюги кучининг қолмагани, дармони кетганини сезди. Бир инсоннинг бунчалик азобга чидаши мўъжиза эди. Яна қўйиб юборди, яна буйругини такрорлади:

— Ўқи!..

— Мен ўқиган одам эмасман.

Бошқача жавоб бериши ҳам мумкин эмас эди. Шу кунгача ўқишни ўрганмаган эди. Нима ўқиши лозимлигини ҳам билмасди.

Фаришта уни учинчи марта тутиб, сиққанда ал-Амин бугунлай ҳолдан тойди, энди бу дунёдан умидини батамом узди, тақдирга тан берди.

Бу дафъа фаришта беш оятдан иборат илк ваҳийни Муҳаммаднинг хотирасидан сира ҳам ўчмайдиган қилиб руҳи ва онгига сингдириди:

«Яратган зот булмиш Парвардигорингиз номи билан ўқинг! У инсонни лахта қондан яратган. Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз қаламни (яъни, ёзишни) урганган ута карамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди» (Қуръони Карим, Алақ сураси, 1-5-оятлар).

Шундан кейин фаришта гойиб бўлди.

Буюк Амин умрида кўрмаган, учратмаган, эшитмаган, хаёлига ҳам келмаган гаройиб ҳодиса қаршисида ўзини йўқотиб қўйган, қаттиқ ларзага тушган эди.

Ўқиш-ёзишни билмайдиган одамга қайта-қайта «Ўқи!» деб буюрилиши, ўқишни билмаслигини айтди, дегунча, қийин-қистокқа олинишининг боиси нимада эди.

Нима учун фаришта ваҳий этилган бу беш оятни дарҳол баён қила қолмади?

Бу хилякатнинг ёмон ниятда келмагани аниқ эди. Чунки у беҳад куч-қудратга эга эди. Узининг гавдаси, савлатига қараганда, анча кучли бўлган Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳам ҳатто унинг қаршисида «Мен ўқиган инсон эмасман», дейиш билангина чекланди, уни қаттиқ тутиб, қийнаган, ёқасидан олиб, сиққанда ҳам қаршилиқ кўрсатмади «Нима қиялпсан, ўзи?» дея олмади, учинчи марта қийнаганида:

— Етар энди, ҳаддингдан ошма!.. — деб юбормади.

Энди горни тарк этиб, уйига қайтиш ҳисси унинг бутун вужудини чулғаб олди. Жуда қаттиқ қўрқувга тушган, эс-ҳушидан айрилаётган эди. Гордан чиққан пайтида осмон шафақлана бошлаган эди. Ҳавода саҳар вақтининг сариналиги бор эди.

Кечқурун Муҳаммад ибн Абдуллоҳ тарзида кирган гордан у тонг саҳарда Муҳаммад Расулуллоҳ (соллаллоху алайҳи васаллам) бўлиб чиққан эди. Ер юзини сўнгги марта шараф-ла безайдиган Буюк Пайгамбар билан самовот орасида бундан буён йигирма уч йил давом этадиган мулоқот Ҳиро тоғидаги ушбу муаззам маросимдан бошланган; илк ваҳий қалби пок Муҳаммадга Жаброили Амин ёрдамида туширилган, онгига нақш этилган эди.

Бир оздан кейин қуёш бутун ҳашамати билан чарақлаб чиқиши керак. Коинот яратилгандан бери ҳали бирон куннинг

тонгида ҳам қуёш шу даражада хайрли, бу даражада қутлуг хабар билан чиқмагандир!

Аммо асл маънавий қуёш Ҳиро тогининг тик қоялари орасидаги горда порлаган, бутун коинотни қамраб олажақ раҳмат тимсоли, ҳидоятнинг энг буюк ва сунгги йўлбошчиси, Оллоҳнинг энг шарафли, энг суюкли, энг Буюк Пайгамбари улароқ қоялар орасидан секин-аста пастга эниб келарди. Бутун борлигини қамраб олган ва ларзага солган бу муаззам ҳодиса туфайли тугилган ҳаяжон ҳали ҳам босилмаган эди. Қалбида эса, унга ўқишни буюрган уша қудратли хилқат ваҳий этган сўзлар такрорланарди:

— Яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан ўқинг!..

Қоялардан пастга тушиб, текис йўлдан юриб кетди. Макка томонга бурилди. Уйига келгунга қадар горда бўлган воқеа кўз олдидан кетмади. Фаришта ўқиган оятлар бутун уй-хаёлини банд этган эди. Хаёли шу қадар банд эдики, ҳатто сунгги пайтларда доим салом берадиган бўлиб қолган тошнинг ёломига ҳам диққати чалгимади.

...

Хадича хоним қуёш эндигина чарақлаб чиққанда тўсатдан уйга кириб келган эрининг юзида галати ўзгариш кўрди. Бу муборак чеҳра ҳали горда юз берган воқеадан ўзига келиб улгурмаган, хиёл титрар эди.

— Менинг устимни ёпинг, тезроқ ёпинг, — деди Муҳаммад.

Устига кўрпа ёпилди. Анчагача шундай ётди. Бир оз тинчлангач, бўлган воқеани Хадичага гапириб берди.

— Жуда ҳам кўрқиб кетдим, — дея сўзларини тутатди.

Ақли расо аёл бўлмиш Хадича кўпдан буён кутаётган хушхабар келганини англади. Бу воқеа оддий воқеалардан эмасди. Инсонларни залолатдан ҳидоятга бошлайдиган Пайгамбарга илк оятларнинг нозил қилиниши албатта шу қадар ваҳимали бўлиши керак эди. Хадича сира ҳам иккиланмади. Пайгамбарнинг, қолаверса, оламларга раҳмат бўлмоқ мақсадида вазифа олган энг Буюк Пайгамбарнинг умр йўлдошига муносиб бир виқор, ишонч ва қатъият билан:

— Калло... валлоҳи ла йўҳзи каллаҳу абада... — деди.

«Йўқ, Оллоҳ сени асло, ҳеч вақт ўз ҳолингга ташлаб қўймайди. Чунки сен ҳар доим қариндошларига гамхўр, мусофирларга меҳмондўст, ожизларга ёрдамани аямаган, фақирларни тўйдириб, фалокатга учраганларга мадад қўлини чўзиб келган буюк инсонсан», дегани эди бу.

Шундан кейин Хадича Муҳаммаднинг (с.а.в.) қўлидан тутиб, амакиваччаси Варақа ибн Навфалнинг ҳузурига олиб борди.

— Тингла, амакимнинг ўгли, — деди Хадича.

Варақа Пайгамбаримизнинг (с.а.в.) сўзларини зўр диққат ва

ҳаяжон билан тинглади. Буюк Пайгамбар сўзларини тутатганида, ортиқ ҳаяжонини босиб тура олмади:

— Қуддус... Қудаус... — дея бақириб юборди. — Бу кўрганинг Буюк Оллоҳнинг Мусога (с.а.в.) юборган Руҳул Қуддуси, Номуси Акбаридир. (Булар Жаброил алайҳиссаломнинг бошқача номлари).

Кейин бирдан Варақа ўзининг анча қариб қолганини эслаб қолди. Кўпдан бери дин арбоблари, диний китоблар келиш зомони жуда яқинлашиб қолганидан хабар берган пайгамбарга ниҳоят етишган эди. Аммо энди унинг ёши анча улут, бир оёги ерда бўлса, бир оёги гўр лабида эди. Бир пайтлар Сирф қавми сингари тушкунликка тушмаслик, улар сингари бутларнинг қўлига айланмаслик учун ватанини тарк этган, неча-неча ҳафталаб йўл юрган, диндор кишилар билан учрашган, ҳақиқатга етишиш йўлида қанчадан-қанча заҳматлар чеккан эди. Сунгра христианликни қабул қилган, бирок яқин орада келажак пайгамбар ҳақида шахсан ўзи китоблардан маълумотлар туплаб, унинг йўлига интизор кўз тутган эди.

Мана, энди унинг уйида Пайгамбарликнинг дастлабки зиёлари таралган саодатли дамларда Варақанинг ҳаёт шамчиروғи сўнаётган эди. У огир хурсиниб қуйгач, сўзларини шундай тарзда давом эттирди:

— Қанийди, халқни янги динга даъват қиладиган кунларингда ёшгина йигит бўлсам. Қавминг сени юртингдан ҳайдаб чиқарган пайтда соғ-саломат бўлсам...

— Улар мени ҳайдайдиларми?

— Ҳа. Чунки одамларни сен каби бирор динга даъват қилган пайгамбарларнинг ҳаммаси душманликка учраганлари тарихдан маълумдир. Агар уша кунларгача яшасам, сенга кучим етганича ёрдам бераман.

Варақа қаттиқ ҳаяжонланган, қайта-қайта:

— Субҳаноллоҳ... Субҳаноллоҳ.. Бу — Мусога туширилган Номусдир, Жаброилдир, — дер эди.

...

Неча йиллардан буён орзиқиб кутилган хушхабарга етишиш қувончи таъсирида Хадичанинг руҳи алгов-далгов бўлган, қалбидаги бу тунтаришни оддий сўзлар билан ифода этиш қийин эди. Оллоҳнинг энг суюкли бандаси, энг буюк ва энг сунгги расулининг умр йўлдоши бўлишдек рўёбга чиқмас улкан саодат тожи ўзининг бошига кийдирилганини ўйлаганда, кўзларида севинч ёшлари порлар, бундай армоннинг ушалишидан тугилган ҳис-туйғулар юзида нурдек балқиб тажалли этар эди.

Шу кунга қадар яшаган ҳеч бир аёл Хадича ноил бўлган шараф ва саодатга эришмагани, бундан кейин ҳам эришмаяжига ишончи комил эди.

Хиро горидаги буюк воқеадан кейин масала ёпди-ёпди бўлгандек эди. Орадан кунлар ўтса ҳам, у фаришта бошқа кўринмади.

Бир, икки, уч, беш, ун беш, йигирма кунча вақт ўтди ҳамки, Жаброилдан дарак йўқ эди. Шундан кейин Муҳаммаднинг юраги сиқила бошлади, яна Хиро горига борадиган бўлди, аммо у ерда фариштани ҳеч учрата олмасди.

Баъзан юрак сиқилиши сўнги, авж нуқтасига етар ва Муҳаммад тушкунликка берила бошларди; баъзан эса, умидсизлик ҳитси шу даражага етардики, у тоғнинг тепасигача тирмашиб чиқиб, ўша ердан ўзини пастга ташлаб юборишга ҳам тайёр бўларди. Аммо ўша онда кўз олдида фариштанing қиёфаси пайдо бўлиб:

— Ё Муҳаммад, ҳеч шубҳасиз, сен Оллоҳнинг Расулисан, — дерди.

Бу унинг юрагида ёнаётган оташ алангасини пасайтирар эди.

Гоҳо Ёлғиз кезиб юрган пайтларида баъзи тош ва дараклар:

— Салом сенга, эй Оллоҳнинг Расули! — дердилар.

...

Ҳадича илк бор келган фариштанing яна ташриф буюргани ҳақидаги хушxabарни зўр ҳаяжон ва интизорлик билан кутар, эри ҳар гал тоғдан қайтганида бирон янгилик бормикан, деган умидда унинг юзига тикилар эди...

Аммо Ҳадича хоним ута сабр-тоқатли, матонатли аёл эди, масала шу ҳолича қолиб кетмаслигига, эрта тонгда қуёшнинг албатта балқилишига ишонарди.

...

Буюк Пайгамбарнинг юрак сиқилишлари, навбатдаги илоҳий учрашувни орзиқиб кутишлари неча кун ёки неча ой давом этганини биз аниқ билмаймиз.

Ҳар ҳолда, бу кутиш икки-уч йилгача чўзилиб кетмагани ҳам, ёки бир ҳафта, ун кунгина давом этмагани ҳам аниқ.

Бу узилишнинг сабаби Буюк Пайгамбарни янаги ваҳийни кутиб олиш учун лозим даражада интиқ қилиш, уни кутиб олишга тайёрлаш мақсади бўлса керак...

...

Бир куни Расулуллоҳ (с.а.в) бир ойча яшаганидан кейин Хиро тоғидан одатдагидек Маккага қайтаётган эди, Батни Водийга етиб келганида бирдан:

— Ё Муҳаммад!.. Ё Муҳаммад!.. — деб чақирган бир овозни эшитди. Бениҳоя баланд, кўрқинчли бир овоз эди бу. Чапга, унга қаради. Ҳеч ким кўринмади.

— Ё Муҳаммад!.. Ё Муҳаммад!..

Расулуллоҳ (с.а.в) бошини кутарди. Бутун вужуди титраб кетди. Юрагига гулгула тушди, кўрқувдан чўккалаб ўтириб қолди. Бу Хирода келган фаришта эди. Бутун уфқни тўсиб қуйган, таърифси сўзга сигмайдиган баҳайбат бир мавжудот қиёфасида намоён бўлиб турар эди. Муҳаммад (а.с) тез-тез юриб, у жойдан узоқлашди, уйига келди. Ҳамон даг-даг титрарди.

— Менинг устимни ёпинглар, ўраб қуйинглар, — деди.

Юз-қўлини ювдирдилар. Сўнгра ётқизиб, устини ёпиб қуйдилар.

Бир муддат қимирламай ётди. Бироқ кўп ётишига рухсат йўқ эди.

Энди у ўз ихтиёрича эмас, балки унга башариятга ҳидоят йўлини кўрсатиш учун пайгамбарлик вазифасини берган Мавлосининг истагига биноан ҳаракат қилиши керак эди. Энди илоҳийёт оламининг башарият билан бўлган алоқаси тикланган, илоҳий иродани инсонларга етказиш пайти келган эди.

Аслида у тутилган кунидан бери ўз ҳолига ташлаб қуйилмаган эди. Уни йўрғақда ётганида энагасининг бир кўкрагини қуйиб, иккинчисини эмишга чорлаган қудрат... Бобоси билан ёмгир дуосини ўқиётганида, бармоқлари билан кўкга ишора қилишга ундаган қудрат... Сафар чоғида юра олмай қолган туяларнинг оёқларига унинг муборак қўлларини узаттириб теккиздирган қудрат... Унинг олдида ёйилган дастурхонга баракот ёғдирган қудрат... Унинг муборак вужудига, вужудидан чиқаётган терга хушбўй ҳидлар ато этган қудрат...

Мана шу қудрат эгаси энди ўзини танита бошлаган эди. Шу кунгача ал-Аминнинг ўзи ҳам сезмаган ҳолда унинг учун аталган вазифага даъват этарди.

Энди у ҳаётининг «Муҳаммад ибн Абдуллоҳ»лик даврини тамомлаб, «Муҳаммад Расулуллоҳ»лик даврига кирган эди. Бу сафар узоқ ётишига йўл қўйилмади. Жаброил Амин Муҳаммад ал-Аминни топиб, унинг муборак қалбини ваҳий нури билан тўлдирди. Фақат бу дафъа Хиродагидек, Хиродан келаётган пайтида кўринганидек уни кўрқувга солмади. Оллоҳнинг жўнатган иккинчи амрини қандай бўлса, шу тарзда етказди ва яна гойиб бўлди. Буюк Пайгамбар қалбига муҳрланган илоҳий хитобни такрорлади:

«Эй (либосларига) бурканиб олган зот, туринг-да, (инсонларни охират азобидан) огоҳлантининг! Ёлғиз Парвардигорингизни удулганг! Либосларингизни пок тутинг! Бутлардан йироқ бўлинг!» (Қуръони Карим, Муддассир сураси, 1-5-оятлар).

Набийи Акрамга (с.а.в.) иккинчи илоҳий амр келган ва уни ётган жойидан туришга мажбур этган эди.

Нозил қилинган иккинчи ваҳийни ҳам илк марта Ҳадича эшитди. Севинчдан ўзини қўйишга жой тополмай қолди. Неча йиллардан бери кўксида ардоқлаб келган умидини ҳеч қачон узмаган, эртанги кунни олдинданок кўргандек бўлган, эрига «Ё

Муҳаммад» деб эмас, «Ё Расулуллоҳ», деб мурожаат қиладиган кунларни кутавериб кўзи тўрт эди. Мана, энди бу умид ҳақиқатга айланди.

— Ё Расулуллоҳ, сизнинг пайгамбарлигингизга илк бор иймон келтирган киши мен бўлдим. — деди.

Бу овозда чуқур самимият бор эди. Бу овоз буюк Оллоҳ Ҳабиби Адибига лойиқ кўрган, аёллар дунёсининг шараф тожи бўлишга энг муносиб хотинга хос улутворлик ва теран маънога эга эди.

Иймон келтирганлар ягона сафга тизилган кунда энг олдинда, ҳеч ким эгаллай олмайдиган биринчи уринда бир кишигина туради... Бу мақому мартабага Макканинг мушрикларига ҳам ўзини «Тоҳира — Покиза аёл» дея танитиш шарафига муяссар бўлган, жаннатга кирадиган аёлларнинг султони, буюк Хадича — «Хадичатул Кубро розийаллоҳу таоло анҳа» ҳазратлари мушарраф бўлажак...

Набийи Акрам (с.а.в.) бу хушxabарни олганида Хадича бениҳоя даражада мамнун бўлди. Ҳолбуки, бунинг ўрнига у: «Ёлгон гапиряпсан. Сен ўзи кимнинг бошини айлантиряпсан?..» дейиши, буюк даъвонинг буюк байроги ҳилпираган дастлабки кунда уни тўхтатишга уриниши ҳам мумкин эди. Йўқ. У энг сўнгги ва энг Буюк Пайгамбарнинг — раҳмат ва ҳидоят йўлбошчисининг қўмондонлиги остида бошланган «Ҳаққа юриш йўлига илк одимдан бошлаб ва якка ўзи ҳеч иккиланмай қўшилди».

Фил воқеасидан қирқ йил ўтган ва ҳар томонда гафлат, залолат ва жаҳолатнинг энг ёрқин намуналари қадам сайин учраб турган бу кунларда Маккада бир пайгамбар пайдо бўлди, лекин ҳозирча унинг ўз хотинидан иборат биттагина уммати бор эди.

Нодирхон ҲАСАН ва Наргиза РАҲМАТ таржималари.

Давоми келгуси сонда

Ғулнора Раҳмон қизи

ТУШЛАРИМГА МОВИЙ РАНГЛАР КИРАДИ

*Муҳаббат дегани ёнар тош эмас,
Минг хил товланса-да юборсанг отиб.
Муҳаббат дегани кўзда ёш эмас,
Тукилиб кетса у, йиғласанг ётиб.*

*Муҳаббат дегани қилар сазойи,
Кулгучи кўзларга эгади бошинг.
Муҳаббат дегани ўлдинг — фидойи,
Сочларинг оқариб кетса-да ёшинг.*

*Муҳаббат дегани порлайверади,
Меҳрингни тўқдириб божхонасига.
Муҳаббат дегани чорлайверади,
Сени кутмагanning остонасига.*

1

*Шошма, қуёш, шошмагин, қуёш,
Шошилманглар, соат миллари.
Ахир, мен, бу баҳорни кутиб
Утиб кетди неча йилларим.*

*Бандингизга маҳкам чирмашинг
Завол топманг, урик гуллари.
Ахир, мен, бу баҳорни кутиб,
Утиб кетди неча йилларим.*

Кутмагил, ул келмагай дея,
Жон куйдириб қилганлар угит,
Қаранг оппоқ гуллар кутариб,
Остонада турар ул йигит.

Асрлардан умри узоқроқ,
Сочлари оқ соғинчим ҳаққи,
Утинаман, соат миллари,—
Баҳоримни қилмангиз таъқиб.

* * *

Курмадим қишлоқнинг неча ёзини,
Курмадим баҳорин камалақларин.
Соғиниб яшадим Наврӯз кунлари
Момогул янгамнинг сумалақларин.

Менинг йўқлигимга кўниқди қишлоқ,
Менсиз тотди аламни — ғамни.
Кунгул сўролмадим қайтмаганида
Аскар уғли Икром тоғамнинг...

Келолмадим ҳорманг дегали,
Менсиз битган уйлар кечирсин.
Тинглолмадим улан қуйларни,
Менсиз утган туйлар кечирсин.

Бир кезганда болалигимнинг
Қирларини, далаларини,
Танимадим чингалак суриб,
Уйнаб юрган болаларини.

Кечир мени, қишлоқ аслида —
Юракдаги яшил боғ ўзинг.
Мусофирдир катта шаҳарда,
Қишлоғига қайтмаган қизинг.

* * *

Илоҳо асрагин, ўзи асрагин,
Ўглини асрагин, қизин асрагин,
Дунёга айтар ул сўзин асрагин,
Асрагин ўзимда эмас жонимни.

Қадамин асрагин, йўлин асрагин,
Ҳайратга тўла ул дилин асрагин,
Бағрига босса ҳар гулин асрагин,
Асрагин ўзимда эмас жонимни.

Кипригимга илай гардини асра,
Жонимни ёндирган дардимни асра,

Ҳеч қачон сотмаган мардимни асра,
Асрагин ўзимда эмас жонимни.

Юракда ёширин доғимни асра,
Адирлар ичинда тоғимни асра,
Умрим ёбонида боғимни асра,
Асрагин ўзимда эмас жонимни.

Кийиклар ичинда оҳумни асра,
Кунгул жаҳонимда шоҳимни асра,
Юракдаги мангу оҳимни асра,
Асрагил ўзимда эмас жонимни.

* * *

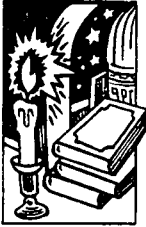
Мен ўзин юз бора чироққа уриб,
Юз бора қаноти куйган малакман.
Юз бора жонини хирожга бериб,
Хирож тўлолмаган жони ҳалакман.

* * *

Сен бир дарё эсанг, мен дарахт,
Сувларингдан тўйиб ичганман.
Неча олтин кузни кузатиб,
Неча баҳорларга бағрим очганман.

Дарё, ўзанларинг ўзгариб кетди,
Ўзга қиргоқларда ҳайқариб оқдинг.
Мовий тўлқинларинг қайларга етди,
Қандай ниҳолларга қизил гул тақдинг?!

Ойдин орзуларим бўлдилар рўё,
Тушларимга мовий ранглар киради.
Ортингдан югургим келади, дарё,
Томирларим тупроқ ушлаб туради.

Зариф Хикматзода

МАЙСАЛАР УЙҒОНДИ МАЙСАЛАР

Бир кеча

*кўзларинг устина инар моҳ
йулдузлар бошингга кўнадир
фалак хайолингга чўмадир
фарангис билмассан оҳ
дунйони ҳайратлар кўмадир*

*ул кеча сен учун то сабоҳ
ишқдан бир анжуман тузалар
сабурлар йўлингга узалар
фарангис келмассан ооҳ
фарйодлар дунйони бузалар*

*бир ғариб тонг отар ул кеча
йо йетам
йо йетмам тонггача*

Лермонтов

*менга не келтирар қайғудан ўзга
сукунат йамлаган лаҳзалик дийдор
айрилиқ аййоми... лабларим титрар:
кечир мени йор
бебош бир туйғуни — сўнгги шеъримни
танҳойу қайғули бир йодгор мисол
сенинг дафтарингга битиб кетурман
севгилим хуш қол.*

Фарангий ишқ манзумаси

*майсалар уйғонди майсалар
йузинда шабнамлар зарангиз
шаббода бир йоруғ куй чалар
(қарангиз нур каби қарангиз)
сочилиб келадир Фарангис*

*сафсаргул севгидан сўз очар
йуракда гуллайди йарангиз
сусанбар не тотли ранг сочар
(қарангиз гул каби қарангиз)
очилич келадир Фарангис
қайғули туйғулар битадир
вужудлар титрагай бир нафиз
кунгуллар кунгулга йетадир
(қарангиз жон каби қарангиз)
жонона келадир Фарангис
майсадек уйғонгум бир саҳар
киприкда шабнамлар зарангиз
эй кўзим ғамингдан мунаввар
ғам кўпдир сен йолғиз мен йолғиз
кел кўзим шаҳрига Фарангис
Фарангис келадир*

Ишқ келганда

*йиғлайотган кимдир
дайру харобот
ким ул кетайотган
девона оқил
битайотган надир
йам-йашил оғоч
кимдир келайотган
тиғ тутган фотиҳ
бу қандай вайрона
таланган кўнгул*

Маҳинам

Зарифона шеър

*сен сандувоч ўлсанг
мен тикон ўлсам
илкинда суманвор гулласа йурак
кўзингдан оқса гар икки шапалак
мен сори учсалар мен ошйон ўлсам
(маҳинам ишқингдан тўралгум мано)*

*ғаминг жон истаса
ғамбода ўзим
(не тотлиғ) пойингда йапроқдек ғариб
тукила қуйундек борсам сарсари
чаманда на отим қолса на тузим
(ишқдан сени сурагум мано)*

*даштларга бош ола
кетсам оввора
даҳр ҳеч кўрмаса бундай сайрни
ва охир лабимдан икки тайрни*

сен сари учирсам сен келсанг зора
(маҳинам ишқингдан май ичгум мано)

сунг бизни лавҳига
йаширса мавло
иккимиз бир гизли хазина улсак
сен зариф улсанг мен маҳина улсам
йо мавло кўнглима айтиб вовайло
ишқ баҳридан мен кечгум мано

сен сандувоч ўлсанг
мен тикон ўлсам

Икки тазод

ЙУҚЛИК

тун оҳангин кўрдингми
қаро ридоси вор инжа бир оҳанг
(ой нур йопинган қорачиқ)

тонг рангин эшитдингми
ҳарир садоси вор зиҳи сулув ранг
(ой сойдада унган кўзйош)

дедилар
баҳорда йом-йошил ўлан йашайдир
мезон торларидин сизмиш куй сориг

ишқ
ўлим
иккита дунёга ўхшайдир
у дунё тотлиғми
бў дунё йоруг

мен эсам бир ҳақир
бир йолғиз тусларнинг ғариб куй жисми
икки дунёоданда биликсиз илло
кўшиқ айтар эдим йўқ эди исми
(ой навосиз тасвир
ой тасвирсиз наво)

УЗЛИК

бир ҳазин титрандинг
иймонми йер қадар букилди
(қуш қунмас шохинда қуш кўрдим)
бир ҳазин

ой ғариб йиғландинг
кўкмидир китоби ўқилди
(қисматинг косасин бўш кўрдим)
ой ғариб

ва ажиб гулландинг
борликми тоата тукилди
(ваҳ тупроқ бўлмакни хуш кўрдим)
во ажиб

титрадим
йиғладим
гулладим
(йелкамнинг чуқури туш кўрди)

Оҳангсиз қўшиқ

сенми дайрида йондиргучи руҳ
менми ҳажринг туни хароботин руҳбони

тонгларнинг гуноҳи сенмидинг сулув
тунлар поклигидан йуз бурган менми

тонггача хосхонам ўла хайолинг
менмидим тунгача кўкси йароли

гул қадаҳ нур бода соқий ҳақмидир
сен малак дил фалак мен ҳалакмидим

базм ичра илкима айоғми туттинг
мунг мени йуттими мен майми йуттим
эндида
ишқинг ҳарир каъбаси ҳайотим
ҳажринг ҳақир қибласи ўлимим маскани
эндида

сенми ватан
менми ватансиз

Мавлавийа

РУМ ШАЙХИГА ТАТАББУЪ

лаб очғилким бол истарим қанди фаровон истарим
йуз очғилким гул истарим боғу гулистон истарим
бир илким май айоғинда бири жонон зулфиндадур
ул арода чарх ургали андоқ майдон истарим
ғамза ила дединг ки бор инжитмагил кетгил нори
йўқ сана ранже истамам ай шўх амон истарим
онгим буйла шавқ шарҳина бир сўз тополмай телба ўл
ишқим паришон эт мани қоли паришон истарим
чархинг бул нону тузи сел сингори билмаз вафо
балиқаму наҳангдурам сузголи уммон истарим
кўрдим илқинда жинчироқ тунни кезарди шайх кеча
жиндан малул девон малулам эмди инсон истарим
дедим топулмаз бунда ҳич биз жон чекибон излайан
дедиким ики даҳр аро топулмаз жаҳон истарим

Ишқ

ай кофур капалак
лабимни уйғот
сабурлар чангиндин сизиб чиқсин қон
(гулоба қонмамиш лабларим)

ай кофур капалак
тилимдан ўпгил
шаккара ниш ура жон берсин илон
(тилим заҳарлара йемишдир)

ай кофур капалак
кўзларима бот
шабнаму гулбаргдин лой қорсин шамол
(сувсиз қудуқдаги гуҳар қарогим)

ай кофур капалак
кўксимни чок қил
ғарибқуш пайинда эшилсин висол
(йурак тубсиз қудуқнинг йолғиз қамиши)

Зариф Ҳикматзода — сурхондарёлик. Сариспё туманига қарашли Тергарон қишлоғида туғилган. Туркиядаги Эгей дорилфунунининг журналистика юппиётини битирган. Журналда илк бор чиқяпти.

Мурхаммаджон Солипов

Охирги имкон

Саргузашт қисса

...У оёғидаги ботинкасини аранг ечди. Эғнидаги янги костюми-ни эса, рўпарадаги михга илмоқчи бўлди-ю, эплай олмади. Боши айланиб, оёқлари чалишиб, йиқилиб тушди. Муздек девор хуш ёқиб, бир муддат юзини босиб турди. Ўрнидан туриб, оёқ остида ётган кийимларига ҳам эътибор бермай, ётоқхона томон юрди. Яна йиқилиб кетмай деб деворни ушлаб кета бошлади.

Ётоқхонада, оппоқ тушақда сочлари тўзгиб ётган қизни кўриб, ўзини тутолмади. Лабини қизнинг сочларига босди. Ёқимли ҳиддан вужудидаги қони купириб, бақувват қўларини қизнинг белидан ўтказиб, бағрига тортди.

Қаттиқ уйқуда ётган қиз устига бехосдан бир қоп қумдек ағанаган гавда остида типирчилаб қолди. Юз-қуздан бир лаҳза ҳам тинчлик бермай ўпаётган одамдан келаётган ароқ ҳидига кунгли айниб, уқчиди. Нозик қўллари билан жирканч башарани ўзидан қанчалик узоқлаштирмоқчи бўлмасин, кучи етмади. Чўяндек оғир гавда остидан чиқиб кета олмай, бор овозини тушлаб бақирди:

— Ойижон! Ёрдам беринг!

Қизнинг овозини хонанинг муздек тўрт девори ютиб юборди. Лаҳза ўтмай қиз вужудида кўтарилган оғриқдан яна бир бор бақирди-ю, ҳушдан кетди...

У дастлаб полда пала-партиш ётган шимини кийди. Даҳлизга чиқиб, челақда турган муздек сувдан туйиб ичди. Юрагидаги аланга пасайди чоғи, яна ётоққа кириб, чироқни ёқди. Тушақда ётган қизни кўриб, қўрқиб кетди. Ортига қайтиб, ҳалиги челақдан бир ҳовуч сув олиб келди-да, қизнинг юзига сочди. Титроқ қўллари билан унинг пешонасини силади.

Бир оздан сунг қиз кўзини очди. Тепасида ёниқ турган чироқ нуридан кузи қамашиб, юзини ён томонга бурди. У эса, қўрқувдан кайфи тарқаб кетиб, қизнинг юзини ўзи томон қаратди.

— Ойинга айта кўрма! Ҳеч ким билмасин! Шарманда буласан. Бу ёгини ўзим тутрилайман!..

...

...Даллоликни эп кўрмай, қуруқ беда уюми устида ётган Тоштемир урнидан турди. Чопонига илашган хасларни икки қўли билан қоқиб туширди. Беда уюми устида қолган эски дупписини бошига кийиб, анчадан бери келишолмай турган қўшнилари томон юрди.

Паст бўйли, унғ юзида чандиги бор Нурали ёши олтмишлардан ошган, қотмадан келган чолнинг қўлини сира қўйиб юбормай, тутқишдек бир гапни такрорлашдан нарига ўтмасди.

— Барака денг, уста ака! Бундан ошиги ошиқ. Новвоснингиз ҳали ёш. Бозорда мен айтган пулга ҳеч ким сўрамайди. Фойда кўраман деган одам бу зормандани яна бир йил етайлаб юриши керак. Нега уйланиб қолдингиз? Бараками?

Нуралини боятдан бери жон куйдириб қўл силташи уста Шарифга таъсир этмагандек бепарво турар, аҳён-аҳёндагина жавоб қайтарарди:

— Ука, новвосни боқаман деган одам олади. Олмос узоқ. Булмаса, куч-кўронни бир четига бу жониворни ҳам ортиб кетаверардим. Олди қиш. Ҳашакни ҳам таги оз. Сен шу ерни одаман. Новвосни олиб қолсанг ютқазмайсан. Наридан борса, эрта баҳорда бир этак пул бўлади. Лекин, қўлимни бундан ортиқ сиққанингда ҳам айтганимдан бир танга тушмайман.

Агар Тоштемир келиб, уларнинг тортишувларига аралашмаганда эди, ҳали-бери қўл қўйишмас эди.

— Иккаларингга ҳам уят-е! Эрта баҳордан шу бийдай далада қўшни яшаб, бир новвоснинг нархига келишолмай қолдиларингми? Мен холис айтмай. Нурали, сен кўп зикна булаверма. Уста акам рост айтадилар. Баҳоргача емласанг, зиён қилмайсан. Шариф ака ҳам Олмосга хурсанд бўлиб кетсин. Аммо, бу жониворни еталаб юришнинг ўзи бўлмайди. Шўх-да, одамни майиб қилиши мумкин. Ана, мен нақ беш юз сўмни қўшдим. Энди ҳисобга тўтри бўлди. Уста ака, йўқ деманг, Нурали айниса, мен оламан. Барака денг!

Муължали тўтри келган уста Шариф осонгина «барака» деб қўл ташлади. Шунда ҳам сир бой бергиси келмай баланд овозда қўшиб қўйди:

— Гап пулда эмас, ука. Ният бошқа бўлганда, бозорга солардим. У ерда молни қадам босишидан биладиган қассоблар кўп. Савдолашиб утирмайди. Бегонадан нима наф. Нурали ўзимни боламдек бўлиб қолди. Майли, барака топсин. Новвос ана, чайланинг орқасида ётибди. Фақат арқонини ташлаб кетинглар. Иримда, ука.

Уста Шариф шойи белбоққа тутилган пулларни санаш учун чайлага киргач, Тоштемир Нуралининг биқинига туртди.

— Нега амманнинг бузогига ўхшаб, анқайиб турибсан, тен-

так. Тезроқ новвосни уйингга элтиб ташла. Сув текинга олдинг. Бу наманганлик тугилгандан бери бунчалик тушмаган булса керак. Тавба, бу пулга бозорда эчкидан бошқа ҳайвонни олишинг гумон.

Улар чайла орқасида турган қора новвосни шохига янги арқон ташлаб, қишлоқ томон етаклашди.

— Нурали, — дея гап бошлади хивчин билан новвоснинг орқасидан кетаётган Тоштемир. — Бу ҳам худони бергани, ошна. Шўх қилиш керак. Уста Шариф Олмосдан шу далага агарод қилишга келибдики, бозорга чиққан эмас. Ҳамон эски нархда юрибди. Булмаса шундай новвоснинг арқонини сенинг қўлингга тутқазиб қўймасди.

Новвосни етаклаб олган Нурали ошнасининг гапидан эриб кетди.

— Икки йигит шу чолни алдамасак нима қилиб юрибмиз. Барака булгач, хинани орқасига қўйсин. Зўрлаб олганим йўқ. Уйга бориб ош дамлаймиз. Сендек даллолга эримасам, уят бўлади.

Улар баланд тепалик этагидан тупроқ йўлга бурилишгач, новвос қайсарлик қилиб жойида тек туриб қолди. Бурун катаклари керилиб, осмонга қараб маъради. Тоштемирнинг хивчин билан уришига ҳам қарамай пастликдаги қамишзор томон юрди. Арқонни маҳкам ушлаб олган Нурали беш-олти қадамгача эргашиб борди-ю, охири кучи етмаслигини англаб, арқон учини қўйиб юборди. Новвос лукиллаб югурганича катта ариқ олдига келиб тўхтади. Олд оёгини ариқ четига қўйиб, тумшугини сувга тутди. Бу орада орқадан Нурали билан Тоштемир ҳам етиб келишди.

— Қуруқ ўт еган-да, — дея гап бошлади Тоштемир ариқ четига ажиққа утирар экан. — Майли, қўябер. Тўйганича ичсин. Этигимнинг ичига нимадир тушибди. Оёгимга ботяпти. Олиб ташламасам юролмайман.

У шундай дея оёғидаги эски кирза этигини еча бошлади. Новвос булса, тумшугини сувдан кўтармай, айнан шу ерда ёйилиб оқаётган сувнинг уртасигача кечиб борди. Тумшугини сувдан кўтариб қуриб қолган қамиш баргларини ямлади.

Арзимаган пулга олган новвоснинг ҳаракатини кузатиб турган Нуралининг кўзи сал нарида, новвоснинг олд оёқлари орасида қалқиб турган нарсага кўзи тушди-ю, дўстига қараб бақирди.

— Тош, бу ёққа қара! Ановини кўряпсанми?

Ҳали пайтавасини ўраб улгурмаган Тоштемир урнидан туриб, Нурали айтган томонга қаради. Сув юзида ярми кўриниб турган қопга кўзи тушиб бадани сесканиб кетди. Шошилганидан қўлидаги пайтавасини ерга ташлаб, дўстининг олдига яқинлашди.

— Нурали, бу нима, ошна? Яхшилаб қарагин? Қопга ўхшайди-ку?

Нурали унинг гапини тасдиқлади.

— Қоплиги аниқ. Бироқ ичида нима бўлиши мумкин? Олиб кўриш керакмиди.

У шундай дея дўстининг бир пойи ечилган этигига тикилди. Буни ўзича тушунган Тоштемир гапни чўрт кесди.

— Қоп бўлса-бўлар, ошна. Аммо мен сувга тушмайман. Жуда қизиқайтган бўлсанг ботингкани ечиб, шимиягни почасини тизангача кўтар-да, ўзинг туш. Уни ичидаги билан нима ишим бор. Яхшиси арқонни торт. Кетамиз.

Қопнинг гоҳ сув остига кириб, гоҳ қалқиб чиқиши галати эди. Шу боис пайтавасини чала-чулла ураётган дўстини Нурали қис-товга олди.

— Намунча шошилсан? Қопни кўрайлик. Балки бойлик-мойликдир. Бу сув канадан келишини биласанми? Эсингда борми, ўтган йили тошқинда Анорқул парангнинг кенжаси нима топиб олганди? Бир қути — ичи тула тақинчоқ экан. Ҳозир ўша тирмизак янги мошин миниб юрибди. Сен бўлсанг тунингни тескари кийиб, хотинингни олдига югурасан.

— Нима қил дейсан?

— Этикни бунисиниям ечиб сувга туш. Қопни учини қўлимга илтирворсанг бас, ўзим тортиб оламан. Мабодо бойлик чиқса, бир улуш ортиқ олсан.

Тоштемир истар-истамас этигини ечиб, сувга тушди. Эти жунжикиб, қопни бир четидан ушлаб, қиргоққа тортди. Сўнг ўртасидан сим билан маҳкам боғланган қопни даст кўтариб, ажриқ устига қўйишди. Қопнинг оғзи ҳам сим билан боғланган экан.

— Номардлар, қўйни жунини ташлаб юборишганга ухшайди. — деди ҳафсаласизлик билан Нурали.

— Қаёқдан билақолдинг. Жуда оғир-ку? — сўради Тоштемир. Нурали қоп оғзидан чиқиб турган нарсага ишора қилди.

— Курмаяпсанми, тентак. Хойнаҳой, жун ташийдиган юк машинадан тушиб қолган.

— Унда нима учун қопни белидан боғлаб қўйишибди?

Нурали елка қисди. Сўнг қандайдир шаҳд билан қопнинг ўртасидан боғланган симни ечиб, дўстига буюрди.

— Қани, берироқ кел. Тагидан кўтариб, ерга ағдарамиз. Қани олдик.

Қопдан сочлари тўзгиган, усти-боши жикқа хўл қизнинг жа-сади ажриқ устига шалоп этиб тушди. Кутилмаган воқеадан икки дўст турган жойларида қотиб қолишди. Бир неча дақиқалардан сўнг Тоштемир бир алпозда ошнасига қаради.

— Бу нима ўзи?..

Нуралининг қон қочган лаблари аранг қимирлади.

— Югур, Тош...

— Қаёққа?

— Қаёққа бўларди, овсар, милицияга-да!..

...

...Мурдани кўздан кечириб, тиббий текширувга юборишган милиция ходимлари ечилиши қийин бўлган жумбоқ олдида қолган эдилар. Шу сабабдан бўлса керак, жиноят қидирув бўлими ходими Бегмат Собиров хонасида узоқ утириб қолди. Ҳатто

навбатчининг бир неча бор «Сизни бошлиқ сўрапти», деб сим қоқишига ҳам унча эътибор бермади.

Табиатан камгап, ўрта бўйли, пешонаси туртиб чиққан бу йигитни айти пайтда бошлиқ олдида берилиши лозим бўлган ҳисобот эмас, аксинча, қопдан чиққан қизнинг шахси қизиқтирарди.

Кўринишидан ҳали ун саккизга ҳам бормаган, тим қора сочлари нақ туپигини упадиган бу қизнинг айби нима? Нима сабабдан удириб, қопга солиб, сувга ташлаб кетишди? У кимнинг фарзанди? Балки қонун бўшлигидан фойдаланиб, шу кунларда бош кўтариб қолган безорилар отасининг айби учун қизни шу кўйга солишган бўлса-чи? Ундай бўлмаган тақдирда ҳам жигарлари нега жим? Шунча кундан бери йўқолган қизлари ҳақида милицияга хабар беришмаганини қандай изоҳлаш мумкин? Мабодо қўйи йўқолгудек бўлса, милиция эшигини тепиб бузадиган одамларга нима бўлган?

Балки, қиз бу орадан эмасдир? У ҳолда жумбоқ баттар чигаллашади-ку. Ундай деса бир ҳафтадан буён вилоят туманларидан қиз бола ўгирлангани ёки йўқолгани ҳақида хабар келгани йўқ.

Бегмат Собиров стол устида сочилиб ётган суратларни йигиштириб пастга, навбатчи милиционер утирадиган хонага тушиб келди. Катак дафтарга алланималарни чизиб утирган йигит уни кўриб, ўрнидан турди, ўнг қўлини чаккасига тегизиб саломлашди.

— Ҳамма йигилдими? — сўради у.

— Худди шундай, ўртоқ майор. Ҳамма ходимлар мажлислар хонасида, сизни кутишяпти. Таътилга чиққанлар ҳам чақириб олинди. Фақат участка инспектори Тожиев йўқ.

— Нега? Бутун жамоани йигиш ҳақида буйруқ бўлган эди-ку?

Майорнинг тунд юзини кўрган навбатчи шошиб қолди.

— Гапингиз тўғри, ўртоқ майор. Бироқ Тожиев уч кун олдин оиласи билан дам олгани Ригага учиб кетган экан. Лекин қишлоқ оқсоқолларининг ҳаммаси келишди.

Бегмат Собиров қўлидаги суратларнинг икки-уч донасини стол устига ташлаб, навбатчига тайинлади.

— Эсингдан чиқмасин. Милицияга келган ҳамма одамларга шу суратларни кўрсат. Балки бу қизни танийдиганлар чиқиб қолар.

...Бегмат мажлислар хонасидан хомуш чиқди. Йигилганларнинг биронтаси суратдаги қизни танимади. Шундай бўлса-да, у барча ходимларга қидирув ишларини сусайтирмасликни буюрди. Йигилганларни кузатиб у «қоп» топилган қишлоқ оқсоқоли билан холи қолишди. Ёши олтмишларни қоралаган нуруний отахон нима сабабдан якка узини олиб қолишганига тушунолмай утирарди. Бегмат эски стулни қарияга яқинроқ суриб, сўради.

— Ота, илгарилари ҳам қишлоқда шундай воқеалар бўлганми?

Оқсоқол лотираси пайд бериб қўйишидан чучиб, бир оз уйлади. Умри бино бўлиб ўзи ҳам, қишлоқ ҳам бундай муҳиш воқеага биринчи бор дуч келишларига қарамай жавобга шошилмади. Унинг ажин босган юзида қандайдир гам излари зоҳир эди.

— Тавба, бир мусулмоннинг нури дийдасини ўлдириб, қопга тиқиб кетишса-я. Э... бу одамларда инсоф деган нарса қолмабди. Ҳеч бўлмаса худодан қўрқишса бўларди.

Бегмат оқсоқолнинг гапини бўлди.

— Ота, уша ариқдан бошқа нарсалар оқиб келган кунлар ҳам бўлганми? Менимча, ариқда кўп сув оқмайди шекилли?

Оқсоқол томоқ қириб қўйди.

— Ариқ кичкина, болам. Бунинг устига қамиш босиб кетган. Шу сабаб сув тез оқмайди. Эрта кўкламда канални суви тошиб кетмасин деб шу ариққа оқизамиз. Уша кезларда сувнинг кучи ошиб кетади. Ҳатто қамишларни эгиб ташлайди. Ўтган йилги сув тошқинида кўп нарса оқиб келди. Бешик дейсизми, кўрпа-тўшак дейсизми. Бироқ қопда одам оқиб келиши сира бўлмаган.

— Демак, бу ариқда фақат баҳор ойларидоғина сув тошиб оқади, демоқчисиз, шундайми?

— Тўғри, болам. Қолаверса, кузда ўзингизга маълум, ариқларда сув камайиб кетади.

— Маҳаллангизга ишлаш ёки меҳмондорчиликка келган ёш қизлар йўқмиди? Кўрдингиз, қизни суратидан ҳеч ким танимади.

Оқсоқол яқтагининг чўнтагидан дастурмолчасини олиб, юзини артди.

— Рухсат берсангиз, ҳозироқ қишлоққа бориб, қизиқиб кўрсам. Шахсан мен учун бу ишнинг сира қийинлиги йўқ. Янгангиз маҳаллада дастурхончи, эшитмаган гапи, танимаган одами йўқ.

Бегмат оқсоқолдан хурсанд бўлиб, то ҳовлигача кузатиб қўйди.

Қария белбоғини бошқатдан сиқиброқ боғларкан, изқуварга тасалли берди:

— Гап битта, болам. Янгилик бўлса ўзим хабар бераман. Кўп сиқилаверманг.

Оқсоқол кетгач, Бегмат димиққан хонасига кириб ўтирмай акас дарахти остидаги ўриндиққа қараб юрди.

Милицияда изқуварларнинг ҳаёти бошқаларникидан фарқ қилади. Боз устига ҳамма жиноят қидирув ходимлари бир хил услубда иш юритишмайди. Ҳатто фикрлашларигача, жиноятчи билан гаплашишларигача турлича бўлади.

Ўриндиққа яхшилаб ўрнашиб олган Бегмат чўнтагида қолган сўнгги папиросни олиб тутатди.

... Хуш, ўртоқ изқувар, энди нима қилдим? — деди ўзига-ўзи. Оқсоқолнинг таъкидлашича, ариқдаги сув фақат баҳор ойидагина тулиб оқади. Саратонда камайиб, кузда бир маромга тушиб қолади. Шундай экан жиноятчи наҳотки адашган. Ахир, қайси аҳмоқ жиноятчи мурда солинган қопни оқмайдиган ариққа ташлайди?

Бироқ, қопни белидан боғлашига қараганда жиноятчи ано-

йилардан эмас. Нима иш қилаётганини ва бу ҳаракатлари ошкор бўлса, қандай жазо кутаётганини ҳам яхши билади.

Чалкаш жойи шундаки, нима учун жиноятчи қопни айнан тез оқмайдиган ариққа ташлаган. Ахир изни йўқотишнинг бошқа, бундан тинчроқ йўллари ҳам бор эди-ку? Ҳеч бўлмаса, бундай овлоқ жойларда икки қарич чуқур кавласа ҳам булар эди.

Бегмат папиросни охиригача тортгани учун чўт бармоғига тегиб куйдирди. У туфлисининг учи билан папирос қолдигини эзиб ташлар экан, яна хаёл гирдобига чўлди.

...Бундан чиқди, овлоқ жойда ким тўхтарди? Агародчи одамларнинг сигири ёки қўйи йўқолсагина бу атрофларга келиб ахтаришлари мумкин. Унганча бу ерларга ким қадам босарди деган жиноятчи...

Бегмат сўнгги фикрдан сергакланди. У ё роса пихи қайрилган жиноятчи, ё талвасага тушиб қолган қотил... Нима қилса экан? Мусулмончиликда уликни узоқ ушлаб бўлмайди. Ҳатто сен осмон устуни бўлсанг ҳам бу қойдага амал қилишга мажбурсан. Чунки бу бузиб бўлмайдиган одатдир. Хуш, улар шахси аниқланмаган қизнинг жасадини яна қанча ушлаб туришлари мумкин? Бир кунми, икки кунми? Кейин-чи? Кейин нима бўлади?

Эрта-индин қизнинг ота-онаси чиқиб, «Қизимни топиб бер» деб ёқангга чанг солмайдими? Аламдан қон тўлган кўзларга, газабдан титроқ босган қўлларга нима деб жавоб берасан?

Дунё дунё бўлиб яралибдики, ҳеч қайси ота-она ўз боласининг ўлимини тек туриб қарши олмаган. Аниқроғи ололмаган. Қулидан супургисини олиб, қозон-товоққа қараб, вақти келганда «онамов» деб бел боғлаб турадиган боласидан айрилиш кимга осон?

Ҳануз қизнинг нима мақсадада ўлдирилгани милицияга сир. Шундай экан, энг қўрқинчлиси, ҳали олдинда. Тиббий текширувдан сўнг ҳал бўлади. Жиноятчи қизни ўлдиргунга қадар номусини топтаган бўлиши ҳам мумкин.

У ҳолда марҳуманинг ота-онаси юрагидан отилиб чиқадиган қаҳрни ҳеч ким тўхтата олмайди. «Юриб» қўйибди экан, деган номнинг юки шунчалик оғирки, уни силтаб тулширишга кимнинг кучи етибдики, буларнинг кучи етсин? Ҳатто сенга қарата пичирлаб айтилган бир оғиз сўз ҳам сени лаҳадгача қувиб боради. Чаёндек чақиб азоб беради. Букирни-ку гўр тўтрилаши мумкин, бироқ ёмон сўзини-чи?

Бу орада энгил шабада туриб оёқ остидаги хазонларни пирпиратиб учирди. Ҳозиргина кишига ором бериб, илиқ нуларини таратиб турган қуёш юзини бир парча булут тўсиб олди. Бегмат ўрнидан туриб хонасига кирмоқчи ҳам эдики, ичкаридан навбатчи милиционер югуриб чиқди.

— Ўртоқ майор, сизни телефонда сўрашяпти.

— Ким?

— Дунгтепа қишлоғидан. Участка инспектори Гойипов.

— Нима гапи бор экан, сўрамадингми?

— Менга айтмади, узини чақир, зарур гапим бор, дейди.

Бегмат навбатчилик хонасига кириб, стол устида ётган телефон гўшагини қўлига олди.

— Милиция майори Бегмат Собиров эшитади.

Симнинг у томонидан участка инспекторининг дўриллаган товуши эшитилди:

— Ўртоқ майор. Бу мен, Дунгтепа қишлоғининг участка инспектори лейтенант Гойиповман.

— Нима гап, Шавкатжон, — босиқлик билан сўради у.

Участка инспектори худди имтиҳон топшираётган боладек, дона-дона қилиб гапира бошлади:

— Сизнинг олдингиздан чиққач, қишлоқдаги бир-икки ишончли одамларим билан суҳбатда бўлдим. Натижа чиқмади. Шундан кейин ўрта мактабга ўтдим.

— У ерда нима қилдинг?

Участка инспектори бу саволни кутмаган шекилли бир муддат жим қолди. Майор нима сабабдан хавотирланаётганини англаб жавоб қилди.

— Тушундим, ўртоқ майор. Бу ёғидан кўнглингиз хотиржам бўлсин. Бугунги ЧП ҳақида ўқувчи болаларга айтганим йўқ. Юқори синфларини пахтага олиб кетишган экан. Мактаб директори билан суҳбатлашдим. Жуда тушунадиган, ақлли одам.

— Тушунмайдиган, ақлсиз одамларни директор этиб тайинлашади деб ўйлаганмидинг? — унинг гапини бўлди изқувар.

Инспектор ўзини анча босиб олганди. Шу боис ҳамсуҳбатининг таранглашаётганига унчалик эътибор бермади.

— Сиз ҳақсиз, ўртоқ майор. Шунинг учун ҳам мен қизнинг суратларини шу кишига кўрсатиб олдим.

— Натижа борми? — қизиқди Бегмат.

— Бор. Директор суратдаги қизни таниди. У шу мактабда ўқиган Анора Ҳайдарова экан.

Ўқувчи сузини эшитган Бегматнинг телефон гўшагини ушлаган қўлидан тортиб, то оёғининг учигача қалтираб кетди. Овозини бир парда кўтариб, қайтариб сўради:

— Ўқувчи экан дедингми? Нима деяётганингни биласанми ўзи?

— Адашганим йўқ, ўртоқ майор.

— Директоринг адашган бўлса-чи? Сендаги суратдан қандай таниди. Ахир...

— Сиз бекорга хавотир оляпсиз, ўртоқ майор. Директор таниб, йиглаб юборди.

— Ота-онаси-чи, нима дейишди? Қизларининг ўлимидан хабар топишибдими?

— Ҳозирча улар беҳабар. Нима қил, дейсиз? Шунга қараб иш қилмоқчиман. Мактаб директори ҳам олдимда.

Бегмат телефон гўшагини қўлогидан олиб, бир муддат ўйлаган бўлди. Аниқ тўхтамага келди шекилли яна гўшакни қўлогига тутиб участка инспекторидан сўради.

— Қизнинг оиласи ҳақида маълумот олганмисан?

Участка инспектори бу савол билан изқувар қизиқишини олдиндан сезиб жавоб ҳозирлаб қўйган чоғи тутилиб утирмади.

— Қизнинг отаси ногирон. Икки йил бурун тоғдаги қуйларни олиб келиш вақтида машинаси агнаб, умуртқаси синиб, юролмайдиган бўлиб қолган. Онаси ноҳиядаги ошхоналарнинг бирида ошпаз бўлиб ишлайди. Енгил табиатли аёл. Анора оилада кенжа қиз. Катта опаси Соҳиба қўшни қишлоққа турмушга чиқиб кетган. Ўзига туқ яшашади.

— Директор нима дейди?

— У киши ҳам ҳайрон. Беш кун бурун ётоққа бориб ўқувчиларнинг ҳолидан хабар олиб келган экан. Ҳатто ўша куни Анора билан суҳбатда бўлганман дейди.

— Нима ҳақида?

— Анора ҳаминша пахтани кўп териб келган. Кейинги кунларда эса орқада қоладиган бўлибди. Шунга директор насихат қилиб, кўнглини кўтаргандим дейди. Бор гап шу. Энди мен нима қилай? Ота-онасига хабар берайми? Ёки...

Бегмат телефон гўшагини жойига қўяр экан, участка инспекторига қаттиқ тайинлади.

— Шўшилма. Тупланган ҳужжатларни олгин-у, идорага кел!

...

...Участка инспектори келтирган ҳужжатлар билан танишиб чиққан Бегмат чарчаганини, боши лўқиллаб оғриётганини сездди. Хона ҳавосини янгилаш мақсадида деразани қия очиб ташқарига тикилди. Ташқарида алақачон қоронгулик ўз ҳукмини ўтказган эди. Қоронгулик нимагадир унинг юрагини сиқди. Деразани қайта беркитар экан, куз кунларини ниҳоятда қисқалигини қизнинг бевақт хазон бўлган умрига қиёслади. Икки оғиз гап айтгунича кеч бўлади. Ҳеч нарсага улгурмай қоласан киши.

У бош оғригини қолдириш мақсадида стол тортмасидан дори олиб ичди. Ташқарига чиқаман деб турганида, телефон устма-уст жиринглади.

— Лаббай.

Суд тиббий текширув идорасининг бош духтири Жура Қосимовнинг ширали овози эшитилди.

— Бегматжон, иш чатоқ, огайни. Ҳозир Анора Ҳайдарованинг текширувини тугатдим. Ўткир тиг билан кесилган жойлари йўқ. Қиз уйқу артериясининг узилиши натижасида ўлган. Демак, қаттиқ йиқилган бўлиши ҳам мумкин. Лекин бошқа нарса мени ўйлантириб қўйди. Ҳеч ўйимнинг охирига етолмаяпман.

Тажрибали духтирнинг бекорга ташвишга тушмаслигини сезган Бегмат хавотир олди.

— Жура ака, нима ҳақида гапирмоқчисиз. Ахир қизнинг баданида тиг излари бўлмагани яхши-ку? Очиқроқ гапираверинг. Яна нима гап?

Энди Жура Қосимовнинг товуши титраброқ чиқди.

— Ҳамма гап шундаки, Бегматжон, Анора Ҳайдарованинг қорнидан бир килою икки юз грамм, яъни йигирма саккиз ҳафталик чақалоқ чиқди. Тахминимизга кўра қиз топилган кун-

дан уч кун олдин улган. Барча хулосаларни котибага бердим. Яна бир соатдан сунг сизга етказишади. Мен сизни олдиндан хабардор қилиб қўймоқчи бўлдим, холос.

Телефон гушагини жойига қўйган Бегмат жойида тек туриб қолди. У ҳозир на ўтиришини, на ташқарига чиқиб кетишини билмасди. Дўхтирнинг сунгги гаплари уни ерга михлаб қўйганди...

...

...Бегмат Собиров пахта теримига чиққан ўқувчилар ётоқхонасига — дала шийпонига етиб келганида, вақт тушликка яқинлашиб қолганди. Шохлари тарвақайлаб усган катта туг остида икки қиз қозон қайнатиши билан овора. Сал нарида эса ёш ўспирин бир текис арраланган тўнкаларни болта билан ёрапти.

Бегматни пешайвони узун қанор қоп билан тўсилиб, емакхонага айлантирилган жойдан чиқиб келган узун бўй, ориқ, бошига чуст дўппи кийиб олган йигит қарши олди. У изқуварни боласини кўриш учун келган ота-оналардан бўлса керак деб уйлади шекилли, унга тушунтирган бўлди.

— Болалар пахта теримида эди. Бир оз кутсангиз тушлика келиб қолишади. Сиз кимга келдингиз? Қани, ичкарига кирайлик.

Бегмат йигитнинг орқасидан эргашиб, беш-олти бола бемалол ўтириб овқатланадиган катта столнинг бир четига ўтирди. Стол устида бетартиб сочилиб ётган қоғозларни йиғиштираётган йигит ундан сўради.

— Сиз қайси ўқувчимизнинг отаси бўласиз. Кечирасиз, сал танимай турибман.

Бегмат ён чўнтагидан қалам билан дафтарчасини олар экан, жавоб қайтарди.

— Мени танимаслигингиз рост. Сабаби бу ерлик эмасман. Райондан келдим. Физика муаллими Беҳзод Салимовда ишим бор эди. У кишини қаердан топсам бўлади?

Нотаниш одамдан ўз номини эшитган йигит шошиб қолди. Қўлидаги қоғозларини столнинг у четига ташлаб, изқуварнинг рўпарасига келиб ўтирди.

— Беҳзод Салимов мен буламан. Тинчликми, ака?

Муаллим Анорани дафн қилиш маросимидан қайтгач, эртиндин таёқнинг бир учи менинг бошимда синади деб ҳаёл қилиб юрарди. Қизнинг ўлимида унинг айби йўқ бўлса-да, бундай мудҳиш воқеадан сунг қуруқ қолишига кўзи етмасди. Ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнишига ишонарди. Қутилмаганда нотаниш одамнинг йўқлаб келиши унинг барча тахминларини рўёбга чиқарди. Бегмат муаллимни саросимага тушиб қолганини сезса-да, ўзини билмаганга олди.

— Олдин танишиб олайлик. Мен район милиция идорасиданман. Билишимга қараганда сиз марҳума Анора Ҳайдарованинг

синф раҳбари экансиз. Айтинг-чи, уни уйларига кетиш учун сиз рухсат берган эдингизми?

Муаллим уйлаб жавоб қайтарди.

— Бизда қоида шунақа. Далада шароит бўлмаганлиги учун ҳар куни беш ўқувчига жавоб берамиз. Уйларига бориб ювиниб, кийимларини алмаштириб келишади. Ўша куни дам олувчилар рўйхатида Анора ҳам бор эди. Демак навбати келган.

— Яхши. Сиз қизда уйига кетиши олдида ҳеч қандай ўзгариш сезмадингизми?

Муаллим бир муддат жим қолди. Нимагадир қаршисида ўтирган йигитнинг кўзига тик боқолмас, худди дарсни ўқимай келган ўқувчига ўхшаб пайдар-пай гапириб юборишдан ўзини аранг тияр эди.

— Гапни очиги, ака, сира эътибор бермаганман. Биласизми, у ута камгап, ишончли қиз эди. Аслида унга ақл ўргатишнинг ҳам кераги йўқ эди. Буни қарангки, адашган эканмиз. Ишонган ўқувчимиздан ишониш қийин бўлган натижа олдик.

Бегмат муаллимнинг гапини бўлди.

— Одатда ҳар қандай қизни синфда яқин дутонаси бўлади. Ота-онасидан, ўқитувчисидан сир тутган гапларини ўшанга айтади. Аноранинг ҳам шундай сирдош дутонаси бўлса керак? Ўшанга бирон нарса дегандир? Қизиқиб кўрмадингизми?

Муаллим кескин бош чайқади.

— Шахсан мен синфдаги барча қизлар билан алоҳида гаплашиб чиқдим. Лекин уларнинг ҳеч қайсиси жўяли гап айтишмади. Билсангиз, Анора биз билан кўшни яшарди. Катта қизим доимо бирга. Олди-берди қилишиб худони ўртага қўйиб опа-сингил тутинишган эди. Бир-биридан ажралиб юрганини камдан-кам кўрардик. Худди Фотима-Зухрага ўхшашарди. Кеча кечқурун келинингиз қизиқ гапни айтиб қолди.

— Қандай гап экан?

— Анора бу ердан уйларига борган қизимдан «Онанг касалхонанинг қайси бўлимида ишлайди?» деб сўрабди. У эса «Гинекология бўлимида» деб жавоб қайтарган. Яна у келинингизни қайси кунлар ишга бормаслиги билан қизиққан. Ҳатто «У бўлимда ойингдан бошқа эркак дўхтир ҳам ишлар экан-да?» деб сўраган. Қизим Анорадан ёш эмасми, бу гапларни дутонасининг ўлимидан сунг ойисига айтибди. Нима демоқчи бўлганимга тушунгандирсиз? Менимча у келинингизга бориб ҳақиқатни айтишдан қўрққан. Гап-сўз купайишидан чўчиган бўлса керак.

— Гапингизда жон бор. Бироқ Анора у ерда эркак дўхтирнинг ишлашини қаёқдан билган?

Муаллим энди очилиброқ гапирди.

— Биз ҳам дастлаб ҳайрон бўлдик. Кейин келинингиз ёрилиб қолди. Унинг айтишига қараганда бизнинг районда эркаклардан гинеколог дўхтир йўқ экан. Фақат қўшни райондагина бир йигит ишлар экан.

— Балки Анора ўша йигитни назарда тутган бўлса керак?

— Биладим, ака. Буниси ёлғиз худога аён.

Бегмат қалам билан дафтарчасини ён чўнтагига солиб ўрни-

дан турди. Суд тиббий текширув натижасидан сунг кунгида пайдо булган саволларга муаллимдан жавоб олган эди. У тупроқ йулдан аста одимлар экан, ортидан муаллимнинг «Бир пиела чойга утирмайсизми» деган таклифини ҳам эшитмади.

...

...Күшни район марказий касалхонасининг гинеколог дўхтири Асқар Ашуров суратдаги қизни бир қарашдаёқ таниди.

— Бу қиз менга учрашган, — деди у суратни Бегматга қайтаркан.

— Қачон? — шошилиб сўради изқувар.

— Адашмасам бундан икки ҳафтача олдин.

— Анора сизнинг олдингизга ким билан келди?

Дўхтир столи устидаги тақвимни варақлаб, эслаган бўлди.

— Қайси кун эканлиги эсимда йўқ. Август ойининг охирида олдимга бир нотаниш йигит кириб келди. Салом-алиқдан сунг мендан ёрдам беришимни сўради. Унинг айтишига қараганда хотини бола туғишни истамас эмиш. Шу сабаб хотинининг қорнидаги ҳомиласини олиб ташлашимни сўради.

— Сиз рози бўлдингизми?

— Мен ҳам ёш бола эмасман, биродар. Шу касбнинг орқасидан бола-чақа боқиб юрибмиз. Мабодо бундай ишлар билан шуғулланганимда алақачон думимни тутиб ташлашарди. Мен ундан хотинини олиб келишни сўрадим. Сабаби у аёл билан суҳбатлашмоқчи эдим.

— Йигит рози бўлдимми?

— Бошқа иложи йўқ эди. Лекин мен кутган кун келишмади. Ҳатто иш кўплигидан уларнинг келгани хаёлимдан кўтарилиб қолган экан. Бир куни эрталаб ишга келсам, кираверишда ўша йигит турибди. Мени кўриб «Дўхтир, келинингизни олиб келдим», деди. Унга бир оз кутиб туришни айтиб, ичкарига кириб кийиндим.

— Кейин-чи, кейин нима бўлди? Улар бирга киришдимми?

— Йўқ. Хонамга мана шу суратдаги қиз кириб келди. Куринишидан жуда ёш. Уялганидан икки юзи ширмондек қизариб кетган. Гапнинг очиги, кунглимда қизнинг келинчак эканлигига шубҳа уйғонди. Ундан нима учун болани оддирмоқчисиз деб сўрадим. Қиз жавоб бермади. Фақат йиғлайди. Елкаси силкиниб сира гапиролмади. Мен унга бола анча катта бўлиб қолганини, олиш мумкин эмаслигини айтдим. Гапим тугамасдан у хонамдан йиғлаб чиқиб кетди.

— Шундан кейин келмадимми?

— Орадан бир оз вақт ўтгач хонамга яна йигит кириб келди. Агар шу ишга ёрдам бергундек булсам, катта пул бермоқчи эканлигини айтди. Мен кўнмадим. Чунки тиббий томондан олиб қарасангиз болани олишнинг сира иложи йўқ. Фақат аёл туғиши керак. Бу эса қизга ҳам, йигитга ҳам ёқмади.

— Балки йигит олдингизга яна келгандир?

— Ўша келиши охиригиси экан.

Бегмат дўхтирнинг очиқ гаплашишидан фойдаланиб ишхонасида тузиб қўйган саволларини бера бошлади.

— Ўша йигитни ҳозир кўрсангиз танийсизми?

— Булмасам-чи. Ахир у билан икки марта суҳбатлашганман.

Охиригиси сафар сизнинг ўрнингизда узоқ ўтирганди. Ҳали қариб, хотирадан қолганимча йўқ, биродар.

— Жуда яхши. Иложи бўлса ўша йигитнинг ташқи қиёфасини тасвирлаб беролмайсизми? Фақат шопилманг. Сизнинг курсатмангиздан бизга катта фойда бор.

Дўхтир жим қолди. Бармоқлари билан кўз ва пешонасини ишқаб, хотирасини тиниқлаштиргандек бўлди.

— Назаримда йигитни ёши ҳали қирқдан ошмаган, ўрта буй, бугдой юзли, чап оёгини хиёл оқсаб босарди. Ундан ташқари кўзойнак тақиб олган.

— Кўзойнак дедингизми? Қанақа кўзойнак? Қуёшдан ҳимоя қилувчимиз ёки ростакамми?

— Ростаками. Бундай кўзойнаклар фақат кўриш қобилияти ёмон одамларгагина берилади.

— Бош кийимга эътибор бермадингизми?

— У бошяланг эди. Аниқ эсимда.

— Балки у қайси қишлоқдан келганини айтгандир. Ҳеч бўлмаса суҳбат давомида узини таништирган бўлса керак?

Дўхтир изқуварнинг «содалигидан» кулди.

— Бу саволингиз қизиқ бўлди-ку, биродар. Ахир у бизга поликлиника орқали келмаган бўлса. Унинг кимлигини-ю, қаерда туришини қаёқдан биламиз. Яхшироқ саломлашсак иш битади деган хаёл билан келаверган-да.

Дўхтирнинг гапи чала қолди. Хона эшиги очилиб, остонада ўрта яшар ҳамшира кўринди.

— Асқар Ашурович, сизни бош дўхтир сўрашптилар...

Улар хайрлашиб хонадан чиқишди...

...

...Ярим тунда бир ҳафталик йигидан шишиб кетган кўзларга уйқу илдинди. Шунда Облақул туш кўрибди.

У қоялари осмонни упувчи тоғ остидаги ёлғизоёқ йўлдан ялангоёқ кетаётганмиш. Оёғига санчилган қақиртиканак оғритиб азоб берармиш. Энгашиб, тиканни олай деса, қўллари калта эмиш. Шу пайт ён томондан қоп-қора, олд тишларидан сўлаги оқаётган эшақдек ит у томонга югуриб келаётганмиш. Қутурган итдан қочиб қутулишнинг сира иложи йўқ. Чорасиз қолган Облақул ерга тиз чуқиб тош ахтарибди. Бироқ қўлига қуруқ хасдан бўлак ҳеч нарса илинмасмиш.

Шу пайт жуда юқоридан, осмонга етиб турган қоялар устидан аёл кишининг айёрона кулгиси эшитилибди. Облақул минг азоб билан бошини кўтариб қараса хотини — Роҳила. Икки қўлини белига қўйиб, оёгининг учи билан тошларни тепиб

тушираётганмиш. Юқоридан тушаётган нақ уйдек келадиган харсанг тошлардан қутулишнинг иложи йўқлигини сезган Облақул бор кучини йигиб бақириб юборди.

Уйғониб кетгач, ҳаммаси туш эканлигини пайқади. Ҳали вужудини тарк этмаган қўрқув билан деразадан ташқарига разм солди. Ҳамма томон қоронгулик огушида. Фақатгина ошхона пештоқига илинган лампочкадан хира нур таралиб турибди.

Облақул шундагина бутун баданини муздек тер қоплаганини, томоги қақраб, чаккаси луқиллаб огриётганини сезди. Ёстиғи остига қўл тикиб ичиш учун дори қидирди. Бахтга қарши у ҳам тутаган экан. Унг қўли билан дераза рахида турган ту누ка чойнакни олди-ю, пиллага қуйишга сабри чидамай чойнакнинг жўмрагини оғзига тутди. Қақраган томогидан бир қултум сув ўтди-ю, нақ кекирдагига шама туриб қолди. Чойнакни жаҳл билан жойига қўйиб, қаттиқ йўталди.

Кекирдагига ёпишиб қолган шамани аранг олиб, хиёл кутарган бошини ёстиққа ташлади. Бош огригини ва чанқовни унутуш мақсадида қизариб кетган кузларини юмди. Бироқ сув ичиш истаги ҳаммасидан устун келди. Шунда у эшик томонга эмас, аксинча дераза тирқиши орқали хира нур таратиб турган лампочка тарафга қараб овоз чиқарди.

— Анора! Ҳув Анора! Чой бергин, она қизим. Ичим ёниб кетяпти.

Унинг товушини ҳеч ким эшитмади. Заиф овоз қоронгулик қаърига сингиб кетди. Аслида, товуш бундан минг чандон қаттиқ чиққан тақдирда ҳам қиз отасининг зорини эшитмаган буларди. Ҳар кун икки-уч бор чой дамлаб берадиган, бутун эса бўшаб қолган ту누ка чойнагига қўли етмасди.

Бир оздан сўнг Облақул узини қўлга олди. Қизиқ, ҳозир у кимни чақирди? Чанқогини босиш мақсадида кимга чой келтиришни буюрди? Хотинигами ё қизига? Наҳотки у алаҳсираётган бўлса? Ҳали қизининг гури совумай туриб, уни чақирса. Бу қай бедодлик бўлдики, одамлар унинг иссиқ-совутидан хабардор бўлиб турган қизини бир кунда қора ер бағрига кўмиб келишса. Қизининг гуноҳи нима? Ҳатто қўшни қиз билан ҳам гап талашмайдиган, ҳали усти янги кўйлак кўрмаган қизи кимга ёмонлик қилишга улгурди экан?

Узини-ку биров билан талашадиган-тортишадиган ҳоли йўқ. Тоғдаги ўша воқеадан сўнг тўшакка михланиб қолди. Куча одами-нинг бир ерда ётиб қолиши оғир булар экан. Биринчи кунлари деразадан кўз узмай қандайдир умид илинжида ётди. Тошкентдан келган профессор иложсизликдан бош эгиб чиқиб кетгач, юрагининг энг туридаги чўғ ҳам сув сепгандек лоп этиб ўчди.

Дастлабки кунлар ёлғизлик азоби сезилмади. Қўни-қўшнилари, ёру биродарлари ҳолидан хабар олиб туришди. Бироқ кун ўтган сайин уларнинг сафи урушдан қайтаётган аскарлардек камайиб борди. Бора-бора бир чойнак чойни беминнат дамлаб берадиган одам — Анорадан бошқа ҳеч ким қолмади. Шундай кезларда дунё кўзига тор кўриниб кетади. Қизига билдирмай бошини кўрпа ичига тикиб йиғлайдиган бўлди.

Юрса қадамидан ўт чатнайдиган Облақулни бу кўйга тушишига сабабчи бўлган Шокир раис шу кунгача қорасини кўрсатмади. Эл-улус қатори қуруқ бўлса-да кириб, икки оғиз ширин гап айтиб кетишни узига эп кўрмади.

...Ушанда кеч куз эди. Тоғдан колхознинг қўйларини олиб келишадиган бўлишди. Нимагадир бу ишга ҳар йилгидек ферма мудир эмас, раиснинг ўзи бошчилик қилди. Облақул чўпонлар яшайдиган отарга биринчи бўлиб етиб келишига қарамай, унинг машинасига қўйларни ортишмади. Ҳамма машиналар юк билан ортга қайтгач тоғда раис билан ёлғиз бош чўпон қолди. Шунда раис Облақул тирсагидан ушлаб сал нарига ўрнатилган қўра томон бошлади. У ерда семизликдан думбасини кўтаролмай ётган қўчқорларга ишора қилиб тушунтирди.

— Сен ўзимникисан, ука, оғзинг маҳкам. Сира ёмонлигингни кўрмаганман. Шундай экан, уйдаги гап кучага чиқмасин. Ҳозирги замонда раис бўлиб ишлашнинг ўзи бўлмайди. Олмоқнинг бермоғи бор дегандек биз ҳам юқорида ўтирган акаларга узатмасак бўлмайди. Уят бўлади. Эрта-индин бошимизга оғир кун тушса, йиғлаб келадиган жойимиз шулар. Сен кўп сиқилаверма. У кишининг уйи бу ердан унча узоқ эмас. Бир оз айланиб юрсаларинг бас.

Қишлоқда гапи сира икки бўлмайдиган, бир ишораси билан йўқни бор қиладиган раиснинг бу қилиги Облақулга ёқмади. Эриш туюлди. Бунинг устига амал курсисини халқнинг ризқи ҳисобига мустаҳкамлаб олиши унинг газабини кўзгатди. Беихтиёр Наврўз байрамида оломоннинг оши учун раиснинг ажратган қўйи кўз олдига келди. Шунда Ортиқмат қассоб оёғи боғланган қўйга ишора қилиб, одамларни роса кулдирган эди.

— Бу жониворни тезроқ сўйган маъқул. Бўлмаса харом ўлади. Энди ҳамма гап ошпазда. Зирвакка куч берса, суякнинг таъми чиқар...

Облақул шашт билан ортига ўгирилиб кетмоқчи эди. Бироқ эгри тутдан ишланган таёғига суяниб турган бош чўпондан уялди. Буни сезган раис ҳам бўш келмади.

— Вақтни ўтказма, ука. Ҳадемай қоронгу тушади. Қийналиб қоласизлар. Сенинг вазифанг рулни бошқариш. Қолганини мана, Нормаматни ўзи эплайди.

Облақул «рози бўлавер» деган маънода тикилиб турган бош чўпондан нигоҳини узиб, раисга тикилди.

— Раис бува, у томонни йўли ёмон. Мени машинам эски. Ярамаса керак. Яна бир балони бошлаб юрмайлик.

Шокир раис гапни қисқа қилди.

— Мошин ўзингники. Биринчи кун минаётганинг йўқ. Йулда панд берса, янги йилга қолмай янгисини минасан. Гап битга, қани бул тез. Мен сизларни Оҳангаронни йўлида кутиб тураман.

Облақул бош чўпон билан ўтовдаги кўч-кўронларни ва боқувдаги қўчқорларни машинага ортгунларича атрофга қоронгулик чўқди. Зим-зиё тунда Нормамат ҳам мўлжалдан адашди. Тоғ йўлида катта машинани орта қайтаришнинг ўзи бўлмайди. Айниқса устида юки бўлса. Шунга қарамай, кенгроқ

жойда бунинг уддасидан чиқишмоқчи бўлишди. Бироқ машинанинг орқа томони оғирлик қилиб, пастга торта бошлади. Облақул жон ҳолатда газ берди. Бироқ фойдаси бўлмади. Юраверганидан тиши ейилган гилдираклар панд берди. Ҳатто сунгги дақиқаларда куч билан босилган тормознинг ҳам фойдаси бўлмади. Воқеа якунига кўзи етган Облақул ёнида сиқилиб утирган бош чўпонга қараб бақирди.

— Ҳазингизни ташланг. Пастга қулаёпмиз...

Облақул дастлаб қўчқорларнинг безовта маърашларини ва машинасининг пастдаги харсангларга зарб билан урилган товушини эшитди, холос. Бошқа ҳеч нарсани эслай олмайди.

Кўзини очса касалхонада ётибди. Ёнида Нормамат чўпон. У Облақулнинг кўз очганини кўриб тепасига келди. Тилим-тилим ёрилган бармоқларини унинг пешонасига босиб гапирди.

— Хайрият, тирик экансан, ука. Биз хавотир олиб утирувдик. Мен соғман. Вақтида сакраган эканман, тошга тушиб чап оёғим сал лат еди, холос. Аммо, сени худо асради, ука. Бола-чақангни раҳмини еди шекилли. Мошинга қўшилиб, анча ергача агнаб бординг. Қолган умринг фойдага, ука.

Нормамат чўпон айтган умр қай умр бўлдики, ўша кундан бўён қадам босиб юролмаса, қадрини тик тутиб утиролмаса. Шундай пайтларда унга алам қилиб кетади. Қай гуноҳлари учун худо унга бундай кунни раво кўрди экан?

Ҳамма дардга, ҳатто умр бўйи тушакка миҳланиб ётиш азоби-га ҳам чидаса бўлар экан. Одам деганлари йиғлаб-йиғлаб, нолиб-нолиб, ҳамма дардга кўникар экан. Лекин ҳибнатнинг азобларига чидаш оғир экан. У учун вужудингдаги қалбинг муз парчасидек совуқ бўлиши лозим. Мана, бир йилдирки, Облақулнинг бир дарди икки бўлган. Бирининг оғриқларини, азобларини енгишга қодир. Кучи етмаса-да, иродаси дош беради. Лекин иккинчиси олдида ожиз. Энг ёмони боши эгик. Э... бу дард-аламларни кутариб юрган бошни тошга урса, тош ёрилади. Ҳамма дарди ичйда. Ташқарига чиқаролмайди. Бора-бора унинг олдида келиб хабар олиб турувчи дўстларининг камнамо бўлиб қолишганига энди тушуниб етаяпти.

Ҳаммасига ўзи севиб турмуш қурган хотини — Роҳила сабабчи. Тоғдаги воқеа содир бўлгунга қадар қишлоқда Роҳиладек саранжом-саришта аёл йўқдек эди. Ҳамманинг ҳаваси келарди. Ҳатто тўнгич қизларини турмушга узатишганда ҳам энг кўп елиб-югурган шу хотини будди. Шундай аёл бир йил ичида ўзгарди-қолди. Қишлоқ боғчасидан «ойлиги кам» деган баҳона билан бўшади. Икки кун ўтмай райондаги қайсибир ошхонага ошпаз бўлиб олди. Хотинининг бу ўзбонимчалигидан хафа бўлган Облақул бир куни кечқурун уни олдига чақирди.

Ҳамиша эрининг чизган чизигидан чиқмайдиган хотин бу сафар унга жуда баланддан, ўта виқор билан назар ташлади. Ҳатто ҳар доим ўзи утирадиган столга ҳам қарамади. Бепарво, ўта хотиржамлик билан бўёқ чаплаган киприклари орасидаги кўзларини унга қадади.

— Чақиргандай бўлдингизми?

Хотинининг бу гапи Облақулнинг юрагига наштадек санчилди. Гап оҳангида кўпроқ миннат аломати ётарди.

— Ҳа, чақирдим. Сен билан гаплашиб олмоқчиман.

— Нимани?

— Ўзингни гуллика солма. Мени ҳеч нарсадан хабари йўқ деб уйлaysанми? Мен-ку, қолган умримни бир амаллаб ўтказарман. Лекин орамизда Анора бор. Унинг тақдирини нима бўлади? Ҳеч бўлмаса шу қизинг уйли-жойли бўлгунча қаноат қилсанг бўлмайдами? Билиб қўй, совчи ёмон уйнинг остонасини қоқиб келмайди.

Роҳила қора камзулининг чўнтагига қўлини солар экан, яна ўша оҳангда гап қайтарди.

— Гапингизга тушунмадим. Очиқроқ гапиришни иложи борми?

— Нимага тушунмайсан? Ҳаммасига тушунасан. Ҳеч бўлмаса бир йилдан бери бўёқ ҳидига урганган кўзларинг тушунар.

Энди Роҳила худди қайсар келиндек икки қўлини кўкраги узра чалиштириб, эри ётган сим каравотнинг оёқ томонига ўтиб ўтирилди. Шундагина уларнинг бир-бирига бегона бўлиб кетган нигоҳлари илк марта тўқнашди.

Ясама киприклар орасидаги бир жуфт кўз у севган Роҳиланинг кўзларига сира ўхшамасди. Бу нигоҳлар замирида қандайдир эриши қийин бўлган муз парчаси ётарди. Ҳамиша қизиқлик югуриб турувчи юзини алақачоноқ совуқлик эгаллаб олганди.

Наҳотки аёл киши шунчалик тез ўзгарса? Бу алвасти ўша ўзи кўриб, таниб, севиб уйланган хотини Роҳилами? Ундай деса бу ясама киприклар-у, бўёқ чаплаган кўзлар қаёқдан келди? Кишига хумор боқувчи, завқ ила шавқ ато этувчи у кўзлар қаерда қолди? Нима учун унинг латиф юзларида бунчалик совуқлик зоҳир?

Қизиқ, аёл кишининг ёмон йўлга кириб кетиши учун қанча вақт керак? Бир ойми, бир йилми? Наҳотки қаршисида ёвқараш қилиб турган шаллақи унинг хотини булса? У бу сочларни қачон қирқтиришга улгурди экан?

Роҳила темир каравотнинг устунига суяниб, Облақул томон энгашди.

— Яна эски гапни қўзғаяпсизми? Яна бу ишингдан бўшаб олдинги ишинга ўт демоқчимисиз? Сизнинг бундай бемаъни гапларингиздан қачон қутуламан? Биласизми, сизнинг инжиқликларингиздан жоним нақ ҳиқилдогимга келди. Жонимдан тўйдириб юбордингиз. Эшитаяпсизми?

— Бу нима деганинг, нодон. Нима, сени бошингдан тегирмон тошини юргазаяпманми?

Роҳиланинг уткир товуши хона деворларида акс-садо бера бошлади.

— Юргазаяпсиз. Керак бўлса, ундан каттарогини, оғиррогини юргазаяпсиз. Токайгача сизни ёш боладек бошингизда аллалаб утираман. Токайгача қафасга солинган қушдек тўрт деворнинг ичида олиб утирасиз? Билсангиз, одам улдириб қамоққа тушганлар ҳам мен шўрликдан эркинроқ юришади.

Хотинининг бақиршишдан кура сўнги гаплари огир ботди.

— Учир овозингни, нодон. Ким сени қамоқда сақлаяпти? Бу гапларни қаердан олдинг?

Бироқ энди Роҳилани тўхтатиб бўлмасди. Четдан қараган одамга у купроқ ўлжасига чанг солган калхатга ўшарди.

— Ҳали сиз овозимни ҳам учирмоқчимисиз? У ҳолда билиб қўйинг. Менинг овозим олган қарзиларимизни узганимизда учади.

— Қанақа қарз, тентак. Алаҳсираяпсанми, — хотини эшитмасам ҳам бақирди Облақул.

— Вуй, бойвачча-ей. Ҳали қарзингиз борлигини ҳам билмай-сизми? Соҳибанинг тўйига кетган пуллар-чи? Тузалмаган белингизни тузатаман деб дуч келган духтирнинг чўнтагига солган сўлкавойлар-чи? Кун аро кўтариб келаётган қути-қути дори-дармонлар-чи? Нима, буларнинг ҳаммасини осмондан тушаяпти деб ўйлайсизми? Йўқ, у ҳолда адашасиз. Мендан бошқа хотин бўлганда алақачон...

— Бас қил, қанжиқ!

— Хо-о, энди менинг гапларим ёқмай қолдими? Энди мен сассиқ бўлдимми? Бас қилмайман! У ҳолда бу ерда чилласи чиқмаган хотиндек ётиб олмасдан кўчага чиқинг. Ишлаб пул топинг. Одамларнинг эрига ўхшаб аввал орттириб қўйинг. Кейин терганг. Сиз ўзи азадан шунақасиз. Бахтим қаро бўлмаса, келиб-келиб сизга тегаманми? Мен шўрликка бошқа эр қуриб кетганмиди? Бошқалардан қаерим кам? Аттанг, онам бечора мени азобга туққан экан. Эркак киши ҳам шунақа зolim бўладими? На ўзингиз ейсиз, на бировга е...

Ушанда хотинининг энг ёмон сўзи оғзида қолди. Хонага Анаора кириб келди. Шундай бўлса-да, Облақул хотинининг айтилмаган сўзларини илғаб олди. Кўзларида ёш қалқиган қизидан уялиб, гапини ичига ютди. Шу жанжал баҳона Роҳила эрининг олдига кам кирадиган бўлди. Унинг барча ташвишлари Анаорага юкланди.

Айрим беморлар туллари ухламай тонг отишини кутади. Оппоқ тонг отгач, оғриқ пасайишига, кайфиятлари кўтарилиб, яхшилик бўлишига умид қилишади.

Аммо Облақулнинг бор умидлари хотинининг бу гапларидан сўнги пучга чиқди. Ҳатто ярим кечалари оғриқ кучайиб, мажруҳ юраги сиқилганда ҳам оппоқ тонг отишини кутмай қўйди. Эндликда у учун на туннинг, на тонгнинг фарқи бор эди.

Гоҳ эрталаб, гоҳ кечқурунлари ҳовлида хотинининг қадам товушларини эшитиб қоларди. Ҳатто ярим кечалари ҳовлининг бир четига ўтиб қайт қилган овози қулоғига чалинади. Шундай кезларда хотинининг товушини эшитмаслик мақсадида бармоқлари билан қулоғини беркитиб олади.

Қиз бола бировнинг хасми. Ойда бир келадиган Соҳиба ҳам уткичини кўтариб келади. Облақулнинг кирини ювиб, ўзи пишириб келган овқатни егизиб ортига қайтади. Лекин қизига хотини ҳақида лом-мим демайди. Бир томондан қизининг тинчини ўйласа, иккинчи томондан куёвидан уялади. Шу сабаб мабо-

до гап мавзуси Роҳилага бориб тақалгундек бўлса, бир гапни такрорлашдан нарига ўтмайди.

— Ойинг уйда, болам. Эрта кетиб кеч қайтади. Нима қилайлик, тирикчилик-да. Мени аҳволим бу бўлса.

Облақулнинг фикрича, унинг уйига ҳаром аралашганига анча бўлди. Мактаб ўқувчиларининг таътили бошланиши билан Роҳила Анаорани Соҳибаларникига жўнатадиган одат чиқарди. Анаора буни қанчалик хоҳламасин, онасининг раъйига қарши боролмайди. Гоҳ куёви узоққа юк олиб кетганини, гоҳ тушида тўнғичини кўрганини рўқач қилади.

... Ўша куни Роҳила ишдан уйига вақтли қайтди. Ҳовлидан унинг қандайдир қўшиқни хиргойи қилиб юрган товуши эшитилди. Куринишидан жуда хурсанд эди. Зум ўтмай эшик ва дераза тирқишларидан қозонда билқилаб қайнаётган зирвакнинг ёқимли ҳиди уфурди.

Деразадан хотинининг хатти-ҳаракатини кузатиб ётган Облақул унинг янги қўйлак кийиб олганини сезди. Бироқ қанчалик ҳаракат қилмасин, бу қўйлакни қачон олиб берганини эслай олмади.

Қоронғи тушгач ҳовлига кираверишдаги хонадан — Роҳиланинг уйдан эркак кишининг товуши эшитилди. Сўнгра магнитофондан чет эл хонадасининг қўшиғи тарала бошланди.

Облақулнинг бутун танаси титраб кетди. Хонани бошига кўтариб дод солгиси, рўпарадаги ойнага қўлидаги пиёлани отиб, чил-чил қилмоқчи бўлди. Лекин бу дод-фарёддан нима фойда? У бор овози билан кимни ёрдамга чақирмоқчи? Қўшниларними? Ё бир йилда бир хабар олишни ўзига эп кўрмаган Шокир раисни-ми? Ҳўш, уларга нима дейди? Менинг хотиним нариги уйда ҳалол тушагимни бегона эркак билан харом қилапти дейдими? Шу тобда унга ёрдам бериш бор ҳақиқатга тушуниб ўз кўзлари билан кўриб турган қўшниларнинг қўлидан келармикан?

Наҳотки аёл кишининг шаккоклиги олдида ман-ман деган одамлар ҳам ожиз эканлигига у тушуниб етмаяпти? Мажруҳ эри ўлмай туриб, унинг тушагини булғаетган аёлни кинг кир босган қулоқларига гап кирармикан?

Облақул бақиршишдан ўзини аранг тийди. Бор кучини йигиб турмоқчи, тушагига маишат қилиб ётган сутакни нақ лунжига мушт туширмоқчи бўлди. Лекин унинг умид боғлаган бу уриниши ҳам зое кетди. Урнидан турулмади.

Аламидан шолчани қаттиқ тирнаган тирноқлари орасидан қон сизиб чиқди. Шундагина у ожизлигини, олдинги Облақулдан асар ҳам қолмаганини, суйган хотини нима сабабдан бу йўлга ҳеч тап тортмай кириб олганини сезгандай бўлди. Ҳиёл кўтарилаган бошини ёстиққа ташлаб, бутун дарду аламини ичига ютди. Кўзларидан қуюлиб келаётган алам ёшларини тўхтатишга қурби етмади.

Айтишларича подшо бир куни суюкли хотини билан уришиб қолибди. Шунда у хотинига «Саройдаги энг қимматбаҳо буюмларингни олиб, ота-онангнинг уйига кетавер», деб рухсат берибди. Ўзи эса аламидан шароб ичиб, маст бўлиб ухлаб қолибди. Малика

ҳам подшо айтгандек ўзига керакли буюмларни аравага ортиб уйига жўнабди. Подшо кўзини очса, арава устида кетаётган эмиш. Шунда у араванинг бир четига ўтириб кетаётган маликадан сўради:

— Бу не қилганинг. Нечун мен ароба устидаман. Мени қаёққа олиб кетмоқчисизлар? Тўхтат аробани!

Шунда малика ўта юмшоқлик билан подшога тушунтирибди.

— Ҳазратим, мен сиздан бесўроқ иш қилганим йўқ. Фақат сизнинг буйругингизни бажардим, холос.

— Мен сенга бундай буйруқ берган эмасмен.

— Тўтри, — дебди малика икки қўлини кўксига қўйиб. — Сиз менга саройдаги энг қимматбаҳо буюмларингизни олиб кет дедингиз. Шундай экан, мен сизни танладим. Чунки тилла билан тулган саройда сиздан булак бебаҳо нарсани тополмадим, ҳазратим.

Подшо маликанинг вафодорлигига тан бериб, аробани орқага, саройга буришларини буюрибди.

Нимагадир шу тобда Облақулнинг хаёлига ўша малика келди. Қизиқ, нима учун аёл бир ароба олгин олмади ёки саройга қарашли мол-мулкдан кўз юмди. Маст эрини олиб кетмоқчи бўлди. Наҳотки шундай оқила, вафони бойликка алишмайдиган аёллар бўлса? У ҳолда, ҳозир улар қаерда? Нега бу ташвиш ила маккорликни кўриб жим ўтиришибди? Нега Роҳиладек пул учун, ўткинчи ишқ-ҳавас учун ўз эрининг тик қадини букаётган, тириклайин гўрга тиқаётган аёлларнинг ёг босган кўзларини очиб қўйишмайди? Токайгача пок тўшақлар харом бўлади?

Ўша, олтину кумушлардан вафони устун қўйган малика қайси юртда тутилган экан? Наҳотки, у юрт бу ердан шунчалик олис бўлса? Наҳотки қудратли шамоллар ўша садоқатни, ҳеч бўлмаса инсофни бу томонларга учириб келмаса? Ёмонликни, разолатни, фаҳшни таг-томири билан кимсасиз чўлларга улоқтирмаса?

Шу-шу тўрт кўзли иблис тунларини унинг тўшагида ўтказадиган бўлди...

...

... Шаҳар марказидаги икки қаватли ресторанда одам кам экан. Бегмат чеккадаги бўш стулларнинг бирига ўтириши билан ўрта ёшдаги татар аёл ундан сўради.

— Биринчисига мастава, чучвара, мошхурда. Нима ейсиз?

Бегмат жавоб қайтаришга шошмади. Дастлаб чўнтагидан сигарет қутисини олиб стол устига қўйди. Сўнг рўпарасида турган аёлга зимдан назар солди. Гугурт чўпини бармоқлари орасида уйнатиб сўради.

— Опа, менга Роҳила керак. Чақириб беролмайсизми?

— Роҳила овқат тарқатапти. Айтсам чиқармикан?

— Кўп вақтини олмайман. Зарур гапим бор.

Орадан кўп ўтмай оқ халат кийган, оппоқ юзли, истараси иссиқ, хушбичим аёл унинг олдига келиб тўхтади. Аёлнинг юзида-

ги жозиба ҳар қандай эркакнинг кўзини қувонтириши табиий эди.

Роҳила Бегматни танимади шекилли, унга салом бериб бўш стулларнинг бирига ўтирди.

— Уйингизга борган эдим. Эшик қулф экан. Ишга кетишган дейишди. Эрингизни безовта қилгим келмади.

— Чақки қилибсиз.

— Нера?

— Уни ҳам безовта қилиш керак эди. Ахир, у ҳам ота. Фарзанд учун қайгуриш унинг ҳам вазифасига киради. Ишга бугун чиқдим. Уйда юрагим сиқилиб кетди. Маърақаси ўтгач, келиб-кетувчиларнинг ҳам оёғи узилди. Ҳамма ўз ташвиши билан.

Бегмат аёлнинг кайфиятини бузиб қўймаслик мақсадида ўта босиқлик билан гап бошлади. Бу орада жувоннинг айрим пичинг гапларига ҳам бардош беришга тўтри келди.

— Мени кечирасиз. Касбим-шунга тақозо қилади. Дастлабки кунни сиз билан бафуржа гаплашишнинг иложи бўлмади. Қаршилик қилмасангиз, сиз билан Анора ҳақида гаплашиб олишим керак.

Жувоннинг авзойи ўзгарди. Чиройли, бежирим лабларини чўччайтириб жавоб қайтарди.

— Шурликни ҳеч бўлмаса гўрида тинч қўйсаларинг буларди. Уни мен эмас, қонхўр одамлар ўлдиришган. Сиз менга савол берманг. Яхшиси қотилни топиб беринг.

Бегмат индамади. Аёлнинг жаҳдан тушишини кутди.

— Сиз сўраётган қотил топилади. Биз ҳам пашша қўриб ўтирганимиз йўқ. Мени битта савол қизиқтиради. Сиз она сифатида қизингиздаги ўзгаришни сезмадингизми? Мутахассисларнинг айтишига қараганда қорнидаги ҳомила анча катта бўлган.

Энди жувон жим қолди. Деразадан катта йўлда турнақатор утаётган машиналарга тикилди.

— Сезмаганман. Беайб парвардигор дейишади. Анора ҳали ёш эди. Ҳомиласи борлигини шу кунгача ақлимга сигдиролмаيمان. Менга ҳам осон эмас. Қишлоқда яшашимни унутманг. У ернинг одамлари ўзингизга маълум. Мен қолиб, бечора қизимни сақич қилиб чайнашадиган бўлишди.

— Қизингиз мактабда одобли ўқувчи бўлган. Ўзлаштириши ҳам бошқаларникидан фарқ қилган. Лекин у ерда олиб борган сўроқ ишларимиз биз кутган натижани бермади. Бу борада сизнинг гумонингиз борми? Ҳозир отанинг аламини боладан олади-ганлар кўпайиб кетган.

— Кимдан гумон қилишга ҳам ҳайронман. Хужайиним мажруҳ бўлса. Кўча у ёқда турсин остона ҳатламаганига икки йил бўляпти. Мол-дунё йигмаганмиз. Топганимиз қорнимиздан, устбошимиздан ортмаган. Ким ҳам бизга ганимлик қилиши мумкин?

— Анора бунш вақтларини кўпроқ қаерда ўтказарди?

Жувон кинояли кулди.

— Бўш вақт у бечорада бўлмаган. Уйимизда касал чақалоқдан ҳам инжиқроқ отамиз бор. Ушанинг ташвишидан ортмаган. Тўтри, онда-сонда қўшнимизнинг қизи билан уйнарди. Лекин

улардан гумоним йўқ. Дадаси Аноранинг ўқитувчиси бўлади. Бошқа пайтлар уйдан ташқарига чиқмасди. Ҳар замонда опасиникига бориб, уй ишларига қарашиб келарди. Шунда ҳам сира ёлғиз жўнатмаганман. Ё ўзим элтиб қўярдим, ё поччаси келиб олиб кетарди. Тўйларга-ку, менинг рухсатимсиз чиқмасди. Бегона кўздан асраб юрардим. Буни қарангки, авайлаган кўзимга чўп тушиб утирибди.

Бегмат аёлниги анча бушашганини кўриб, олдиндан уйлаб қўйган саволини берди.

— Мени тўғри тушунинг. Иш бўлгач сурашга мажбурман. Уйингизга охириги пайтларда кимлар келарди? Мен эркакларни назарда тутаяпман.

Жувон қандайдир гайритабиий куч билан ҳамсуҳбатининг кўзига тик боқди. Унинг бежо кўзларида газаб бор эди.

— Бу кимдан чиққан гап? Нима деяётганингизни биласизми? Ё менинг бошимда тергайдиган эрим борлигини билмайсизми?

— Ўзингизни босинг. Бизда шундай маълумот бор.

— Маълумот бўлса нега сураясиз? Ё менинг устимдан сиз ҳам қулмоқчимсиз? Овора бўласиз. Сиздан кўра олғирлар алақачоноқ устимдан мағзава ағдариб бўлишган. Вақтлуроқ ҳаракат қилмабсиз-да?

Жувоннинг киносидан Бегматнинг жаҳли чиқди. Шунда ҳам узини босиб сездирмади.

— Сиз саволимга жавоб бермадингиз?

Роҳила тирсагини столга тираб, ҳамсуҳбати томон ўгирилди.

— Анорани кўмиш маросими арафасида кўшнилари билан гаплашиб тургандингиз. Улар бир гапга ун қўшиб сизнинг қулогингизга қўйишган, шекилли. Сиз ҳам уларга ишонгансиз. Шундайми?

— Бекорга улардан гумон қиялсиз. Бунинг аҳамияти йўқ. Уйингизга ким келарди?

— Танишим. Лекин ундан гумон қилишга ҳаққингиз йўқ. Мен аёл кишиман. Эримнинг аҳволи ўзингизга маълум. Баъзи аёллар менинг ёшимда фарзанд кўришади. Мен эса одамлар орасида бошимни эгиб юраман. Орқамдан айтилаётган пичинглари эшитсам-да, ўзимни карликка соламан. Айтинг-чи, менинг айбим нима? Кўча-кўйда дуч келган одамнинг бўйнига осилиб олганим йўқ-ку? Биласизми, кейинги пайтларда юрагим ўрнини зардоб эгаллаб олганга ўхшайди.

Бегмат аёлни тинчлантирмоқчи бўлди.

— Ҳаммасига тушунаман. Сиз бошқа фикрга борманг. Мени ўша танишингиз қизиқтиради, холос.

— Жуда қизиқаётган бўлсангиз, у яхши одам. Менинг ҳолиман хабар олиб турадиган, рўзгоримни бут қилиб, кўнглимни кутарадиган ҳам ўша. Яна сизга нима керак? Нега ёш боладек ўзингизни тушунмаганга оласиз? Кейин менинг шахсий ҳаётимни тергашга, унга аралашшга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ҳатто сиздан каттасининг ҳам. Нима иш қилаётганимни яхши биламан. Эрни иссиқ қўйнида ётиб гап отишни мен ҳам биламан. Энди тушунгандирсиз?

— Тушунарли. Ўша танишингиз қаерда ишлайди? У билан барибир суҳбатлашишим керак. Ё бунга ҳам қаршимсиз?

Жувон норозилик билдирди.

— Керак эмас... Биаман, суҳбат баҳона унга тинчлик бермайсизлар. Сизларнинг рўйхатларингга тушган одам осонликча қутулмайди. Милицияни биринчи кун кўраётганим йўқ.

— Яқин орада ҳеч ким билан уришмаганмисиз? Ишхонангизни назарда тутаяпман?

— Бу бино ташқаридан баҳайбат кўринса-да, ичида талашадиган, тортишадиган нарсанинг ўзи йўқ. Сизнинг мақсадингизга тушундим. Ишонишингиз мумкин. Мен бировга ўч оладиган даражада ёмонлик қилганим йўқ. Шундай экан, калаванинг учини бу биноданмас, ташқаридан ахтаришингизга тўғри келади.

Шу пайт уларнинг олдига ўрта бўй, сариқдан келган, ўттиз беш-ўттиз етти ёшлардаги келишган йигит келгач, жувон гапиршдан тўхтади. Ўрнидан туриб нотаниш йигитнинг елкасидан олиб сурашди. Сўнг унинг ҳаракатини зимдан кузатиб турган ҳамсуҳбатига юзланди.

— Сизга айтган кўёв-ўғлим Ўлмасжон шу бўлади. Пешонамизда ёлғиз қизим билан шу қолди. Бу ҳам кўёв, ҳам ўғил бизга.

Жувон кўёвининг кўнглига бошқа гап келишидан чучиб, ҳамсуҳбатини таништирмоқчи бўлди.

— Ўлмасжон, бу киши милициядан. Аноранинг иши юзасидан келишибди. Қотилини топишмоқчи.

Милиция сўзини эшитган Ўлмаснинг вужудида билинар-билинмас титроқ турди. У қотиллик бўйича қидирув ишларини олиб борадиган изқуварлар ҳақида кўп эшитган, киноларда кўрган эди. Лекин шу кўнғача улар билан сира юзма-юз келмаган эди. Ҳатто шунчалик масъулиятли ишда ишловчиларни бунчалик содда, одми кийиниб, дуч келган одам билан худди эски қадрдонлардек суҳбатлашиб кетишини тасаввур қилолмасди.

У ҳадиқданми, ё изқувар билан биринчи марта учрашгани учунми қўл узатишга қўрқди. Бошини эгиб «яхшимисиз» дейишдан нарига ўтмади. Сўнг журъатсизлик билан жувонга юзланди.

— Ойи, сизда ишим бор эди. Пастда кутиб тураман.

Бегмат суҳбат учун аёлга раҳмат айтиб, ўрнидан турди. Чунки Роҳила таниши ҳақида аниқ маълумот бериши гумон. Демак ўша йигит олдига жувонни айланиб ўтиш керак. Бунинг эса йўллари кўп...

...

...Бегмат сочини олдириш мақсадида автобекат муюлишидаги тахтадан қурилган сартарошхонага кирди. Чўтир юзли ўрта яшар уста бир эркакнинг юзига совун кўпигини суртаётган экан. У эски мижозининг ташриф буюрганидан хурсанд бўлиб, бир лаҳза ҳаракатдан тўхтади. Бегматга навбат кутиб ўтирган икки ёш йигит олдидаги буш стулни курсатиб гапирди.

— Келинг, ука. Эрталаб хаёлимдан ўтказган эдим. Бугун

бўлмаса эртага албатта келишингизни билардим. Сизлар соатга қараб юрадиган одамсизлар. Қани утиринг. Бу ёгини тезлатиб юбораман. Истасангиз «Муштум»нинг янги сони бор. Азиз Абдураззоқнинг зўр латифаси чиқибди. Домла чатоқ. Утган йили Кукдаладан серка ютиб келгандилар. Уқиб маза қиласиз.

Бегмат кўрсатилган жойга ўтиргач, уста қулига устарасини олди. У журнални олди-ю, варақлашга бўлмай хаёли яна машғум котиллик томон кетди.

— Бу ерда бошқа гап бор, — ўйлади у. — Наҳотки қотил қизни қасд олиш мақсадида ўлдирган бўлса? Марҳуманинг оила-сида биров билан олишадиган, тортишадиган одам йўқ. Бечора ота икки йилдан бери тўшақда миҳланиб ётибди. Ногирон. Ҳатто зарурат учун ҳам жойидан қўзғала олмайди.

Роҳиланинг айтишича, у ҳеч ким билан уришмаган. Лекин жувон нима учун танишининг номини айтишдан чўчияпти? Яширишдан мақсад нима? Наҳотки, Аноранинг бевақт ўлимида унинг ҳам қўли бўлса? Йўғ-е, наҳотки онаси билан бир тўшақда ётган одам ҳали она сути оғзидан кетмаган қизга шундай разилликни раво кўрса. Қайси она ўз қизини уйнашининг қўлига тиқиб қўяди. Наҳотки бир оилани булгаётган уша ифлоснинг жирканч бармоқлари мактаб партасида ўтирган гўдаккача етиб келган бўлса? Ҳаётда шундай воқеа бўлиши мумкинми?

Ҳозир уйга бир кило оқ мой билан бемор учун бир қути дори топиб келишнинг ўзи бўлмайди. Эркаги бўла туриб қозони қайнамай турган оилалар қанча?

Кўринишидан Роҳиланинг таниши пулдор киши. Текин пуллар эвазига қутуриб, яратгандан шифо тилаб ётган ногирон эрнинг устидан мағзава ағдарган ким? Ҳали эри ўлмай туриб ҳалол хотинини йўлдан урган, уни ўзиники қилиб олган-чи? Шундай экан, ундан инсофни, диёнатни кутса бўладими? Уялганидан уйига киролмай ташқарида дир-дир титраб турган гўдакнинг тақдири заррача бўлса-да уни ташвишга солармикан? Покиза гўдакнинг уят ва кўрқув мужассам бўлган кўзига кўзи тушганда уялармикан? Ҳеч бўлмаса шу рўйи заминда ўзининг ҳам Анорадек хур сингисини ёки қизи борлигини эсга олармикан?

Харом топиб, харом еб ўрганган одамда шафқат бўлармикан? Ундайлар бир лаҳзалик ором учун халтасидаги бор ёлгонни оёгинг остига тўкиб солади. Ваъдалар беради. Илиққан итдек керак бўлса ётиб оёгингни ялайди. Нарӣ борса игна тешигидек йўл топса бас. Битдек терингга ёпишиб олади. Вужудингда кўпириб оқаётган қонингни истаган жойидан сипқоради. Шу кундан бошлаб еганинг юқмай, рангинг кесак бўлиб юраверасан.

Эр ҳидини согинган аёлнинг ожизлигидан фойдаланиб, бир йил сўрган қони наҳотки камлик қилса? Бу не кўргулик буддики, бу битнинг қадами ожизанинг пок қизига етган бўлса?

Аёллар қачондан бери бунчалик бепарво? Наҳотки улар нуридийдасида содир бўлган ўзгаришни сезишмаса? Ишониш қийин. Қиз ноилоҳлиқдан ҳомиласи ҳақида оилада кимгадир айтган бўлса керак. Ёки бошига шундай оғир мусибаат тушганда онасини четлаб ўтдимикан? У ҳолда у юрагини кимга ёзади?

Мажруҳ ота бундан мустасно. Чунки дунё дунё бўлиб яралибдики, ҳеч қайси қиз бу ҳақда отаси билан маслаҳатлашмайди. Бардоши етмайди. Ўртада хитой деворидан-да қалин уят билан қўрқинч бор.

Бундан чиқди Роҳила қизининг аҳволдан хабардор бўлган. У ҳолда қизи учун нима сабабдан елиб-югурмади? Олдини олмади? Ҳеч бўлмаса йўлнинг у томонида яшайдиган дўхтир қўшнисини безовта қилмади? Биринчи кунлари бу фожиани олдини олишга имкон ҳам, вақт ҳам бор эди-ку? Ёш қизнинг-ку бу нарсаларга ақли ҳам, тажрибаси ҳам етмас. Лекин Роҳиланинг-чи? Унинг ҳам ақли етмаслиги ёҳуд тажрибаси йўқ бўлиши мумкинми? Қизини то жарлик ёқасигача келишини кутишдан мақсад не эди?

Ё она қишлоқча гап чиқишидан, эл-юрт олдида шарманда бўлишидан қўрқдими? У ҳолда бегона эркакни уйига етаклаб келганда уша уят қаерда эди? Наҳотки шунча кундан бери йўқ андиша бутунга келиб пайдо бўлса? Асло! Роҳила эркакшоа аёл. У қўни-қўшниларининг таъна-дашномларидан, эртадан-кечгача унинг сирларини дoston қилишларидан қўрқмайди. Агар у истаганда ҳар қандай тутунни ўта усталик билан из қолдирмай ечган бўларди. Мабодо унинг чўзган ерига қули етадиган таниши борлигини ҳисобга олсак, у ҳолда бу тутуннинг тутулиги қолмайди. Сеҳргардек бир қуф-суф билан ечиб ташлайди.

Шундайку-я, лекин ўша тутунни таниши туккан бўлса-чи? У ҳолда она ҳам қизининг фожиасидан хабардор. Ҳатто бу спектаклда бош рўлни уйнаган бўлиши ҳам мумкин.

Кўзойнаки йигит дўхтирга икки марта мурожаат қилибди. Ҳомиласи бор қизни хотиним деб таништирибди. Дўхтирга эса катта пул ваъда қилган. Дўхтир бу ишнинг охири нима билан туташини сезиб, унамаган.

Қўшни районда ишлари битмагач, ўз районларидаги дўхтирларга учрашга қўрқишган. Чунки битта гап иккита бўлиб, қишлоққа етиши мумкин.

Бундан чиқди, қотил қизни ўлдириб қутилмоқчи бўлган. Шундай бўлиб чиқадими? Унда дўхтир таърифлаган оқсоқ, кўзойнак тақиб юрадиган йигит ким?

Роҳила танийди, лекин жим. Сўроққа тутишларидан қўрқяпти. Аммо қишлоқ одамлари кўр эмас. Уни ҳар тун қўшни уйига кириб кетаётганини кўрганлар бор. Бироқ қотил айнан уша йигитми ёки бошқа? Бу саволга ҳозир на қишлоқ одамлари, на Бегматнинг ўзи жавоб бероллади. Унинг хаёлларини қўлидаги устарасини бир қулоч қайишга ишқаб чархлаётган устанинг овози бўлди.

— Ука, навбатингиз келди. Буёққа ўта қолинг. Эшитдингизми? Кукдалада булган аскияда Азиз домла серка ютибдилар. Ҳалиги сакраб тепадиган «темир хотинни» эгасига бўлса, қўчқор беришибди. Товба, бу шоирлар ҳам қизиқ одам-да, ука. Серка билан қўчқорни Тошқандай шаҳарга нимада олиб келишди экан-а? Ҳеч шунга ақлим етмаяпти.

Ҳар калада ҳар хаёлигидан ажабланган Бегмат катта тош ойна олдига келиб ўтирди...

...

...Уйин тонг сахарда тугади. Бахтга қарши бу гал Исобекнинг омади чопмади. Бошида бир-икки қули келганини ҳисобга олмаса, шерикларининг галвири ҳам сувдан куруқ чиқди. Начора. Аслида омад ундан анча олдин, ёзнинг жазирама саратонидаёқ юз утирган. Ушанда у тоғ этагида пиез экадиган корейс йигитларга борбурдини ютқазиб қўйди. Шунда унинг ёнидан ажрамайдиган дўстлари турли баҳоналарни рўқач қилиб, узоқлашиб кетишди. У шундагина боши тақ этиб деворга текканини, дўст тутиб, топганини баҳам кўриб юрганлари хоин эканлигини англади. Ич-ичидан эзилди.

Шоҳона уйда ёлғиз қолган кезлари юраги тарс ёрилишига бир баҳя қоларди. Қани у лаҳза сайин эшиги олдида сигнал бериб, тўхтайдиган машиналар? Қаёққа даф бўлишди? Наҳотки энди у ёлғиз қолса? Куни кеча давраларнинг тўрини бўшатиб бераётган, ошдан чиққан илқини қушқуллаб узатаётган кишилар кимлар эди? Ҳатто у учун тоғ бағрига жойлашган қишлоқларга бориб, келинликка сулув қизларни ахтараётганлар-чи? Уларнинг ҳаммаси бир йўла қаёққа йўқолди? Шу пайтгача тойгоқ муз устида дуч келган одам билан курашаман деб турган эканми? Тойгудек бўлса, кимнинг қулидан ушлаб қолмоқчи эди? Кимга ишонганди? Нега бунчалик одамлардан олдинга ўтиб кетди? Шу манзилга югуриб келиш шартмиди? Раҳматли онаси ўлимидан олдин бошини силаб, айтган гапларини нега унутди?

«Болам, одамларга аралашиб юр. Яхши кунингга ҳам, ёмон кунингга ҳам ушалаб ярайди. Тўй-маъракада қўлингдан обдаста тушимасин. Хизматда ҳикмат кўп. Бировга зиён етказма. Яратган эгам даргазаб бўлади. Оллоҳ ҳар нарсани кўргувчи ва билгувчидир, болам. Сен ёлғиз йигитсан. Тойсанг, суянадиганинг йўқ».

Қизиқ, жони ҳалқумига келиб қолган она нега бундай деди экан? Ёки ёлғиз ўгли вақти келиб, тентираб қолишини сезганмиди? Онасининг насиҳатларини қай бирини бажарди?

Маърака у ёқда турсин, айтилган тўйга одамларга қўшилиб борган куни борми? Онаси айтган обдастани кимнинг тўйида қўлига тутди? Бировга зиён етказмадимми?

Эҳ-ҳе, унинг тузоғига илиниб, тунни икки тиззасини кучоқлаб, йиги билан ўтказган қизлар қанча? Уларнинг ҳисобига ким етади? Қиморда омади чопмай, ўзи кўчада қолиб, уйини сотиб берган одамлар-чи? Ҳатто ўз хотинини ютқазиб, уни тушагига ташлаб кетганлар-чи? Уларни бир жойга йигса, ҳовлига сигармикан?

Қартада ютқазганларнинг-ку айби ўзи билан. Уларни ҳеч ким бу ерга бошлаб келмаган. Ўз оёқлари билан келишган. Лекин у билан бир тушакка ётиб, тонг оттиришга мажбур бўлган қиз-жувонлар-чи? Уларнинг гуноҳи нима эди? Нега у худди ўргимчакдек тўрига тушган ўлжаларини фақат қурбон қилди. Уларни аямади. Ҳовуч-ҳовуч тўкилаётган кўз ёшларига ачинмади?

Исобек уша пайтларда бошқаларга ухшаб оч эмасди. Шу боис иложсизликдан, ночорликдан тузоғига тушиб қолган қиз-

ларга кенглик қилса бўларди. Унинг бу одамийлиги учун ҳеч ким танбеҳ бермасди. Бироқ, у қасдлашгандек тескари йўл тутди. Курсатган ҳар бир тантилиги, яхшилиги ва ёрдами ортига ўз манфаатини қўйди. Қўйнидан қўнжигга тўкилса-тўкилдими, четта тушмади. Туширмади.

Исобек вақти келиб омад юз ўтиришини, кўпчилик қатори доғда қолишига ишонмасди. Омад деганлари бамисоли эгарланган отдай, фақат унинг узогини яқин қилишга яралгандай эди. Аммо у, эгарланган бўлса-да, бошида жиловни йўқ отга кўп ҳам ишониб бўлмаслигини, истаган пайтда йўлни чапга буриб, доғда қолдириб кетишини уйламабди.

Омад ундан нега юз ўтирди? Наҳотки умри бино бўлиб уйдан эшикка чиқмаган муштдеккина онасининг гаплари рост бўлса? Наҳотки у азоб берган, ор-номуси топталган инсонларнинг оху зорлари яратган Эгамга етиб борган бўлса?

Ташқарида ит ҳуриб, оёқ товуши эшитилди. Орадан ҳеч қанча ўтмай ичкарига Роҳила кириб келди. Диванга ёнбошлаб олган Исобекка аёлнинг ташрифи ёқмади. Нигоҳини бир нуқтадан узмай, жим ётаверди. Гуё хонага биров кирмагандай.

Исобекнинг ҳозирги аҳволига тушунган аёл ортиқча гап-сўзсиз қўлидаги тўрхалтани остига олдига қўйиб, диваннинг бир четига омонат ўтирди. Исобекнинг очиқ қолган оёқларини силаб, сўради:

— Нима гап, бегим? Хомушсиз?

Йигит индамади. Саволидан гаши келди. Бошқа пайт бу манжалақини олдига солиб қувган бўларди. Ҳозир мавриди эмас. Бошига мусибат тушганда биринчи йўқлаб келган шу. Аслида ҳозир бошқалар эшик қоқиб келиши керак эди. Вақтида уйининг тўрида аганаб, ошини еган оғайнилари кириб келса арзирди. Бироқ у ишонган, паноҳида гард юқтирмай олиб юрган палопонларидан кўра шу аёл оқибатлироқ экан. Бўлмаса, унинг йўлини пойлаб, атай у овқатланадиган ошхонада пайдо бўлиб қоладиган қиз-жувонлар қанча? Бирортаси хабар олсин-чи?

Ҳаётда аёл киши ўз муҳаббати йўлида ҳеч нарсадан қайтмаслигини у шу Роҳила тимсолида кўрди. Қайсидир даврада дўстларидан бири ишқ бобида аёл кишини зарпечакка қийслаганда ундан хафа бўлган эди. Уни дидсиз, совуқ кесаксан, деб уришиб берганди. Бугун ўйлаб қараса, у ҳақ экан. Аёл киши ўз суйганини то оёғидан бошигача зарпечак мисол чирмашиб, ўзиники қилиб олиши бор нарса экан.

Аслида Роҳилани ресторанга ишга жойлаган ҳам, унга бошқаларниқидан кўпроқ ойлик белгилатган ҳам ўзи. Ҳатто ўрисларнинг қайсидир шаҳрига юк олиб бориши учун куёвига қарзни ҳам Исобек берди. Шунча кун ўтишига қарамай у нонтепкидан дарак йўқ. Куни кеча Роҳилани уйдан қувиб чиқаришининг боиси ҳам шунда. Алининг аламини Валидан олмоқчи бўлди.

У Роҳила чиқиб кетгач қилган ишидан пушаймон еди. Усиз йўлини йўқотган йўловчидек тентираб қолишини биларди. Ҳали у кўча эшигига етмасдан, ўрнидан туриб қайтармоқчи бўлди. Лекин бу фикридан тез қайтди. Юрагидаги қайсар гурур бунга

йўл бермади. У Роҳиланинг қайтиб келишини кутмаганди. Ҳали қизининг қабри совумай туриб, аёл кишининг шунча таъна-даш-номлар эшитиши инсофданми?

Исобек унинг келганига ич-ичидан қувонса-да, буни ташига чиқармади.

— Нега келдинг? — деди совуққина қилиб.

Роҳила Исобекнинг оёқларини ўзгача бир меҳр билан уқалашда давом этди.

— Пешингача кутдим. Хабарингиз бўлмади. Кейин шивир-шивирлар қулогимга чалиниб қолди. Хавотир олиб йўлга чиқавердим.

— Яна қанақа шивир-шивир?

Роҳила унинг очиқ оёқларига чойшаб тортди.

— Исобек йўлда гилдираги чиқиб кетган мошиндан йиқилди, энди-сира туролмаса керак, — дейишди.

— Ўша суюнчи тилаган ким экан?

— Буни мендан эмас, уртоқларингиздан сўранг. Гап етаклаш-да хотинлардан утишади.

Исобек асабийлашганидан нафас олиши тазлашди. Гуё ҳаво етмаётгандек бошини баланг қилиб олди.

— Ўлмас қаерда?

— Тошкентга кетибди.

— Нега? У ерда пишириб қўйибдимми?

— Кеча машинасига харидор келганди. Шаҳардан экан. Бориб уйдагилар билан маслаҳатлашиб кўрайлик, дейишибди.

— Бундан чикди у нонтепкинг шаҳарликларга йўл кўрсатиб кетибди-да?

Исобекнинг жаҳли жиққанини сезган Роҳила тушунтир-моқчи бўлди.

— Иши тезроқ битишини ўйлагандир-да. Тунов куни олдимга келган эди. Сиздан уялиб юрибди. Мошинасини сотса, келиб кетмоқчи.

Исобек кинояли кулди.

— Йўғе, шундай одам биз томонларга қадам ранжида қилса, уят бўлмасмикан? Уринтириб қўйсак, эшитган қулоқ нима дей-ди?

Роҳила бу гаплардан жаҳли чиққанини яшириб утирмади.

— Нега ундай дейсиз? У сиздан қочиб юргани йўқ.

Исобек уни бошқа гапиришига қўймади.

— У ҳолда куёвинг мени уйимга келиб нима қилади? Мен қарзни унга эмас, сенга берганман. Тушундингми? Демак бу уйинда у ортиқча. Қўл қўли танийди.

Роҳила ўрнидан турди. Остонада ётган турхалтасини қўлига олиб, Исобекка юзланди.

— Ўтган куни мени ахтариб келишди.

— Ким? Қаердан?

— Сизнинг «огайниларингиз».

Исобек бир муддат жим қолди. Ҳозир у Роҳилани киноя билан «огайниларингиз» деган гапи тагида милиция ётганини пайқаган эди.

Нималар бўляпти ўзи? Яратган эгам барча ёмон кунларини атай унинг бошига солиш учун асраб юрганмикан? Бу мусибат-ларнинг чеки борми? Бор-будидан, йиққан барча бойлигидан бир кечада ажрагани камлик қилгандек, ортидан милиция туш-са?

Улар бекорга излашмайди. Бу алгов-далгов кунларда киши кимга ишонишини ҳам билмай қолди.

Одамлар қизиқ, оч қолсанг, қўйнидаги нонини кўрсатиб кули-шади. Тўқ юрсанг, бўш чўнтақларидан қўлини чиқариб, ортинг-дан тош отишади. Қарз сўраб борсанг, дастурхонини сандал остига беркитиб, эшик очишади. Бошларига иш тушса, остонанг-га ётиб олишади. Оёғини балчиқдан тортиб олишгач, кўзига ёш олиб милицияга чопишади.

Исобек машҳур қиморбоз бўлгунича бунақаларнинг озмун-часига дуч келдимми? Ҳатто бир марта бўйнига уч йилни илиб, Зарафшоннинг иссиқ қўмларини кавлашга юборишди. Ўшада гўр эди. Ўзидан ўн чандон кучли рақибларининг олдига тап тортмай боришни яхши кўрарди. Энди билса, адашган экан.

Ўзининг куч-қудратига ишонган одам ҳеч қачон олдинда бай-роқ кўтариб юрмас экан. Аксинча, дарахтнинг танасида ўрмалаб юрган сариқ чумолидек панада иш битказиши лозим экан. У томонларда ҳамхона бўлган «пирлари» унинг кўзини очишди. Текин пул топаман деган одамни оёғи эмас, калласи ишлаши кераклигини тушунтириб қўйишди.

Шу-шу Исобек қадамини исиз босадиган бўлди. Ҳатто янги ёққан қор устида бир кун ўйинга тушган тақдирда ҳам қизиққан одам из тополмайди. Аксинча, уни қамоқдан чиққандан кейинги ишлари алақачоноқ елкасига юлдуз таққанларнинг қулогига етиб борган бўларди.

Шундай экан, милиция изни қаердан олибди? У бажарган ишларнинг қай бўғинида хатога йўл қўйди? Наҳотки у яна мили-циянинг кўз олдида бош фигура бўлиб қолса? Худо асрасин. Ундай кунларнинг юзи тескари бўлсин. Милициядагилар ано-йилардан эмас. Исобекнинг шу кунгача муштутини пишт демаган-лари билан бир дақиқада неча бор нафас олишигача яхши били-шади. Улар дастлаб Исобек иштирок этган ишлар юзасидан қоғоз тўплашади. Далиллар топишади. Шундагина машҳур қиморбоз томонга салб юришини бошлашади. Бир-биридан зўр қарталарга қарши нимани ташлайсан? Ташлолмайсан. Худди ердаги энг паст қартани кўтаргандек айбингни исботлаб, бўйнингга илиб қўйиша-ди.

Қани энди у сеҳргар бўлиб, уларнинг қўлидаги қарталарини кўрса, ниятларини англаб, ковушини тўғрилаб қўйса.

— Нима дейишди?

— Ўша, эски гап. Қотил ким деб ўйлайсиз, деб мендан сўрайди.

Аёл киприклари орасидан ёш сизиб чиқиб, ҳунграб юбормас-лик учун дастурмолчасини оғзига тутди.

— Сўрайди-да. Сўраш унинг иши.

— Яна сиз ҳақингизда ҳам сўради.

Исобек жойидан сакраб туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Аммамнинг бузогига ухшаб индамай утиравердингми? Тилинг кесилганмиди?

Аёлнинг бугилиб йиғлаган товуши эшитилди.

— Мен нима қилай? Ўзимнинг шунча куйганим камми? Улар билан бирон марта ош-қатиқ бўлган бўлсамки, гапимни ўтказсам. Нина устида утирган одамдек нафасимни аранг олдим. Тагинам сипо йигит экан.

— Мен тўғримда нима дединг?

— Ҳеч нима.

— Шубҳаланмадимми?

— Сезмадим.

— Ўзини анқовликка солгандир-да. Уларни биламан-ку. Арқонни узун ташлаб, кейин тортади. Бугун бўлмаса эртага излаб келади.

— Билади деб ўйлайсизми?

— Сен-чи?

— Менгача қишлоққа бориб, қуни-қўшнилари билан гаплашиб келган кўринади. Сизни қишлоқда ўз кўзи билан кўрганлар бор. Айтмай қўядими?

— Мен фақат тунда борганман.

— Тўғри. Лекин ҳозирги одамлар тирқиш қолиб девордан бўй чўзиб қарашади.

— Балки... — деди Исобек унинг ногирон эрини назарда тутиб.

Буни аёл бир зумдаёқ англаб, бош чайқади:

— У бечорани тинч қўйинг. Икки йилдан бери ҳовлига чиққанини кўрмадим. Сизни танимаса керак.

— Улар яна қачон келади?

— Айтмади. Менам қутулганимга шукр қилиб қолавердим.

Аёлнинг тўмтоқ гапидан унинг баттар жаҳли чиқди.

— Тушунтириброқ гапирсанг-чи. У галямислар кимни ахтариб юришибди? Қотилними ё меними?

Роҳила энди йиғисини яшириб утирмади.

— Бу нима деганингиз? Тепада худо бор, бегим. Ахир улар менинг ташвишим билан юришибди-ку.

Исобек жойига бориб ёнбошлар экан, пар ёстиқларнинг бирини гилам устига улоқтирди.

— Йигини бас қил! Яхши гап топиб келсан-да жуда.

Роҳила шошилмасдан ковушини кийди. Эшикгутқичига қўл чўзиб, унга юзланди.

— Мен бунинг учун келмагандим, — деди ўша-ўша ўксиклик билан.

— Хуш, — Исобек анча тушиб, айтавер дегандек қаради.

— Уйни сотмоқчи эдим.

— Бу нима деганингиз? Ақлинг жойидами?

Лекин Роҳила индамай чиқиб кетди. У нимани ҳам айтсин. Бугун эрини ногиронлар уйига олиб кетишганиними? Ё бўлмаса,

қуни-қўшнилари «Сен хотинни шу эрнинг тортган азоби урсин» деган таъналариними? Ё қўшни эшиклар ўзи учун берк қишлоқда яшаш энди ортиқча эканиними? Бу хўрликларнинг қай бирини айтсин?

...

...Ўлмас оғриқнинг зуридан кўзини аранг очди. Дастлаб қаерда ётганини, бу ерга қаёқдан келиб қолганини эслай олмади. Чап қўлини ерга тираб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Эплай олмади. Қўлини ерга тираш уёқда турсин, сал бўлса-да қимирлатишга бардоши етмади. Оғриқ зуридан кўзидан олов чиқиб кетарди. Унг қўли билан лўқиллаб оғриётган лунжини ушлаб кўрмоқчи бўлди. Бироқ бармоқларида қотиб қолган қонни кўриб кўнгли айниди. Танаси увишиб, титраётганини сезди.

У минг азоб биланг унг қўлига суяниб, атрофга назар ташлади. Ўзидан беш-олти қадам нарида бир пой туфлиси қийшайиб ётибди. Берироқда эса, бўшаган пиво шишаси билан чекиб ташланган сигарет қолдиқлари. Чор-атроф бийдай дала. Қимирлаган зот кўринмайди. Ҳўв олисда, далани тик кесиб ўтган йул бўлса керак, онда-сонда машиналарнинг гимирлагани кўзга ташланади.

Куз бўлса-да, ҳаво илиқ. Қуёш унинг ҳолидан хабар олмоқчи бўлгандек қоқ тепасида турибди. Ўлмас шундагина ўзини қуруқ хашак гарами орасида ётганини пайқайди. Назарида чап кўзи хира тортиб қолгандек туюлди. Қовоқларини пайпаслаб, ўша ери шишиб қолганини сезди.

У хаёлини йиғиб, қаерда ётганини эсламоқчи бўлди. Аммо бу ерлар бирон таниш манзилга ўхшамасди.

Алҳол бошини хашак устига ташлади. Шу алпозда қанча ётганини билмайди. Ногоҳ хаёлига келган қўрқинчли фикрдан ертгак тортиб, оғриқлари ҳам қочиб кетгандек бўлди. У яна тирсагига суяниб ояди.

«Бу ҳолда қанча ётиш мумкин? Ҳадемай кеч тушади шекилли».

Ўлмас минг азоб билан икки оёғини йиғиб, чўккалади. Сўнг қаддини кўтарди. Боши айланиб кетди. Ён томондан эса, итнинг хургани эшитилди. У қандайдир умид билан ўша томонга боқди.

Ўзидан анча узоқда, ҳув тепалик этагида қатор тушган уйлари-нинг муриларига кўзи тушиб, суюнганидан йиғлаб юборди ва ўтириб қолди. У тепалик этагида шовқин-сурон кўтариб тўп тепаётган болаларга қараб қўйиб, кеча рўй берган воқеаларни эслашга ҳаракат қилди...

...Ўзини Нурбола деб таништирган йигит Олмалиқ бозоридаёқ унга елимдек ёпишиб ояди. Ёнида пули камлигини, эрта утиб индинига пул топиб келишини айтавериш ҳоли-жонига қўймади. Унга ишониб машинасини бозордан қайтариб келди.

Ўзига қолса, мен-ман деган бойвачалар рулини ушлаб кўрмаган тойчоғини сотгиси йўқ эди. Қараб минса, умрининг охиригача етарди. Япон деганлари бало. Темирга жон битишади.

Тилини билсанг бас. Ўзимизникиларга ухшаб кунига икки марта устага чопмайсан.

Бироқ олган қарзни узиш керак. Исобекдай қиморбозга ишониб бўлмайди. Ичи тор, тажанг одам. Ҳатто ҳовлисидаги товуги ҳам бир кун тухумдан қолса, сабабини суриштиради. Пули беҳисоб бўлишига қарамай, чиқимга сира тоқати йўқ. Исобекдан қарз олганини эшитган бир-икки дўстлари ишонилишмади. Уша-я, қарз берарканми у, деб ҳайратланишди. Чинданам Роҳила бош қўшмаганида унга йўл бўлсин эди унинг ёнига йулаш.

Олмоқнинг бермоғи бор. Лекин белгиланган муддат икки кун ошадиган бўлди. Икки кун оғиз билан айтишга осон. Ҳамма гап Исобекда. Мабодо у оёқ тираб олса, икки кун учун истаганча сураши мумкин. Бу одамларнинг шунақа, ҳеч бир китобда ёзилмаган қонунлари бор. Шартни буздингми, тинч ўтираман, деб уйлама.

Қиморбозларнинг, айниқса «тўрт кўз» деб ном олган Исобекнинг одати маълум. Пул деган жойда чаённинг думига тилини тегишига тайёр. Феъл-атвори ҳам шунга яраша. Омади чолиб, киссаси пулга тўлган кезлари рангига қон югуриб қолади. Мабодо иш чаппасига кетса, типратикондан енгилаетган илон куйига тушади. Қовоғидан қор ёғилиб, олдига келган одамни чақади.

Шаҳарлик йигит алдамаган экан. Белгиланган куни дарвозани тақиллатишди. Нурболанинг икки дўсти машинани обдан кўздан кечиришди. Гилдирак билан мотордаги рақамларни артиб кўришдан эринилишмади. Охири улардан бири Ўлмасдан калитни олиб, тойчоқнинг оёғини кўриб келди.

Сўнг машинани савдо қилишди. Шунда Нурбола худди эски қадронлардек Ўлмаснинг елкасига қўлини қўйди.

— Акахон, машина энди бизники. Пули нақд. Хоҳласангиз ҳозир бериб кетамиз. Эрталаб уйдан чиққанимизда дадамлар йўқ эдилар. Сизга малол келмаса, ҳозир шаҳарга борсак. Пулни биз топганимиз билан уйнинг каттаси у киши. У кишининг кўнгли-да, акахон. Розимисиз? Наридан борса бир соатлик йўл. Баҳона билан уйни ҳам кўриб келасиз. Эртага борди-келди қилишимиз бор. Қайтишда машинани миниб келаверасиз. Ҳужжатларни эртага расмийлаштирамиз.

Ўлмаснинг иккиланаётганини кўрган харидор гап қўшди.

— Айтилган пул, ана, салафан қозонда. Қайтишда пулни ҳам олиб келаверасиз. Бизда техпаспорти қолса бас. Темирни ҳам пири бўлади, акахон. Сиз рози бўлмай пулга утириш йўқ.

Ўлмасга кечки соат бешгача пул зарур эди. Шу сабаб йигитларнинг таклифига рози бўла қолди.

У машинани ўт олдириб, газ берди. Район маркази ортда қолиб, катта йулга чиқиб олишганда ҳайдовчининг олдида утириб кетаётган Нурбола сумкасидан бир шиша пиво олиб ича бошлади. У шиша яримлаб қолганда Ўлмасни эсдан чиқарганидан уялиб унга юзланди.

— Айбга буюрмайсиз. Нафс ёмон-да. Сизни эсдан чиқарибман. Ичасизми? Битта шиша очайинми?

Ўлмас йўлдан кўзини узмай жавоб қайтарди:

— Раҳмат, ука. Биз руддамиз. Йўлда ола таёғини кўтариб турганлар кўп. Жанжалга тоқатим йўқ.

Нурбола Ўлмаснинг гапини тасдиқлади.

— Улардан худо асрасин. Жонингдан тўйгазиб юборишади. Яхшиси сиз пепси ичинг. Чанқоғни босиб, асабини юмшатади.

Чанқаб турган Ўлмасга харидорнинг одамгарчилиги ёқиб, шишадаги пепсини кўтариб ича бошлади.

Бўлган воқеа шу. Бошқа ҳеч нарсани билмайди. Бу қаер? Ким билан келди, қачон келди, эслай олмайди.

Энди ҳаммаси тамом. У машина ҳам кетди, пули ҳам, фойдаси ҳам. Оғзи пишиб турган ошга етганда бурни қонади. Ишнинг бунчалик орқага кетишини сира кутмаганди. Тавба, укаси тенги болалар олдига сомон ташлаб кетишса-я? Ҳали улар машинанинг ичак-чавогини алақачоноқ ағдариб, пуллаб юборишди ҳам деса-чи.

Энди арз қилиб кимнинг олдига боради? Милициягами? Худо асрасин! Хатта тушдингми, осонликча қутулмайсан.

Ўлмас шу тобда бир нарсага иқрор бўлди. Исобекдан қочиш бефойда. Яхшиси олдига бош эгиб боради. Инсоф ўзига берсин. Эгилган бошни қилич чопмас. Ҳеч бўлмаса қайнонасининг юзини қилар.

— Ҳув, ширагим. Нега жатибсан? Ишганбисан? Ўси белингни совуқ уриб кетмайдиби?

Ўлмас қўққисдан эшитилган овоздан чўчиб бошини кўтарди. Ўзидан сал нарида эшак миниб олган чол унга кулиб қараб турарди. Ҳамроҳ топилганидан хурсанд бўлган Ўлмас чолдан шошиб суради.

— Ота, бу қаер?

— Ой ширагим-ей. Жатган жайингни-да билмесанми? Камроқ ишсанг бўлмайди-ми? Ўси ер Чимкент чули-да, ширагим...

Давоми келгуси сонда.

ГУЛЛАЁТГАН УМИДГА БОЎИБ...

Момоҳол Элмуродова

Баҳорги туйғулар

*Севгилим, менга хуш каломлар айтинг,
«Хайр» деманг, асло, «салом»лар айтинг,
Бир дам вазминликдан шўхликка қайтинг,
Бир ажиб туйғулар бахш этмиш баҳор.*

*Бугун туйғуларим парвоз тилайдур,
Бармоқлар илоҳий бир соз тилайдур,
Қош ўсма, юзларим пардоз тилайдур,
Баҳор, пойларингга жонларим нисор.*

*Қалдиргоч, қуйингга жүр бўлгим келар,
Қуёшим, бир қатра дур бўлгим келар,
Саболар, оромбахш ел бўлгим келар,
Баҳор, пойларингга жонларим нисор.*

*Бинафша лабиниңг хандаси ўзим,
Ишқ деган худонинг бандаси ўзим,
Оҳ, ёшлик баҳорин кандаси ўзим,
Баҳор, пойларингга жонларим нисор.*

Кумушбиби илтижоси

*Бегим, оёгингиз туфроғин ўпай,
Туфроқда қолган из-яфроғин ўпай,
Бегим, меҳрингиз кунглумга пупак,
Беҳудлик домига мени ташламанг.*

*Севгимиз бобида афсона бекор,
Савдомиз, айтинг, қай афсонада бор,*

*Бегим, тополмассиз Кумуш каби ёр,
Шубҳалар комига мени ташламанг.*

*Сиз учун тимсоли ибо бўлайин,
Бошингиз узра бир ҳумо бўлайин,
Нечук тириклайин жудо бўлайин,
Аюрса аюрсин ўлим, ташламанг.*

*Мен сиздан кечолмам, кечолмам зинҳор,
Айрилиқ шаробин ичолмам зинҳор,
Сиздек ўзга ёрни қучолмам зинҳор,
Ўзга сўлдирмасин гулим, ташламанг.*

*Ўзимдан ортиқроқ сизга ишондим,
Сиздаги таърифсиз ҳисга ишондим,
Вафодан суйловчи кўзга ишондим,
Кумушбибингизни бегим, ташламанг...*

Қамаши

Муҳаббат Шўхматова

Қишлоқ

*Ловуллай бошлайди тонгда тандирлар,
Кўксой шовуллайди, тип-тиниқ тошлоқ,
Номингни кўксимда жондек қадрлаб
Сенга интиламан, онажон — қишлоқ.*

*Ҳар тонг Ватан бўлиб чиқиб келасан,
Момоннинг ҳув олис эртақларидан.
Маъруза... Домланинг қув нигоҳлари,
Топар мени Оқтов этакларидан.*

*Мулойим кўзларга боқиб чарчадим,
Бетон йўлақларда чалишар оёқ.
Сен менинг кўксимга қадалган туғсан —
Поданинг чангидан чайқалган қишлоқ.*

*Онамнинг кўксидан бошланган Ватан,
Кўксимни беаёв чўққа тутати.
Отамнинг кўзидан бошланган Ватан,
Сокин ҳисларимни ўққа тутати.*

*Мен уқнинг зарбидан, чуғнинг тафтидан,
Сесканиб кўз очдим, соғинчга тўлиб.*

Олис-олисларда қишлоқ томонда,
Онам нон узади қуллари куйиб.
Ловуллай бошлайди, тонгда тандирлар.

Сизсиз

Кунларим арғамчи, тунларим бемор,
Ташвишлар умримга осилар ҳиссиз.
Умидлар, тилаклар барчаси бекор,
Сиз — менсиз... мен — сизсиз... сукунат — тилсиз...
Сиз — айро, мен — айро, ишқимиз — айро,
Шундай бўлса-да, лек, қолмадик йулсиз.
Йул — вайрон, дил — вайрон, дунёдун — вайрон,
Сиз — менсиз... мен — сизсиз... сукунат — тилсиз...

Иштихон

Инобат Ризаева

Тунги лавҳалар

Ҳар тун менинг кўксим майдондир,
От чоптириб киради ҳайрат.
Туёқларнинг гулдуросидан
Беҳуш бўлиб йиқилар гафлат.

Ҳар тун менинг кўксим осмондир,
Булутларни йиғлатар чақин.
Суюнчига чопар юлдузлар,
Турналарнинг қайтиши яқин!

Бу тун кўксим аро тугёндир,
Бир сўз келар ёндириб... Куйдим.
Гуллайётган умидга боқиб,
Тун, рангингни унутиб куйдим.

* * *

«Менинг дадам ишдан кеч қайтар
Ва кетади саҳарда яна...»
Уртоқларим саволларига
Жавобим шу эди ягона.

Ҳасратимга қаро тун гувоҳ,
Тилкаларди бир ҳадик жонни:
Уртоқларим сезмасайди, оҳ,
Мен сузлаган уша ёлгонни.

Имиллаган кунлар бағридан
Мен ўзимга сабр изладим.
«Меҳмон-меҳмон» уйинни ташлаб,
Тушларимга таъбир изладим.

Дунёнинг лой этаklarини
Упиб, йиғлаб меҳрлар кутдим.
Сўнг бувимнинг эртаklarини
Тинглаб қанот, сеҳрлар кутдим.

Қўғирчоқлар келтирди онам,
Кузмунчоқлар келтирди онам —
Уйим тўлди. Фақат кўнгулнинг
Боши эгик қолди, кўзи нам.

Йиллар ўтди. Болалик ўтди
Ёлғонимга овунганча жим.
Ёлғоннинг ҳам кўйлаги йитди,
Лек, алдадинг демади ҳеч ким.

Сўнг англадим: ёлгон — гуноҳдир,
Бугун барин тан олғумдир тик.
Гуноҳимдан ўзинг ўт, кечир,
Мендан эрта кетган болалик...

Сен-чи, бунча лол қотдинг, ахир,
Армонлардан униққан дунё.
Энди сен ҳам ростини гапир,
Ёлғонларга қуниққан дунё!

* * *

1

«Чўли Ироқ», «Қаро кўзим»ни
Тинглаб хун-хун йиғлаган одам,
Қор остида умр изини
Кўриб, дилин доғлаган одам,
Бирпас тўхта,
Шеър ўқиб берай,
Сенга айтар гапларим кўпдир.

2

Эй йўловчи,
Беғам, бепарво,
Илк майсани эзгилаб ўтдинг.
Бошинг узра ёмғирлар наво
Қилдилар. Сен соябон тутдинг.
...Ҳайратларим чучир,
Тез кет, ҳай,
Сенга ортиқ гапларим йўқдир!

Фарғона

Қайтиш

Илоҳий бир санам келди, мен томонга,
Ҳижрон кетди, армон кетди, сен томонга,
Аёл жоним, қайтиб кирди, ўз танамга,
Этаклари гулдор-гулдор қизлар келди,
Юрагимда яширинган сўзлар келди.

Тоza қоним новдаларга кириб оққин,
Куртакларнинг юрагига ўтлар ёққин,
Кўзни очиб, биз томонга, кулиб боққин,
Этаклари гулдор-гулдор қизлар келди,
Юрагимда яширинган сўзлар келди.

Наврўз дея ном қўйибди момоларим,
Шаштингиздан энди қайтинг ҳаволарим,
Майин қўшиқ юрагимга даволарим,
Этаклари гулдор-гулдор қизлар келди,
Юрагимда яширинган сўзлар келди.

Дош қозонда қайнаб турган сумалакжон,
Оҳ, бунчалар етмоқликка ҳалак бу жон,
Кўзёшларим оқиб кетди маржон-маржон,
Этаклари гулдор-гулдор қизлар келди,
Юрагимга яширинган сўзлар келди.

Наврўз менинг бағримга кел, сингиб кетай,
Синовларни, қировларни енгиб кетай,
Сенсиз ҳолим ёмон бўлди, кел унтай,
Этаклари гулдор-гулдор қизлар келди,
Юрагимга яширинган сўзлар келди.

Илоҳий бир санам келди мен томонга,
Ҳижрон кетди, армон кетди сен томонга,
Асл жоним қайтиб кирди ўз танамга,
Этаклари гулдор-гулдор қизлар келди,
Юрагимга яширинган сўзлар келди.

Тошкент

Саодат Пўрканова

* * *

Ичккан кўзларда армон туйғуси,
Соғинар меҳрининг дийдаларини.

Бу ерда куйланар қайғу кўшиғи,
Эшитиб тўймайсиз нолаларини.

Юраклар тўлғонар қадр топмаган,
Ҳижрон саҳросида ёлғиз сўққабош.
Вафони излабу, вафо топмаган,
Кўнгул камарига сеvimли яккаш.

Вақт, ахир, соқчимас, турса бир жойда,
Утар кун, утар тун, утади умр.
Сўнг эса, эсларсиз энди у қайда,
Нечун беролмадик туйгунча меҳр.

* * *

Сабил юрак, тўкил тошга,
Сенга севги армондир.
Тун рўмолин ўра бошга,
Кўзёшинг норавондир.

Тўкил-тўкил, тутдай тўкил,
Эҳ, энди уни қўйгил.
Адашибди сағир кўнгул,
Сен энди гамни суйгил.

* * *

Юрагимдан маъюс мўралайди қиш,
Мени аллалайди юпун туйғулар.
Очиқ дилгинамда ишқ уради ниш,
Қор остида қолган сирли орзулар.

Хаёлларим оппоқ либосин кияр,
Тилакларим ширин ҳисларин туяр,
Бағримда сокинлик уйларин қура,
Лекин, сиз билмайсиз мискинлигимни.

Мадорсиз ҳижронда музлайди таним,
Ғамимдан миннатдор кулади ғаним,
Кўзларим сўқирдир, соқов тилларим,
Ҳамон музлаб ётар умид гулларим.

Хатирчи

Ғавҳар Ибодуллова

Эртакнамо...

Хаёл карвонларим жўнатдим сизга,
Бўйнида ҳадикнинг кўнғироқлари.
Зим-зиё ҳажр тўни йиқилар тизга,
Кўринмас толенинг шамчироқлари.

Йул олис. Олисда дийдор — чўнг довон,
Увиллар шубҳанинг қашқирлари оч.
Куксини ёқади соғинчим — сарбон,
Ортада қолар гумон — алвасти ҳаллож.

Ногаҳон чақнайди жафо қиличи,
Йул тусар ҳийлагар қароқчи — ситам.
Икки ёқ бошланар бардош хуружи,
Шодлик талош бўлар, қолдиғи — алам.

Кийиб этактошли рудапо куйлак,
Издан таъқиб этар ялмоғиз — кулфат.
Куп келар шу асно ирода — ойнак,
Ишончларим дарё ясар оқибат.

Сабрнинг косаси тўлиб боради,
Икки чашм — икки уммон қасдида,
Умидлар қисматнинг куксин ёради,
Тин олар хотира — чинор остида...

Йул юрса мул юриб, қаранг, ниҳоят,
Карвоним етибди кошонангизга.
Донг қотиб қолибди, (толибди ғоят),
Сарбоним бош куйиб остонангизга.

Тобора яқинлар висол — субҳидам,
Битиб борар фироқ — дилнинг чандиғи.
Чуккан нортуйадир — одош бўлган ғам,
Устида ёлғиз юк — вафо сандиғи.

Бу сандиқ ичида бир қиз ухлайди,
Жангу талашлардан омон қолган ишқ.
Лаблари бир қатра дилсув тилайди,
Сочлари таратар анбарину мушк.

Дунё — севгимизга зор турган жуфт кўз,
Бир бор экан унда, бир йўқ экан бахт!..
Бегим! Лабингиздан учсин қуш — бир сўз,
Фақат шунга боғлиқ муроду мақсад!..

* * *

Бунча дилтортарсан, мунглиғ муҳаббат,
Сендан воз кечиб, кўз юмиб бўлмайди.
Бир жоним чекса ҳамки минг уқубат,
Кўнглумнинг бир чети тўлмайди.

Изимдан суқланган нигоҳ тўладир,
Дилимни уқмаган гумроҳ тўладир,
Менга аталган дод, э воҳ, тўладир,
Кўнглумнинг бир чети тўлмайди.

Дунё — бир чархпалик, билмайди тўзим,
Ҳақнинг пичоғига қайрарман сўзим,
Бардошга айланиб бораман ўзим,
Кўнглумнинг бир чети тўлмайди.

Йиғларман, кўзёшим намдек туйилар,
Ёнарман, ёлқиним шамдек туйилар,
Сизни суйганларим камдек туйилар,
Кўнглумнинг бир чети тўлмайди...

Қадим оҳангларда

Оқ тонгларим буюлди
Қисматнинг қаросинда,
Армонларим яралди
Юрагим яросинда,
Воҳ кўнглум-о, воҳ кўнглум,
Қайғунинг дарёсинда,
Бенаф сузма, ёримо,
Бенаф сузма, ёр-ёр.

Бўзлаб-бўзлаб кетарман,
Қоларсиз йиғлаб-йиғлаб,
Соғинчнинг ханжариға
Бағрингиз тиглаб-тиглаб,
Ҳар утганда боқарсиз,
Қалбингиз жиглаб-жиглаб,
Дилни эзманг, онамо,
Дилни эзманг, ёр-ёр.

Ёрга эккан гулларим
Сўлиб бородилар деб,
Қон ёшима соғ-сўлим
Тўлиб бородилар деб,

Аҳволима ганимлар
Кулиб бородилар деб,
Кўнгул бузма, ёримо,
Кўнгул бузма, ёр-ёр.

Жисми баҳор, куксида
Ҳасратлари қишлаган,
Тилло уйлар қолибо,
Саҳроларни ҳушлаган,
Оппоқ, нозик бармоғи
Куйиб чуғни ушлаган,
Бир сен қизма, жонимо,
Бир сен қизма, ёр-ёр?!

Самоларга кулоқ тут,
Сирли унлари бордир,
Қаро бўлса ўн беши,
Ойли тунлари бордир,
Худойимнинг бизга ҳам
Куйган кунлари бордир,
Умид узма, кўнглумо,
Умид узма, ёр-ёр..

Янгибозор

Саодат Ғамзатқова

* * *

Оғриси, бир кўнгул оғрибди,
Синса, сиңибди бир кўнгул.
Дамлардан муъжиза кутса, кутибди,
Топмаса, топмабди, не ғамдир?!

Эзгулик кашф этиб ҳар ишдан,
Ёвузлик кўрса гар, не бўпти?!
Кўрсатиб кимгадир саховат,
Маломат олса гар, не бўпти?!

Меҳрдан дилига чечак экса,
Хазон этсалар, не бўпти?!
Ишончдан қурса гар бир қаср,
Вайрон этсалар, не бўпти?!

Юракдан севса гар, лек, ошиқ
Садоқат қилмаса, не бўпти?!
Умри буйи кимнидир зор кутса,
Кутгани келмаса, не бўпти?!

Бир чечак сўлса, сўлибди,
Қуриша, қурибди, бир чаман.
Бир юрак куйса, куйибди,
Адо булса, не бўпти ситамдан?!

Бир кўнгул азоби, азобми,
Дунё ташвишлари олдиди?!
Бағирлар кавоб, ҳоли харобми,
Оҳларнинг аянчли зорида?!

Ахир, тоғлар тутдек тўкилмас,
Осмон ҳам узилиб кетмайди.
Не бўпти, қоялар қуласа,
Осмонга тиргақлар етмайди?!

Бир юлдуз йўқолса гар кўкдан,
Издан чиқмайди ҳаёт мезони...
Беюлдуз қолмас-ку фалак ҳам,
Камаймагай саноғи-сони.

Чечаксиз қолмагай сираям,
Буй сочар чаманда минг бир гул.
Чаппа бурилмайди замин ҳам,
Бир кимса ҳасрати учун буткул!

Лек, умр аслида ягона,
«Бир кўнгул» — мену сен ва барча.
Тириклик ғамидан буюкроқ —
Оламда не муқаддас парча?!

Ҳар кўнгул азоби бир учкун,
У сира сўниблар қолмасин.
Ҳар чечак ҳаётдан бир сочқу —
Сунмасин, зарраси йўқолмасин.

Юлдузсиз қолмасин осмонлар,
Чечаксиз қолмасин чаман — дил.
Ишончсиз қолмасин инсонлар,
Оғримасин, синмасин бир кўнгул.

* * *

Ойдинликнинг тушлари қаро —
Ғам чуқади кўзга осуда.
Олис само, қаттиқ ер аро,
Соғинч, сени соғиндим жуда!

Юрагимнинг исмин унутдим,
Томирларим куйди не куйда.
Кимни кутдим, мен кимни кутдим,
Соғинч, сени соғиндим жуда?!

Сархуш кезар телба кечалар,
Бол тамшанар кўнгул оғуда.
Айбим недир, хотирласам гар,
Соғинч, сени соғиндим жуда?!

Тонг отади юракда мунгли,
Ғаминг чўкмиш кўзга осуда.
Қайғу бунча тусландинг рангли,
Соғинч, сени соғиндим жуда!

Янгийул

Зиёда Амминова

* * *

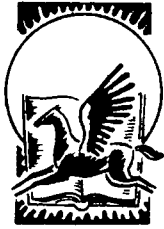
Уйғонгин, юракда мудраган туйғу,
Қонларда жўш урсин муҳаббат, имон.
Уйғонгин, садоқат — қалбади қайғу,
Уйғонгин, ҳаяжон...
Кимдир алданмоқда, кимдир алдайди.

Нигоҳлар... мужассам жоду ва сеҳр,
Маъноли боқади тим қора кўзлар.
Тилда айланади дустга бахт, меҳр,
Дилда эса чўқар масхара сўзлар...
Кимдир алданмоқда, кимдир алдайди.

«Сенсиз ҳаёт йўқдир...» — деб солади жар,
Ошиқлар панд бериб, алдар бир-бирин.
Кўнгулда дардини ютганча йиғлар —
Қушлар олиб кетган ишончинг сири...
Кимдир алданмоқда, кимдир алдайди.

Сас келар йироқдан... Бевафо дунё,
Бу сенми севгидан алданган юрак?
Ёки кажрафтордан кўрмайин вафо —
Уксинган юрак?..
Кимдир алданмоқда, кимдир алдайди...

Касби

Воҳид Исмоилов

ЁЛГИЗ

хикоя

Оқ гулларим, жон гулларим,
Оқ, пушти, қизил гулларим.
Нега бўлолмайсан тортиқ, орланиб
Турасан жим, уйланиб, зорланиб...

— Ух-х яр-рамас, хотинбоз!

Хотинимнинг оғзидан отилиб чиққан бундай ҳақоратдан тошдай қотиб қолгандим. Шу пайтгача у билан сен-менга бормай, бир-биримизга иззат-икром кўрсатиб, силаб сийпашиб яшаб келаётгандик. Тўғри, жанжалсиз уй бўлмайди, аҳён-аҳёнда гижиллашиб қолсак-да, сал фурсат ўтмай яна иноқлашиб кетаверардик. Уша арзимас гижиллашишлар ҳам гуё мендан чиққандай, айбсиз-айбдор бўлиб қолаверардим. Ахир, мен ҳар бир нарсага аҳамият бераверадиган, арзимас икир-чикирларга ҳам гашим келадиган қилиб яралган бўлсам, нима қилишим керак? Ечилган оёқ кийимига, уни зинапояда қай ҳолатда қолдирилганига қараб, эгаси қандай одам эканлигини айтиб бериш қийин эмас. Ҳозиргина қўлини ювиб, совунни кўпик-пўпиги билан совундонга ташлаб кетган кимсанинг кимлигини билиш ундан ҳам осон. Узингиз бир ўйлаб кўринг, тўйда эмас, тантананда ҳам эмас, бировнинг матракасида ўтириб, тиловат тугар-туғамасданок ясама қилиқлар билан:

— Э раҳмат-раҳмат, яхши, ҳаммаси яхши, соянгизда юрибмиз, — деб кундуз телпагини ички томонидан бармогининг учи билан чертиб-чертиб, тилла тишларини кўрсатганича бақбақаларини уйнатиб, хаҳолаб куладиган «бойваачча»ни кўрганингизда гашланмайсизми? Ҳаттоки ундайларни одам қиёфасидаги махлуқ деб атагингиз келади. Инсонда аввало, дид-фаросат бўлиши керак!

Хотиним ёмон эмас. Ўз соҳасини пухта биладиган олий даражали дўхтир. Маҳаллада ҳам, ишхонасида ҳам обрусси жойида. Касбдошлари уни эркалашиб, Нэлла деб аташади (аслида Нилуфар). Мактабни ҳам, ТошМЙни ҳам рус гуруҳларида битиргани учун, бу тилни сув қилиб ичиб юборган. Шунинг учун бўлса керак, айниқса, бу тоифадагиларни ниҳоятда ҳурмат қилишади. Ҳатто ярим кечаси, уринга эндигина ётганимизда дарвозамиз тақиллаб қолади:

— Отам (ёки онам) оғирлашиб қолдила! Жон ака, дўхтир опамлар бориб кўриб қўйсинла, илтимос! Яна ўзим дарров мана шу машинада олиб келиб қўяман.

Бундай бемаврид илтимосдан ҳеч ким хурсанд бўлмаса керак. Ноилож кўнасан киши. Ахир, инсон ҳаёти ҳал бўлаётир! Хотиним ҳам оғринмай уридан туриб, кийинади. Зарур анжомларини олади-да, жўнайди. Ана ушанақа пайтларда мен хотинимдан фахрланиб қўяман.

Уни ўзим топиб, ўзим уйланганман. Аввалига у менга «Сиз билан

танишишни ҳам, гаплашишни ҳам истамайман», деб осмондан келганди. «Нима учун энди, сабабини билсак бўладими, яхши киз?» деган саволимга: «Идеалимга тўғри келмайсиз», деб жавоб берганди. Ҳатто бир кун мени кучада икки-уч йигит тўхтатиб, «Иккинчи марта шу кизга яқинлашсанг, гажиб ташлаймиз...» дейишганди. Мени «гажиб ташламоқчи» бўлган уша амакиваччалари кейинчалик тўйимизда хизмат қилишди. Қисқаси, мен галаба қозонган эдим!

Сезиб турганингиздек, хотиним ёмон бўлмаса керак. Аммо баъзан дунёни сув босса, тўпигига чиқмайди. Тунтарилиб қолган шиппагини тўғрилаш урнига, устидан хатлаб ўтиб кетаверади. Ёки бўлмаса, дейлик, сўраган дорингизни уй «аптечка»сидан камиди бир соат кўтирлатиб қидиради ва ҳоказо. Натижада иккаламиз гижиллашиб қоламиз. Лекин аввал ҳам айтганимдек, арзимас жанжалимиз тезда босилиб, яна апоқ-чапоқлик, иноқлик бошланади. Илгарилари унинг энг ёмон сўзи — секингина «ярамас» деб қўяқоларди. Энди-чи? Айтишга ҳам уяласан киши: «Хотинбоз». Нима, у мени эт-бетда битта-яримтаси билан ушлаб олибдими? Ё, мен ушанақаларга ўхшайманми? Бундай расво сўзларни қаердан топдийкин-а? Одам дегани гапини озгина бўлсаям ўйлаб гапирса экан! Узи-ку севги бобида менинг омадим келмаган. Уша-уша, бирон-та аёл зоти мени қизиқтирмайди. Менга деса, ҳурилиқою фаришта бўлиб кетмайдими?! Яхши одам бир марта севиб, бир марта севилиши керак! Тагин ким билади дейсиз, бу менинг уй-фикрларим, холос!

Баъзи бировлар «Менинг хотинимдақа хотиндан худонинг ўзи асра-син, хўп тушдим-да шу шаллақига, сени ўзимга яқин тутиб, кўйиб кетганимдан гапиряпман, буларнинг ҳаммаси бир гўр, сасиган...» деб кўкрагига уриб-уриб қўйиб, айюҳаннос солади. Аслида эса, ёшми-қарими, чиройликми-хунукми, унга барибир, мингтаси билан «юради». Кирмаган кучаси қолмайди. Енгил-елпи толган пулларини ўша «манжалиқи»лар учун аямасдан совуради.

Э, одам бўлмай кет, муттаҳам! Бир-бирдан ширин болаларингни тўғиб берганида яхши эди. Энди ёмон бўлиб қолдими хотининг! Уйланаётганимда кўзинг қаерда эди ўзи? Кўрмидинг, ё ушанда мянган могор босганмиди? Сен ҳам эркакмисан, номард! Озгина бўлсаям фаросатинг бўлса, бировнинг олдида ўз хотинингни ёмонлаб ўтирармидинг? Ё, улар сени бошқатдан уйлантириб қўйишармиди? Қайтанга устингдан кулишиб «Ул, баттар бўл» дейишмайдими? Уйландингми-тамом, яхшими-ёмонми, пешонангданини кўрасан, Муросаю мадора! Жуда бўлмаса, қора кўз болаларинг учун узингдан кечиб бўлса ҳам яшагин!

Наҳотки энди, келиб-келиб ўз хотиним мени ушандайларга тенглаштириб ўтирса! Айбим нимада ўзи? Нима гуноҳ қилиб қўйган эканман? Калаванинг учини тополмай, ҳар хил хаёл кўчаларига кириб чиқардим. Ҳазабим ҳам секин-секин қайнаб-тошиб келаётганди.

— Ҳи-и-и! Нимага индамайсиз, ё уша жонингизни уйлаясизми? Одам оласи ичиди, деб шуни айтишаркан-да!

Диванга ёнбошлаганимча тунчиноқ ёруғида ўқиётган китобимни ёнимга қўйдим-да, унга қарадим. Эрталабки шудрингдек тиниқ кўз ёшлари юзу кўзларидан бирин-бирин юмалаб тушарди. Уни бундай ҳолатда биринчи бор кўришим эди. Ҳар қанча талашиб-тортишсак ҳам, гижиллашсак ҳам унинг йиллаганини илгари кўрмаганман. Отилишга шай турган вулқондай ғазабимни ҳам унутиб, ачиниб кетдим. Лекин ачинаётганимни сездирмасликка уриниб, жиддий оҳангда сўрадим:

— Нега мени ҳақорат қиляпсан?!

— ...

— Нимага индамайсан, қанақа жонон, ким ўзи у?

— ...

— Ахир, ўзи нима гап, нега йилгапсан?

У менга таъна ва ҳайрат билан бир қараб олди-да, тўхтаб-тўхтаб гапирса бошлади:

— Узингиз биласиз, ишимга эрта кетиб, кеч қайтаман. Менга беморларим тузалишса, бас. Бошқаси билан ишим йўқ. Маҳаллангизга ҳам унчалик аралашмайман. Озиб-ёзиб бугун тўйга чиқа қолгандим. Бир маҳал ёнимда ўтирган, бор-ку, ану, огайингизнинг хотини... Мавжуда, ўша менга: «Узаро гап-у, битта нарсага тушунолмай қолдим. Узи эрингизга нима бўлган? Эс-хушларини еб қўймаганмила, менга севги эҳзор

қилдила-я?! Эрим улган бўлса, одамлар дарров бошқа фикрга боришаркан-да!» — деди. Ер ёрилмади-ю, кириб кетмадим... Мен сизни бағри кенг, қалби пок, уй-хаёллари тоза... болаларимнинг меҳрибон отаси дердим, еру кукка ишонмасдим. Энди бўлса, энди бўлса... — У яна товуш чиқармай, секин-секин йиглаб юборди.

Айтибди-да, ахйири айтибди-да! Узим ҳам шундай бўлса керак, деб юрардим. Лекин бу сўзлар нақадар аччиқ, нақадар киноа билан айтилибди-я! Кунглим соф, ниятими холис эканлигини билганида, балким бундай қилмаган бўлармиди? Э-э, бунуи у қаердан билсин! Балки, бир умр тушунолмаса ҳам керак!

Хотинимни қанчалик овутайин, барибир бўлмасди. Умрим бино бўлиб эшитмаган гапларни айтарди, юзу кўзимга қарамасдан лой чапларди, тинмай йигларди. Ахйири дилим хуфтон, кунглим беҳузур бўлиб, ҳовлига чиқиб кетдим...

Бепоеён осмондаги сон-саноксиз юлдузлар худди сочиб юборилган марваридлардай жимирлашиб, кўз қисишар, «Қуявер, ўзи шунақаси ҳам бўлиб туради», дейишаётгандай эди.

Дарвоқе, Мавжуда! Хаёлларим олис-олисларга, утмишга, ёшлик йилларимга кучганди энди.

* * *

Қалбимда ўчмас из қолдирган бу воқеа айнан баҳор чоғида рўй берди. Ҳа, айнан баҳорда!

Ҳамма ёқ кум-кук либосга бурканган, шафтолию ўриклар қийғос гуллаган, асаларилар гулдан-гулга қуниб визиллашар, қурт-қумурсқалар гимирлашиб, янги ҳаёт бошланаётганидан дарак бераётгандай эди. Баъзан майин шабада эсиб, ўзи билан бирга тирикликнинг бир олам овозини ва соф ҳавони олиб келарди.

Мен университетнинг охири курсида ўқирдим. Дарс соатлари деярлик қайтарилиб, диплом ишимизни ёзишга киришган кезларимиз эди. Шунда тишимни даволатиш учун шаҳар касалхонасига уч-тўрт кун қатнашга тўғри келди. Маҳалламиздаги поликлиникага чиқсам ҳам булардию, аммо касалхонадаги тиш дўхтирининг қули энгиллигини ҳисобга олиб, у ерга қатнай бошладим.

Тишни даволайдиган хона касалхона биносининг биринчи қаватида—шундоққина чап қанотида жойлашган бўлиб, у ерга ҳовлидан тўппа-тўғри кириб боравериларди.

Кунлардан бирида ўша дўхтирнинг қабулига бораётган эдим, у ердан 20—23 ёшлар чамасидаги бир қиз чиқиб қолди. О, инсон боласи ҳам шунчалар чиройли бўладими? Нақадар гузал, нақадар латофатли! Қоп-қора кўзлари бирам ўйчанки! Оппоқ чехрасидан нур ёғилиб, бежирим туфличалари келишган оёқларига чунонам ярашгандики, асти қуяверасиз. Кўз олдимда бехосдан пайдо бўлган гузалликдан ҳайратда қолдим. Қиз ёнгинамдан секингина утиб бораркан, алақандай ёқимли ва хушбўй ҳид таралиб кетди, шунда мен унга янада яқинроқдан куз ташладим. Ана шунда, унда қандайдир бир жозиба, нафосат борлигини аниқ сездим. Бундай одатнинг яши эмаслигини билсам-да, орқамга бурилиб унга қараб қолибман. Кукда қуёш чарақлаб нур сочар, бутун борлиқ унинг нурига гарк бўлган эди. Қиз касалхона ҳовлисида бири ўтириб-бири турган, бири бемору бири соғ анча-мунчагина одамларнинг биронтасига заррача эътибор бермай, дарвоза томон энгил ва оҳиста қадам ташлаб борарди. Мен бутун вужудим билан, эс-хушимдан айрилгандай сеҳрланиб қолгандим. Оҳ, қани энди мана шундай қиз севикли ёринг, меҳрибон хотининг бўлса! Гирдиқапалак бўлиб атрофингда парвона бўлиб юрса! Ҳамма айтганларини бажарсанг, бошингда кўтариб юрсанг, у билан фахрлансанг! Дунёда бундан ҳам ортик бахт бўлармикин?!

Тиш дўхтирининг юмшоқ креслосида озгимни катта очганимча шифтга қадалиб, ҳозиргина мени ҳаяжонга солиб, қалбимни алақандай нозик ҳис-туйғуларга тундириб кетган шу қиз ҳақида ўйлардим. Университетимизда бир факультет бор. 70—80 фойизи қизлар. Бир-биридан чиройли, бир-биридан гузал қизлар. Биз йигитлар ҳазиллашиб уларни

«терма команда» деб атардик. Ҳозир мен уларнинг ҳаммасини хаёлан тарози палласининг бир томониға, бу қизни иккинчисига қуяр эдим ва барибир, бу қиз утирган палла босиб кетаётгандай эди. Йўқ-йўқ, у ўзи бошқа бир олам! Юлдуздай чарақлаган кўзлари дид билан кийган кийимларию тақинчоқлари, нозик қадам ташлашлари — ҳамма-ҳаммаси бошқа бир дунё! Уни яна учратармикинман? Бошқа учратмасам-а? Ҳойнаҳой, у ҳам тишини даволатётган бўлса-чи? Ахир у ҳозиргина шу ердан чиқиб кетди-ку. У ҳам худди мана шу креслода утирган бўлиши керак, энди бўлса мен утирибман! Миямга келган шу оддий фикрдан ҳам худди ёш боладай севиниб кетгандим. Ҳа, у эртага, эртага бўлмаса, индинга келади, албатта келади! Чунки бу бир кунлик иш эмас. Мана мен ўзим неча кундан бери қатнаб юрибман-ку. Келади, келмай қайққа борарди! Мен ўзимча у билан учрашув режаларини тузардим: у билан танишишни, чин ўрақдан гаплашиб олишни ўйлардим. Кунглим ана шу учрашувни орзиқиб кутарди.

Кун бўйи орсам ҳам, турсам ҳам у кўз олдимдан кетмай қолди. Мабодо эртага учратиб қолсам, гапни қандай бошлаймам? Узи у менга қулоқ солармикин? Чиройли қизларнинг ишқибозлари кўп бўлади. Мени ушанақалардан биттаси деб уйласа-чи? Бунинг устига у мени мулкао танимаса. Гапни қовуштириш учун бирон-бир сабаб, баҳона ҳам керак-ку. Шу баҳонани қандай топсам экан? Шу ва шунга ўхшаш саволлар, уй-фикрлар миямда чувалашиб кетганди. Шуларни ўйларканман, қиз бола билан танишиш, унга ички ҳис-туйғуларингни билдириш осон иш эмаслигини сеза бошлаган эдим. Тиш дўхтирининг креслосида ўтириб ўзимга-ўзим маъқуллаган уй-хаёлларим, элбурутдан тузган режаларим энди мен учун кулгили ва аҳмоқона туюлди. Лекин нима бўлсаям у билан учрашиш ниятидан кечолмасдим.

Эртаси эрталабдан бошлаб шифохонага олиб борадиган тор кўчада у ёқдан-бу ёққа юравериб, кўзларим тўрт бўлди. Қани у? Қани энди қуёшдек ярқ этиб, кўзимга қурина қолса! Теварак-атрофдан баҳри дилни яшнатиб, ажойиб баҳор нафаси уфуриб турибди. Юриб кетаётган анави аёлнинг қулидаги чўгдек қип-қизил лолаларни қара-я. Эҳ, қани энди мен ҳам ўша қизга қучоқ-қучоқ шундай гулларни келтириб тутқазсам. Аммо қани у, топиб кур-чи?..

Тиш дўхтирига қуринмасликка ҳаракат қилиб, касалхона ҳовлисиға неча бор кириб чиқдим. Йўқ, у ҳеч ерда қуринмасди. Минг афсуслар бўлсинки, эртасига ҳам, индинига ҳам, ҳатто бир ҳафтадан кейин ҳам уни учрата олмадим. На исмини билардим, на турар жойини. Денгиз остига тушиб кетган марварид донасидай изсиз йўқолганди у. Тун ярмида узундан-узун ёруғ из қолдириб учиб кетган юлдуз каби энди у.

Ниманидир орзиқиб кутардим, лекин нималигини ўзим билмасдим.

* * *

Эртаю кеч ақлимни банд этган, бир оғиз сўзсиз ҳам қалбимни ўзига ром қилиб кетган ўша қизни мен қайта учрата олмаётгандим. Кунглим гаш тортиб турса-да, унинг қиёфаси сира кўз унгимдан кетмасди. Ҳаёт қандай яхши! Баъзан қарасанг осмон қулиб туради, қуёш чарақлаб нур сочади, гуллар очилиб ётади. Лекин кўнглингдаги одамни тополмасанг-чи, эҳ, қандай оғир-а!

Кунлар бирин-кетин сезилмай утиб борарди. Бу орада мен университетни тамомладим. Таксимоотга қура шаҳримиздаги йирик институтлардан бирига ишга юборилдим. Қалбимда ҳамон яшаб келаётган, номиям, узиям номаълум ўша қизни учратганимга ярим йилдан ошаётган эди.

Бир кунни кечки пайт болаликдан бирга ўсиб, бирга улғайган оғайним уйимизга кириб келди. Кўзлари катта-катта, баъзан қарасангиз, косасидан чиқиб кетаётгандай, лекин қулганда қанчаб турадиган эди.

— Тез бўл, бизниққа юр! Зўр балиқ олиб келдим. Пивом ҳам бор, олтиники, гаплашиб утирамиз, — деди у қистаб. Узи шундай, кичиклигимиздан бирга катта бўлганимиз учун бирор кун бир-биримизсиз туролмаймиз. Орамиздан қил утмайди. У — кенжа ўғил, алоҳида жой солиб,

юмшоқ табиатли, кам гап онаси билан турарди. Отасини эслолмайман.

Одатдагидек уникада суҳбатлашиб утирардик. У уйчага киядиган оқ куйлагининг энгларини шимариб олиб, шур балиқни мужиркан:

— Огайни, суюнчини чиқаравер, уйланмоқчиман, яқинда туйимиз булади, — деди.

— Табриклайман! Қиз топдингми? — дея сўрадим.

— Узиям ота-онаси зўрга кунди!

— Тушунмадим, нега энди зўрга кўнишади?!

— Магазинчига берадиган қизимиз йўқ, дейишди олдинига, — деди у қулиб.

— Уйланишга касбнинг нима алоқаси бор экан? — дедим мен.

— Сен — огайнижон, шундай деб уйлайсан. Бошқалар эса бундай дейишмас экан. Етти пуштингни суриштиришаркан. Майли, уйланиб олай, кейин уларга курсатаман!

— Нимани курсатасан?!

— Узим биламан!

— Айтнинг келмаса, айтмай кўяқол, — дедим.

— Улфатларимиз ичида фақат иккаламиз қолдик. Баъзи бирлари иккитадан болалик ҳам бўлишди. Энди сен ҳам тезлат, — деди у кўз қисиб.

— Мен ҳали-вери уйланмасам керак. Узинг биласан, ўқишни энди битирдим, бир-икки йил ишлаб пул топмасам, биров менга гулдек қизини текинга бериб қўймайди-ку!

— Гапинг-ку, тўғри-я, лекин вақтида бўлмаса, «қизиги» қолмайди-да.

— Ҳаққиси йўқ, кейинроқ ҳам «қизиги» булаверади. Қайтанга кечроқ уйлансанг яхши, — дедим гапларини ҳазилга айлантариб.

— Ҳо, жуда зўр-ку гапларинг, унда мен ҳам тўхтатиб турсаммикин!

— Сен узингни тўхтатиб тура олмайсан!..

Ушунда иккала огайни мириқиб кулишгандик.

Мен студент бўлиб юрганимда бу огайним олдинига ишни кичикроқ дуконда сотувчилардан бошлаб, кейин мудири, ундан кейин директор лавозимларига кутарилиб улгурган эди. Шундай экан, уйланишни шароити ҳам кутарарди. Мен бундан хурсанд эдим. Аммо ҳаёт тасодифларга сероб экан. Қутилмаганда мен «кўричак» билан оғриб касалхонага тушиб қолдим. У ердан тузалиб чиққунимча огайнимнинг тўйи ўтиб кетиб, шунча йиллар бирга ўсиб, бирга катта бўлган дўстимнинг тўйида уйнаб-кулиш менга насиб этмади.

Жасурнинг тўйидан кейин кўп ўтмай кунларнинг бирида шаҳарга тушиб келиш учун кўчага қикдим. Кўчамиз муюлишида огайним йўловчи машинани кутиб турган экан. О, минг лаънат тақдиримга! Қай кўз билан кўрайинки, ёнидаги хотини — ёш келинчак... ўша мен номиниям билмаган, лекин шу дақиқача ҳам топиб олишдан умид узмаган қиз эди! Юрагимнинг аллақаси узилиб кетгандай бўлди. Шу тобда узимни ҳаётдаги энг севимли одамимдан ажралиб қолгандай ҳис этдим. Қалбимда шунча вақт кўз қорачиғидай асраб юрган қизим бутун умид ва орзуларимни топтаб, ер билан яқсон қилиб ташлагандай эди. Бошим оққан томонга — шаҳарни шаҳар демай, қишлоқни қишлоқ демай фарёд кутариб, қичқирганимча мана шу ёруғ дунёдан қочиб кетгим келарди. Бутун баданимда қон тўхтаб қолгандай, кўзим тиниб бошим айланаётгандай эди. Огайним билан зўрга салом-алик қилиб сўрашарканман, нафасим сиқилиб, овозим ичимдан қимқайгандай эди. Оғзим қуриб, тилим айланолмай танглаймга ёпишиб қолгандай эди. Буни сезган огайним «Нима, мазанг йўқми?» деди. Ёш келинчак уялганиданми ё узини мағрур тўтибми: унис менга қоронги, ишқилиб эрига ҳам, менга ҳам қарамасдан, четроқда, ўтган-кетган машиналарни кузата бошлади. Осмонда эса... қуёш бепарвогина нур сочар эди... Кечагина, балки бугун эрталаб ҳам унинг ҳақида ўйлаб, аллақандай орзу-умидлар оғушида яшаётгандим-а! Қандай яхши эди! Энди билсам орзу-умид билан яшашнинг ўзи ҳам катта бир бахт экан! Мен энди шу бахтдан ҳам махрум бўлган эдим! Ичимни ўтдай ўртаётган хурлиқка чидай олмай аччиқ-аччиқ йиғлагим келарди.

Улар йўловчи машинага чиқиб кетишгач, мен шаҳарни ҳам қўйиб, бир зумда уйимга қайтиб кириб, узимни каравотга отдим. Мен учун энди

ҳамма нарса тамом бўлгандай эди. Ёруғ дунё зимистонга, кенг жаҳон тор бир қамоқхонага айланганди. Кўзимга қуриниб турган ҳамма нарса — маъносиз туюларди. Аммо юрагим хапқириб қинидан чиқиб кетаётгандай. Нимага, нимага энди! Нимага умид қилиб, нимага ишониб юрган эканман?! Эй, парвардигор, мен ҳам дунёга бир марта келиб бир марта кетардим-ку! Нега мени бундай бахтсиз қилиб яратдинг! Бундан кўра дунёга келтирмаганинг яхши эмасмиди?..

Тўхта-чи, намуноча кўюнамсанг, жинни-пинни бўлиб қолмадингми ўзи? Хўш, у ўзи сенинг киминг булади! Тишинг оғриб қолганида тасодифан қўриб қолибсан, хўш, шунга энди нима бупти! Ёки у сен билан аҳду паймон қилишиб, ваъда бериб, кейин сени ташлаб кетдимми? Балким, у сенинг ҳақингда ўйлашни ҳам истамас? Тақдир огайнингга қулиб боқибди, отни у сендан олдин қамчилабди, қандини урсин. Сенга нима? Тупур ҳаммасига! Ҳаётдан насиб қилганини оласан. Тақдир билан уйнашиб, нима топасан! Дунёда фақат битта шу қизми?! Гузал қизлар илгарги ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, бундан кейин ҳам булади! Ахир гузаллик тушунчаси нисбий эканлигини ўзинг биласан-ку! Шундай экан, намуноча кўюнамсанг! Ақлим билан кўнглим бир-бири билан тўхтовсиз олишарди.

Аммо, ҳамма бало шунда эдики, узимни ҳар қанча аврасам ҳам қойисам ҳам, юпатсам ҳам уни ёдимдан чиқараолмасдим. Кўп вақтларгача юрагим хувиллаб, энг керакли нарсамни йўқотгандай, дунёда ёлғиз узим қолиб кетгандай эдим. Ҳеч ким, ҳеч нарса ёқмасди менга. Узимни хурсандчиликка олиб кўрардим, шўхликка солиб кўрардим, барибир бўлмасди, қалбим қаттиқ изтироб чекарди, нимадир етишмасди. Ҳаёлимдан у сира кетмасди...

Яхшиямки дунёда вақт деган нарса бор. Унинг ўтиши билан яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам, гам-ғуссалар ҳам ва бошқа ҳамма-ҳамма нарсалар гўё секин-секин тарқалаётган тумандек унут бўла бошларкан. Ҳаёт бир жойда тўхтамасдан илгарилаб борарди. Ҳар замонда огайнимни у ер-бу ерда учратиб қолардим.

— Нега уйга чиқмай қўйдинг? — савол берарди у.

— Ҳа, одам катта бўлгандан кейин вақт тополмай қоларкан, — қисқагина жавоб қилардим мен.

Ҳақиқатан ҳам борди-келдимиз узули қолганди. Тўғри-да, энди огайнимникига қиқш мен учун бундан бу ёғига ноқулай эди. Қолаверса, Мавжудани (қаранг-а, унинг исми шундай экан) кўрмай ҳам — куймай ҳам қабилида иш тутган бўлсам керак. Балки, тўғри қилгандирман.

Орадан икки йил ўтгач, мен ҳам уйландим. Энди ёшлик йилларим билан бир умрга хайрлашгандим.

Кўп ўтмай огайним бизнинг улфатдан чиқиб кетди. Бизлар кўпчилигимиз ойлик маошга яшайдиган зиёлилар эдик. У эса пулни-пулга ўриштирадиган қиборлар жамоасига қўшилиб кетганди. Атрофидаги дўстлари ҳам ҳамма нарсага фақат пул билан ўлчайдиган одамлар эди. Бизнинг улфатдаги илгариги дўстларга огайнимнинг муносабати биров узарган бўлса-да, аммо мен билан ўша-ўша эди. «Қачон ишинг тўпса, тўппа-тўғри олдимга келавер, ўзимда бўлмаса базадан топтириб бераман», дерди ва албатта сўзининг устидан чиқарди.

Мавжуда билан эса... кўча-кўйда учрашиб қолса, у самимий саломлашар, хотинимнинг отини айтиб, уни ҳам сўраб қўярди. Бундан мен ўзимда йўқ хурсанд бўлиб кетардим. Оҳ, қандай жозибали! Қандай гузал! Овозининг жиддийлигини-чи! Синчковлик билан, сиполик билан қарашларини-чи! Эҳ, огайним — Жасур, қандай бахтлисан-а! Буни ўзинг ҳам тушуна олармикинсан? Ёки олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ дегандай...

Тақдирни қарангки, бир пайтлар ўзи билмаган ҳолда менга чексиз ором бахш этган, қалбимни завқ-шавқларга тўлдирган, номини билмасам ҳам тор кўчаларда изларини қайта-қайта қидириб, топа олганим ўз оёғи билан уйимизга, хотинимнинг олдига маслаҳатга кириб келарди. О, ушунда менга уйимиз нурга тўлиб, ҳовлимиз янада кенгайиб кетгандек туюларди. Кўнглим аллақандай яхши нарсаларни кўмсаб, юрагим ғалати ҳисларга тўлиб, ўзимдан-ўзим хурсанд бўлиб кетардим. Ҳа, энди мен у билан битта заминда яшаётганимдан, битта осмон остида нафас олаётганимдан, уни ўз уйимда қуриб турганимдан узимни бахтиёр ҳис этардим. Буларнинг ҳаммаси яхшику-я, лекин нима учун мен ҳадеб унинг

ҳақида уйлаяпман. Нима булди ўзи менга, ақлдан озиб қолмадиммикин? Бундай бўлиши асло мумкин эмас! У энди энг яқин оғайнимнинг хотини-я! Йук, бу хил фикрларни дарров ҳаёлингдан чиқариб ташла! Ақлингни йиғиб ол, кўнглингга эрк берма!

Гарчанд уни уйламасликка минг бор ҳаракат қилсам-да, барибир бўлмасди. Бунинг нимаси ёмон, ахир? Мен уни узимча, гоёибона севишим мумкин-ку! У бунга сезмайди ҳам-ку! Одамлар битта нарсани унут-масликлари керак, ҳеч ким бировга уйлаш, исташ, орзу қилишни ман эта олмайди. Тўғрими?

* * *

Йиллар кетидан йиллар келарди. Турмуш уз йулидан қолмай, катта ва кичик ғам-ташвишларию шодликлари билан бирга олға борарди. Оз эмас — кўп эмас, орадан ун йилларча вақт ўтганди менинг чамамда.

Ушанда кеч куз эди. Осмонда тўп-тўп қора булутлар сузарди, кўнлар ҳам совуқ қолганди. Барглари деярли тукилиб, яланғоч бўлиб қолган дов-дарахтлар гўё «Энди чима ғиламиз, ҳадемай қаҳратон киши кириб келади, аёвсиз совуқ тана-танамиздан ўтиб, то илдиэларимизгача зирқиратадиган бўлди-да», дейишаётгандай шумшайиб туришарди.

Тушликдан кейин дарвозамиз олдига чиқиб, осмонда қағ-қағлаб, қанотларини силкиб-силкиб аллақерларга учиб кетаётган қаргаларни кузатиб турган эдим. Кўнглим нима учундир маъюс ва хомуш эди. Бир пайт бизнинг уйимиздан уч-тўрт хонадон нарида турадиган қўшним «Жасур оғайниз...» деди-да, «тамом» дегандай қафтларини юзига тортиб, тез-тез-юриб кетди. Мен бир сесканиб тушдим. Аъзойи-баданимдан муз чиқиб кетгандай бўлди. Нега?! Нега энди?! Ахир уни олдинги ҳафта кургандим-ку! Соппа-соғ юрганди-ку. Иккала қўлимда тур халта — дўкондан чиқиб келаётганимда, катта йулдан «Жигули»сида ўтиб бораётганиди-ку. Менга кузи тушиб шартта орқасига қайтган, қўярда-қўймай уйимга ташлаб кетганди-ку. Энди билсам шурликкина оғайнижоним мен учун сунгги марта хизмат қилиб кетай, деган экан-да! Кузимга ёш қўюлиб, томоғимга бир нима тикилгандай бўлди. Узимни тўхтаётмай уқиб-уқиб йиғлаб юбордим.

Тез кийиниб чиқиб, дўстгинамнинг уйига етиб бордим. Дарвозасининг олдида ҳам, ҳовлисида ҳам тумонат одам. Мен курган-қўрмаган, таниган-танимаган, узоқ-яқиндан келган қариндошлари, уруғ-аймоқлари, кўни-қўшнилари, маҳалладошлар, қарию ёш, эрқагу аёллар билан тулиб кетганди. Хотин-халажларнинг уввос солиб йиғлашлари юрак-юрақдан ўтиб кетарди. Мен танимайдиган бир эркак киши стулда ўтириб олиб, оёқларини керганича «Вой жигарим-а, вой жигарим-а!» деб зилдай қўллари билан иккала сонига урарди-да, калласини чайқаб-чайқаб қўярди.

Шивир-шивир гаплардан билишимча, оғайнижоним машинаси урилиб кетиб, ҳалок бўлган экан. Эҳ, дўстгинам-а, ҳали яшасанг буларди-ку. Нега шошдинг! Сен билан ер тўярмиди! Эй худо, нега бундай қилдинг! Сенга жуда керак экан, энг кичигидан бошламай, катталаридан олсанг бўлмасмиди! Ҳар ҳолда ошларини ошаб — ёшларини яшаганди-ку улар. Ўзи инсоф деган нарса борми, бу дунёда! Ана, ўзи қараб қўй, акаларининг туришига қараб қўй! Ҳеч нарса бўлмагандай бемалол гаплашиб туришибди. Тўйиб-тўйиб йиғлашса-чи, ахир битта қориндан талашиб туришган-ку. Одам ҳам шундай буладими?!

Оғайнижонимни асрда дафн этишадиган бўлишди. Тобут дасталарини ёпирилиб даст кўтарганимизда ҳаммаёқ ларзага келди. Кўнглини оздирадиган, юракни эзиб юборадиган йиғи-сигилар кучайиб, авжига чиқди. Гўё бутун оламнинг йиғиси, шовқин-сурони, дард-алами, шу ерга тўпланган эди.

Дўстгинам, Жасуржон! Сен энди чиндан ҳам кетяпсанми! Ундай бўлса, бу ёруғ дунё билан хайрлаш! Мусаффо осмон билан, порлаб турадиган Қуёш билан хайрлаш! Озгина бўлсаям яйраб-яшнаган, оёқларинг билан юрган мана шу саранжом-саритша кенг ҳовлиниг билан хайрлаш! Танишми-нотанишми, қариндошми-беғонами, ахирини-ёмонми, барибир, одамзод билан хайрлаш! Дўстларинг билан хайрлаш! Оқ сут

бериб, кечалари — аллаган онанг билан хайрлаш! Қора кўз болаларинг билан хайрлаш! Ойдек хотининг билан хайрлаш! Ва ниҳоят, ичида кири йук, соддадил оғайнинг — мен билан ҳам хайрлаш!..

Тобут лопиллаб, қўлдан-қўлга ўтиб, катта йулдаги одамлар устида сузиб борарди.

Мана, сунатга чўмган қабристон. Инсоннинг сунгги манзили! Қаёққа кузингиз тушмасин катта-кичик, эски-янги мазорлар. Оқ, қора, қулранг қабр тошлари баланд-паст бўлиб халғга чўмган буйи туришарди. Эртақлардагидек йўғон оқ илонни эслатувчи анави терақлар бунча совуқ қуринмаса! Барглари қилт этмайди-я!

Уртоқжонимни мангу уйига қўйиб, устига тупроқ ҳам тортишди. Қабристонда яна битта янги тепача пайдо бўлди.

Узундан-узун тиловатлар, фотиҳалар қилинган, урф-одатимизга кўра аллаким урнидан турди-да, баланд тоғуш билан суради:

— Биродарлар, Жасур, қандай йиғит эди?

— Яхши йиғит эди!

Қабристон бўйлаб ҳар томондан «Яхши эди!» овозлари янграган, унга дарахт учида ўтирган қарганинг «Қарр! Қарр!» деган мудҳиш овози ҳам қўшилиб кетди.

Дафн маросимига қатнашганлар бирин-бирин уринларидан кўзгалишиб, қабристоннинг тор ва текис йулакларидан олдинма-кетин жимгина қайта бошладилар.

Кеч кузнинг булутли осмони хумрайиб турар, кечки изғирин билан қоронғилик чўкиб келар эди.

* * *

Дўстимнинг фожиасидан кейин бу телба дунёдан ҳафсалам пир бўлиб, қўлим ишга бормай, сал нарсага асабийлашиб, ўзимни қўярга жой тополмай юрдим. Негадир қўлогим тагида «Ёлғиз» қўйи тўхтовсиз эшитилиб тургандай буларди. Қайғу-ғамни, дарду-аламни, секин-секин кучайиб бориб, жўшқинликни тараннум этувчи бу ҳазин кўй узоқ-узоқлардан таралиб келиб, оғайнимни, у билан бирга ўтказган болалик умримнинг энг ширин давларини қайта эслатаётгандай фиғон билан, армон билан нола қилар эди.

Орадан ярим йилча ўтгач, кўчада Мавжудани учратиб қолдим. Қоронғу булутлар орасидан ялт этиб кўриниб қолган юлдуздай у қаршимда турарди. Унинг қизарган осойишта, уйчан кўзлари порлаб турса-да, одамга маъюс боқарди. Унинг бундай нигоҳидан «Эй дунё, шунчалик адолатсизмисан, сенга нима ёмонлик қилувдимки, менга аёвсиз шафқатсизлик қилдинг. Шў ёшимда кўз очиб курганимдан, бир ёстикқа бош қўйганимдан айирдинг-а! Лаънатлар бўлсин сендақа дунёга!» деяётганини бир қарашда пайқаб олса буларди. Унга бутун вужудим билан, ич-ичимдан ачинардим. Нима деб кўнглини кутарсан экан? Кўнглини кутарадиган сузларни қандай топсам экан? Не десам озгина бўлсаям енгил тортаркин? Э-э, қуруқ гап кимга ҳам ёқарди дерсиз. Қани энди иложи бўлса-ю, оғайнижонимни тирилтириб келиб: «Ма, Мавжуда, Жасур узинга буюрсин, у билан бахтли бўлгин, давр-даврон сургин!» десам. Лекин бунинг сираям иложи йук! Шундай бўлса ҳам сенга айтар гапим бор: Мавжуда, узингни тут, бардам бўл! Қайғу-ҳасратларинга мен ҳам шерикман. Сен ёлғиз эмассан, бир-биридан ширин угил-қизларинг бор. Ҳадемай улар катта бўлишади. Эл қатори улғайиб, уз ҳаёт йулларини топишади. Сенинг уларга гард юқтирмай вояга етказишингга, қумақдош бўлишингга мен ишонаман! Чунки сен эпчил аёлсан, чунки сен ақли аёлсан, чунки сен гузал аёлсан! Мана мени айтиб дерсан, ҳали ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Ҳаммаси уз урнига тушиб кетади. Ана ушанда «Ёлғиз» қўйи ҳам жўш уриб, рақсга етаклайди, шодликларга чорлайди. Булутлар тарқалиб, яқра юлдуз ҳам кенг ва тиниқ осмоннинг энг баланд нуқтасидан чарақлаб нуру сочади.

Эл озгига элак тўлиб бўлмас экан. Айрим одамлардан, ҳатто Жасурнинг ўзимиз тенги авлодларидан ҳам «Э, бола фақир, узига-ўзи қилди, ичиб олиб ҳам машинасини ҳайдаб кетаверарди. Тоza юриб, тоza турма-

ди, маишатга берилиб кетди, охири ўзининг бошига етди», деган кунглини хира қилувчи гапларни эшитиб қолардим. Бу гапларнинг қанчаллик тўғри, қанчаллик нотўғрилигига мен қафолат беролмайман. Оғзиларига сиққанича гапираверишсин. Аммо мен ўртоқжонимни фақат яхши хотиралар билан эслаб юраман!

Бир-бирини қувалашиб йиллар утарди. Умр ўтиб борарди. Ҳаётимиз ҳам тинч ва осуда эди. Ҳамма гап-гуссалар унутилгандай, ҳамма нарса ўз ўрнига тушиб кетгандай эди. Биров ёруғ дунёдан куз одами деб ҳаёт тўхтаб қолмас экан. Уша Ер, уша осмон, уша Кувёш. Уша одамлар, уша турмуш; уша чоп-чоп, уша югур-югур. Уша тонг отиш, уша кун ботиш. Тирик жон борки, у яшашни истаиди, келажакка интилади.

Энди Мавжуданинг қадам ташлаши ҳам шаҳдам эди, бунинг учун мен хурсанд эдим. Овози жарангдор, гаплари кескир, қарашлари маъноли ва завқли эди, бундан мен қувнар эдим. Яна шундай хурсанд эдимки, унинг шошиб-пишиб бозор-учарга, мактабдаги ишига, кучамиздан шифохона томонга ўтиб кетаётганларини тез-тез куриб турардим. Ҳа, у мактабда ишларди. У билан касбдош бўлганимдан мен шод эдим. Фарқимиз: у мактабда кичкинтойларга дарс беради, мен эса институтда катталарга.

Энди менинг ҳам озми-кўпми тажрибам ортгандай эди. Талабалар учун ёзган укув қўлланмам босмадан чиққанди. Ҳаттоки, кутмаганимда — мутлақо кутмаганимда, уша йили чоп этилган қўлланмалар буйича институт ректорининг буйруғига қўра уюштирилган танловда менинг китобчам биринчи уринни олганди. Омад менга кулиб боққанди. Яхшигина микдорда пул мукофоти билан тақдирлангандим. Бунинг зияфатига чой-хондада ош қилиб берсам ҳам бўларди-ю, лекин кафедрамизда бирга ишлайдиган хотин-қизларнинг ҳазиломуз гапларини инobatга олиб, кейинги ҳафтада кафедранинг ўзида камтарона утириш қилиб бердим. Уша кун...

Эсингдами, Мавжуда, ўшанда уйимизнинг ёнгинасида анави ичидан пишган боғча мудираси билан гаплашиб тургандинг? Мен кайфим ошироқ уйга қайтаётгандим. Кафедрадаги уша утириш, уша зияфат таъсиридами, еттинчи осмонда сузиб келаётган эдим. Сизларга яқинлашиб саломлашгандай бўлдим. Боғча мудираси менинг «ширин»лигимни сезгани учунми, ё ўзи кетаётганмиди — унисини билмайман, ишқилиб пастаккина панжарали девор ёнидан ўтиб, боғчасига кириб кетди. Сен эса, оҳ, ўшандаги қарашларинг! Буни сўз билан ифодалашим мушкул. Менга қараб туриб:

— Ие, ие, хи-и, нима бўлди сизга? — дединг кулиб. Самимий ва ёқимли оҳангда эшитилган мана шу биттагина сўзингдан мен ёғдай эриб кетдим. Ёнгинамда дунёда мен учун энг азиз одамим турганидан, худди ўз хотинимдай мени тергаётганидан ўзимда йўқ хурсанд эдим. Олам кенг эди, осмон мусаффо эди, сен гузал эдинг. Шунинг учун мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Мен зургатдан гўлдираб;

— Мавжуда, биласизми, сиз ҳаммадан яхшисиз... Сизни ниҳоятда ҳурмат қиламан... севаман! — деб юбордим шекилли. Сен бўлсанг:

— Вой, йўқ-йўқ, ундай деманг, йўқ! — дединг-да шарт бурилиб тез-тез юриб кетдинг.

Ҳа-ҳа, маишат бўлган жойда, кайф бор жойда эзгу сузга ўрин йўқ, гузалликка ўрин йўқ экан! Эсиз.

Эртасидан бошлаб, бу гапларимдан ўз ёғимга ўзим қовурула бошлагандим. На чора, айтилган сўз — отилган уқ. Мастлик — ростлик. Орадан икки-уч кун ўтиб, Мавжудани яна учратдим. Саломимга бошини қимирлатган бўлди-да, индамасдан ўтиб кетаверди. Ана холос! Мана энди ҳаммаси тугади. Чинакамига тугади! Уни учратганларимда самимий саломлашишларидан, менга дунё-дунё роҳат бағишлайдиган жозибали нигоҳларидан, илиқ табассумларидан, ҳамма-ҳаммасидан айрилган эдим.

Бундай ҳолатлар кейинчалик ҳам кўп такрорланиб турди. Мен чучиброқ салом берардим, у эса ҳеч нарса демай бошини қимирлатиб, олдимдан ўтиб кетса-да, унинг юриш-туриши, ўзини тутуши менинг гуноҳкор эканимни эслатаётгандай юрагимни тирнаб, қалбимни уртарди. Оҳ, ўшандаги чеккан изтиробларим, оҳ, ўшандаги эзилиб, додимни худого айтиб нола қилганларим. Ўзимни шу қадар оғир ҳис қилдимки, ҳатто

ўлигимга ҳам рози эдим. Ахийри, кунлардан бир кун уни кўчада тўхтатиб, гаплашишга жазм қилдим:

— Мен сизнинг олдингизда айблиман, Мавжуда! Мени кечиринг! Сезиб юрибман, мендан хафасиз. Аслини олганда сизга ёмон гапираганим йўқ эди. Бор-йўғи сизга бўлган ҳурматимни билдириб қўймоқчи эдим. Яна бир бор, мени кечиринг! Кечирасиз-а, хўп деяқолинг! — Укинч билан айтилган илтимосимга нима деб жавоб қиларкин, дея титраб турардим. Э, хайрият-э! У илиқ табассум билан шунақанги илжайиб қўйдики, менга шунинг ўзи етарли эди! Бошқа нарса керакмасди!

Мавжуда, менинг Мавжудам! Сени пинҳона шундай деб атасам мендан хафа бўлмагин, мени кечиргин! Бу ҳаёт шунақа яратилган. Сирасорининг чек-чегараси йўқ. Мен сени-да, шу ёруғ жаҳонни севгандай севаман! Сен ўзинг сезмаган ҳолда менга ҳаётни севишга, бу фоний дунёнинг куз илғамас томонларини идрок қила олишга ургатдинг. Бунинг учун сенга раҳмат!

Мени сен билан таништирган, менга янгидан-янги орзу-умидлар ҳада қилган ўша баҳор кувёшига минг раҳмат.

Ҳар баҳор майин шабада эсишида сени эшитгандай бўламан. Чарақлаган кувёш нурларига товланиб турган нафис гулларга қараб, сени кургандай бўламан. Қишлоқларга бориб, тоғларга чиқиб, олис-олисларга, поёнсиз кенгликларга, уфқда ботиб бораётган Кувёшга тикилиб туриб, сени эслаётган бўламан.

Сени қандай гузал бўлсанг шундайлигингча умрбод қалбимда сақлайман! Менинг сен билан илк бор, айна баҳор чоғида, тасодифан учрашувим ҳаётимдаги энг бахтли кунларим бўлиб қолаверади.

*Баъзан қумсаб, баъзида уртаниб,
Гоҳо шодон, гоҳида ғамгин.
Хотиралар ичра товланиб,
Куз олдимга келар сенинг қиёфанг.*

*Сенинг азиз сиймонг унутилмасдир,
Менинг куз унгимда мангу намоён.
Сира ўзгармасдир ва қул етмасдир,
Кукдаги юлдуздек мангу чарогон.*

* * *

Айтгандай, сал бўлмаса эсимдан чиқаёзибди, хотиним билан яна апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. У мени сиз дейди, мен эса уни сен. Фақат аҳён-аҳёнда тегажоглик қилиб «Бугун Мавжудангизни курдим...» деб қўяди. Нима ҳам дея олардим, дунё ўзи шундай яратилган бўлса.

1995 йил.

Шу давр фарзандларимиз...

ҲАМИД ФУЛОМ БИЛАН ТОИР ЮНУС СУҲБАТИ

- Улар ҳибса олинганларидан кейин, Тошкентдан кетиб қопишга мажбур бўлдим.
- Майда-чуйда гаплар, яғволар босилгандек бўлди.
- Мендан илгари ижод қилганлар ҳам шу давр асоратида бўлганлар.
- Биз ишонч қурбонларимиз...

Қисқата маълумот:

Ҳамид Фулом 1919 йилда Шотландия шаҳрида таваллуд топган. Шоир, ёзувчи, драматург. Илгирмадан ортик шеървий китоблар, «Мангала», «Фарқ», «Шотландияликлар», «Манзулик», «Машифа» каби романлар муаллифи. Ҳ. Фулом «Фарога ҳикмати», «Ғил урғилтириш», «Шоибалта оини», «Алжаб сабоблар», «Шоибалта-мадбуҳлар» каби сасна асарларини яратган.

Адиб 1971 йилда «Шотландияликлар» романи учун Ўзбекистон республикаси Давлат мукофотига сазовор бўлган.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби ҳамда Ўзбекистон халқ ёзувчиси урвонлари билан тақдирланган.

Т. ЮНУС. Сиз ўзбек халқининг отахон ёзувчиси, шоири, публицисти, драматургисиз. Асарларингизни эл ўқийди.

Суҳбатимизни анъанага кўра таржиман ҳолингиздан бошласак. Қачон, қаерда, қандай оилада туғилгансиз? Қандай муҳитда вояга етгансиз? Ота-онангиз кимлар бўлган?

Ҳ. ФУЛОМ. Биз асли тошкентликмиз. Менинг ота-боболарим ҳам шу заминдан. Узоқ тарихдан бошламайлик, менинг бобом мулла Фулом ака Тошкентнинг Бешёғоч даҳасидан, унинг Арпапо мавзесидан. Эски вақтларда Арпапо мавзесидан учта: 1-Арпапо, 2-Арпапо, 3-Арпапо маҳаллари бўлган. Чунончи, 3-Арпаподан Акмал Икромов чиққан. Унинг ота-боболари, ўғиллари шу ерда яшаган. Ҳозирги вақтда Муқимий театри, устоз шоиримиз Гафур Фуломнинг уй-музеи ўша қадимги 3-Арпапо маҳалласида жойлашган. 2-Арпапо маҳалласига келсак, у ҳозирги Ўқчининг тагида эди. Эшонмачит деган машхур мачити бўлган. Бу ерда 20-йилларнинг бошларида «Ватан» номли мактаб бўлган. Бизнинг маҳалламиз — 1-Арпапо. Ҳозир манзара тамомилан ўзгариб кетган. Илгари вақтларда Бешёғочда — Муқимий театри олдидан ўша анҳор Арпапо буйлаб ўтган. Кейинчалик, 30-йилларда Бешёғочда Комсомол кўли қурилиши

муносабати билан бу анҳор кўл томонга бурилган. Аслида бу анҳор, ўша Муқимий театрининг дарвозасини кўз олдингизга келтириш, ўша ердан Арпапо буйлаб Олмазорни босиб ўтиб, Қоратошга, Зевак маҳалласига етмасдан чапга бурилиб, Чорсуга кетган. Мана шу анҳор тепасида учта обжувоз, учта тегиримон бўлган. Тошкент атрофидаги деҳқонлар от-араваларда бугдой олиб келиб, шу тегиримонларда ун қилишган, обжувозларда гурч қоплатишган. Унинг ёнида гузарлар бўлган. Чунки қишлоқдан келган деҳқонлар то ишлари битгунча чойхоналарда дам олишиб, овқатланиб кетишган. Мана шундай гавжум маҳаллар бўлган. Биз шу маҳалладанмиз.

Бобомиз Фулом ака зиёли-муҳандис эди. У киши Чирчиқда тўғон қурилишида ишлаган. Инқилобдан олдин диёримизда бетон деган нарса бўлганмас. Сувнинг зарбасига дош берадиган тўғонлар йўқ эди. Хар йили кўкдамда тоғдан катта сув келишдан олдин тўғонлар таъмирланган. Бунинг учун шу атрофда яшайдиган деҳқонлар қурилишга сафарбар қилинган. Улар келтирган тошлар, шох-шаббалар сепоя қилиб босилиб, сувнинг йўли тўсилган. Бу ишларга ишбоши, яъни бизнинг тилимиз билан айтганда, муҳандис бошчилик қилган. Бобом инқилобдан олдин ҳам шу иш билан шугулланиб, губернатордан оқ пошшонинг Георгий орденини олганлар. Инқилобдан кейин ҳам шу фаолияти туфайли 20-йилларнинг ўрталарида «Меҳнат» нишони билан тақдирланганлар.

Бобомнинг икки ўғли ва бир қизи бўлган. Катта ўғли менинг дадам Убайдулла, у кишининг укаси Насрулло, синглиси Тожи-хон. Уларнинг ҳаммаси муаллим бўлишган. Мен «Вафонинг узун йўли» деган эсдалик рисоламда ҳикоя қилганман. Уйимизда маҳалла қизлари учун мактаб очилиб, бувим, онам, аммам Тожи-хон қизларни ўқитишган. Кейинчалик халққа танилган Ҳамза театрининг машхур актрисаси, Ўзбекистон халқ артисти Шоҳида Маъзумова ҳам бизнинг уйимиздаги мактабда дастлабки сабоқни олганлар.

Т. ЮНУС. Адабиётга қачон меҳр уйғонган? Умуман, Сизнинг авлодингизда адабиётга меҳр кўйиб, бадий ижод билан шугулланганлар бўлганми?

Ҳ. ФУЛОМ. Аввало истеъдод ирсий нарса. Фақат уни тарбиялай билиш керак. Ота-боболари шоир бўлиб, ўзлари шоир бўлмаганлар кўп. Лекин шундай муҳитда тарбияланиб, яхши шоир, ёзувчи, яхши зиёли бўлиб етишганлар жуда кўп. Бунга анча мисоллар келтириш мумкин.

Бобом мулла Фулом ака ўзи зиёли, шоиртабиат одам бўлганлар. У киши ғазаллар битган. Мен 10—11 яшар пайтимда бир оқшом хаёл суриб ўтириб, дуторда хониги қилиб, бир мухам-масларини ўқиб берганлар. Фузулий ғазалига боғланган мухам-маслари ҳали-ҳали ёдимда.

Дадам 1921 йилда 24 ёшида дунёдан ўтган, лекин унинг ҳам ёзиб қолдирган шеърлари ҳамон менда сақланади. У киши шарқий услубда шеърлар битганлар. Янги даврни, озодликни, эркни қуйлаганлар. Эҳтимол, шу муҳитда тарбияланганим учун менга ҳам шу ўт ёпишгандир, юрагимда қақнагандир?!

Т. ЮНУС. Ўзингизнинг дастлабки машқларингизни эслай оласизми?

Ҳ. ФУЛОМ. Албатта, эсламан. Менинг биринчи шеърларим 1934 йилда босилиб чиққан. Демак, бунга ҳам 60 йилдан ошибди. 15 ёшда эдим. Ўша пайтда Урта Осиё индустрия, ҳозирги поли-

техника институтида ишчилар факультетида ўқирдим. Бизга адабиётдан машхур олимимиз Субутой Долимов дарс берардилар. Саноат билим юртида ўқисам ҳам шу табаррук домланинг таъсирида, унинг рағбати билан шеърлар машқ қила бошлаганман. Мендаги истеъод учқунини сезган бўлсалар керак, Субутой ака шеърятимга эътибор билан қараганлар. Шеърларим ўша кишининг рағбати билан ёзилган ва 1934 йилдан бошлаб вақтли матбуотда чоп этила бошлаган. Масалан, 1936 йилда «Совет адабиёти» журналида шеърларим, балладаларим босилган.

Т. ЮНУС. Сиз 1934 йилда илк шеърларингизни эълон қила бошладингиз. Худди шу йиллари, кейинчалик қатагон деб ном олган талотўплар бошланди. Жамиятимиз ўз йўлини топиб ололмади шекилли, айбдорларни қидириб қолган. Айни шу пайтда Сизнинг сиёсий онгингиз шакллана бошлаган. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Абдулла Қодирий қамалибди, Усмон Носир қамалибди, деган гаплар юрган. Шу йиллар Сизда қандай туйғулар кечган? Ҳатто ёзмаслик ҳаёлингизга келганми?

Ҳ. ФУЛОМ. Адабий жараёндаги Сиз айтган шов-шувлар, гап-сўзлар нафақат етиб келган, балки ўзим шу жараённинг ичида бўлганман.

Усмон Носир Кўқондан 1935 йилда келган. Биз у билан танишганмиз. Мен ва менинг тенгдошларим Шухрат, Саид Аҳмад, Шукурулло, Рамз Бобожон, Туроб Тўла, Неъмат Тошпўлат ва бошқалар ҳаммамиз Ёзувчилар уюшмасидаги адабий тўғаракка қатнардик. Бу адабий тўғаракда 36—37-йилларда Чўлпон, Абдулла Қодирий, Элбек, Зиё Саид, ёшроқ шоирлардан Амин Умарий, Ҳасан Пўлат билан деярли ҳар куни учрашиб турганмиз. Устоз адибларимизнинг ажойиб фазилати шундан иборат эдики, улар доим қайноқ ҳаёт ичида юришарди. Абдулла Қодирий ўз ижоди билан банд бўлса ҳам, ўша вақтда эндигина «Кеча ва кундуз» романини ёзиб тугаллаган Чўлпон ва бошқалар ёшлар адабиётига катта аҳамият беришарди. Уюшмадаги қизгин баҳсларда қатнашишарди. Улар орасида Усмон Носир адабий муҳитда ёрқин юлдуздай ярқ этиб чарақлади. Айниқса, унинг 1936 йилда нашр этилган «Меҳрим» тўплами кўлма-кўл эди. Биз унинг ҳамма шеърларини, «Нахшон» дostonини ёддан билардик. Бунинг устига Усмон Носир Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани», Лермонтовнинг «Демон» дostonларини алоҳида маҳорат билан таржима қилди. Биз бу дostonларни ҳам ёддан билардик. Уч-тўрттаминг унинг атрофида доим айланишиб юрар, у бизнинг кўлимиздан етаклаб тўғаракларга олиб борар, шеърхонликларда қатнаштирарди. Жуда кўзга ташланиб қолганди. Мен ўзбек адабиёти ва шеърятини тарихида ёши 25 га кириб ижодий фаолиятига 10 йил тўлганини нишонлаган иккинчи бор шоирни билмайман. Усмон Носирда шундай бўлган. Бу байрам унинг бошига тушган фожиадан бир ой илгари бўлган. Унинг ижодий кечасига Абдулла Қодирий, Чўлпон ва бошқа устозлар келган. Афсуски, 1937 йилнинг ёзида Чўлпонни, Усмон Носирни ҳибсга олдилар. Менинг фожиам ҳам ўшандан бошланди. 1937 йилнинг август ойида «Ёш ленинчи» газетасида Тўлқин деган бир манфурнинг «Жўшқин лирика никоби остида зараркуналлик» сарлавҳали мақоласи босилиб чиққан. Шу мақолада Тўлқин нима учун Чўлпон Ҳамид Фуломнинг шеърларини мақтади, нима сабабдан Ҳ. Фулом У. Носир билан етаклашини юради, деган саволни ўртага қўйган. Охир-оқибатда эса, чунки улар ҳамфикр, мас-

лақдош деб хулоса чиқарган ва мени ҳам гоёвий захарланганликда айблайди. Энди, тасаввур қилинг, мен бор-йўғи 18 ёшда бўлсам... бу бир, биронта китобим чоп этилмаган бўлса, бу икки, беш-олтита шеърларим газета ва журналларда эълон қилинган бўлса-да, адабиётда эндигина тетапоя қилаётган бир ёш ниҳол бўлсам... «Ёш ленинчи» газетасида Тўлқин деган ифвогарнинг қўяётган айбларига ва даъволарига назар ташлан. Бу фожианинг бошланиши эди. Бунинг устига, у вақтда индустрия институтида ўқирдим, кейин педагогика институтида таҳсил кура бошлагандим. Тил ва адабиёт факультетида биз бир гуруҳда З. Диёр, Шухрат, Н. Тошпўлат, М. Муродов каби жами 14 адабиётчи таҳсил олардик. 1936 йилда мен У. Носирни тўғаракимизга олиб келганман. Жуда қизгин баҳслар бўлган. Ҳали-ҳали эслаймиз. Улар ҳибсга олинганидан кейин бизга тўхмат қўйилди ва натижада ўқишни ташлаб, Тошкентдан кетиб қолишга мажбур бўлдим. Маҳалламиздаги бир оқсоқол: ўғлим, бошингизга қора булутлар йиғилляпти, бирор томонга кетинг, қочинг, дедилар. Илож йўқ. Шундай маслаҳат бердилар. 18 ёшга тўлмасданок Тошкент вокзалига бориб, паттани амаллаб олиб, умумий вагонга чиқдим. Поездда лўлилар кетаётган экан. Уларга ҳамроҳ бўлиб Душанбе шаҳрига бориб қолдим. Агар поезд Ашхободга кетса, шубҳасиз, ўша ерда ризкимни терган бўлардим. Тошкентдан кетишим керак эди-да! Тақдир экан, ўша ерда қолиб, ишлаб, ижодимни давом эттирганман.

Т. ЮНУС. Исм-шарифингизни ўзгартирганмисиз?

Ҳ. ФУЛОМ. Уз исм-шарифим билан ишлаганман. Албатта, айбдор бўлсам, ўша ердан ҳам топиб олардилар. Лекин мен тожик биродарларимдан миннатдорман, ўшаларнинг паноҳида ўқийшимни давом эттирганман, шу билан бирга «Қизил Тожикистон» газетасида ишладим. Жуда кўп меҳрибон одамлар билан танишдим, дўстлашдим. Бу ҳақда «Вафонинг узун йўли» китобимда ёзганман.

Т. ЮНУС. Тожикистондан қачон қайтиб келдингиз?

Ҳ. ФУЛОМ. Тожикистондан бир ярим йилда қайтиб келдим. Энди... суҳбатимиз анча чўзилди. Ўша вақтда Тожикистон ҳақида шеър ёзганман.

Т. ЮНУС. Ниҳоят, Тошкентга қайтиб келдингиз. Ўша кезде шов-шувлар тинчиб қолган экан шекилли, Сиз Ўзбекистон радиосига ишга кирдингиз...

Ҳ. ФУЛОМ. Мен Тошкентга қайтиб келгандан кейин ўқишни тикладим. Айни вақтда газеталарда қатнашдим. Чунончи «Ёш куч» журналида ўша пайтда шов-шув бўлган бир қанча лирик шеърларим босилди. «Ўйлаб қарасам» деган газалим эълон қилинди. Бошқа нашрларда ҳам қатнашдим. Кейин янги адабиёт нашриёти таъсис этилди. Шу ерда катта муҳаррир бўлиб ишлай бошладим. Худди шу кезларда Лермонтов ҳалокатининг 100 йиллиги муносабати билан унинг шеърлари ўзбек тилига таржима қилинди. Бу иш 1940 йилда бошланди. Ҳаммамиз битта-битта дostonни таржима қилдик. Чунончи мен «Мцири» дostonини таржима қилганман. Бу таржима ҳозиргача нашр этиб келинади. Бизнинг энг қайноқ ишларимиздан бири. Шу иш давом этаётганда уруш бошланди. Шунда нашриёт беркитилди. Тақдир мени радиога олиб келди, аниқроғи, мени ишга таклиф қилишди. Мушоираларда, радионинг эшиттиришларида қатнашиб юрардим, овозим маъқул келган шекилли, диктор-сухандон қилиб олишди. Бу ишга жуда катта эътибор билан қараларди. Ўзбекистон раҳбари У. Юсупов тез-тез

келиб турардилар. Радионинг атиги иккита: битта катта, битта кичик студияси бор эди. Шу катта студияда учрашув бўлди ва мени микрофонга ўтказиб, энди сен шу ерда ишлайсан, уруш тугаган куни жавоб берамиз, деганлар. Шу гап ҳали-ҳали қулоғимда. Ҳақиқатан ҳам уруш тугаган куни жавоб беришди. Уруш йиллари дикторлик қилдим. Атрофимга ёш дикторларни тўплаб, талаффузларини қиёмига келтириб, бирга ишладим. Шу билан бирга, радионинг адабиёт муҳарририятига раҳбарлик қилдим. Хуллас, иш жуда кўп бўлди. Кўп ҳужжатларни ўзимиз таржима қилардик. Радиода Фозил Исҳоқов деган таржимонимиз бўларди. У бечора касалманд, ўзи машинкада ёзиб, кечаси билан девордаги каналарга таланиб ётиб, эрталаб соат олтида радионинг қулоғини бураб, тонгги эшиттиришларни бошларди. Микрофон олдида кўпинча мен бўлардим. Рус дикторларидан Дарья Николаевна Губанова, Антонина Зуева, Москвадан вақтинча кўчиб келган Ольга Дмитриева деган дикторларимиз хизмат қилишарди. Улар билан доим хизматга тайёр эдик.

Т. ЮНУС. Домла, суҳбатимиздан фойдаланиб, бир нарсани аниқлаштириб олсак. Шахсан мен машҳур дикторимиз Қодир Маҳсумов билан жуда кўп гаплашганман. Раҳматли Қодир ака уруш йиллари ҳақида эсланганларида Галаба ҳақидаги биринчи хабарни мен ўқиганман дегандилар. Лекин, таажжубки, айнан шу фикр Сизнинг хотираларингизда ҳам бор. Бу тарихий воқеа. Тарих эса аниқликни талаб этади. Бор ҳақиқатни ўзингиздан билмоқчийдим...

Ҳ. ФУЛОМ. Тўғри айтасиз. Бу жуда муҳим. Мана шу ерда ишлаб юрганимда Қодир Маҳсумовни ҳам, Туйғуной Юнусҳужаевани ҳам ўзим ишга олганман. Микрофон олдида бирга ўқиганмиз. Шундай бўлдики, 1944 йилда мени ўндошлик билан «Кизил Ўзбекистон» газетасига ишга олдилар. Бунга сабаб шу бўлдики, уруш жабҳаларида жуда кўп журналистларимиз, шоирлар, ёзувчилар, фронт газеталарида хизмат қилган қаламқашлар «Кизил Ўзбекистон»га фронтдаги аҳвол ҳақида, ўзбек жангчиларининг қаҳрамонликлари ҳақида кўплаб мақолалар, шеър, очерклар юборишарди. Мен газетада шу материаллардан ҳафтада бир марта саҳифа тайёрлардим. Бу пайтларда Қодиржон билан Туйғуной анча етилдилар. Шунинг учун расмий, сиёсий, муҳим хабарларни Қодиржон ўқийдиган бўлди. Урушнинг охириги кунларига келсак, масалан, Берлиннинг олиниши ҳақидаги Олий бош қўмондон буйруғини мен ўқиганман. Лекин Галаба куни қайси кунга тўғри келиши маълум бўлган эмас. Баъзи кунлар «Кизил Ўзбекистон»да тонготар қолиб кетардим. Ундан ташқари, биз навбатма-навбат ўқирдик. Бир-биримизга тўла ишонганмиз. Ўша Галаба куни Қодир Маҳсумовнинг навбатчилигига тўғри келган. Ва у жуда қиёмига етказиб ўқиган. Бу ҳақда иккита гап ҳам, иккита фикр ҳам йўқ. Бўлиши ҳам мумкин эмас.

Т. ЮНУС. Раҳмат домла! Мана... урушдан сўнг ижод билан жиддий шугулландингиз. Ҳар ҳолда уруш йилларидаги саросималик йўқ эди, ҳар ҳолда кўнгил хотиржам бўлиб ижод қила бошладингиз. Бир қатор асарлар яратдингиз. Насрий асарларни урушдан сўнг ёза бошлаганмиз ё илгари ҳам машҳар қилганмидингиз?

Ҳ. ФУЛОМ. Мен илгари бир-иккита ҳикоялар ёзганман. Уруш тугагандан кейин менинг биринчи йирик насрий асарим «Олмос кизи» қиссаси бўлди. Албатта, воқеа фронт билан боғлиқ. Бу йигитнинг оғир қисмати ҳақида. Айни вақтда икки ёшнинг кучли

севгиси тасвирланади. Мана шу қиссани ёзиб бўлганимдан кейин «Шарқ юлдузи» журнаliga олиб бордим. У ерда А. Қаҳҳор, М. Исмоилий ишлардилар. Улар ўқиб чиқиб маъқуладилар ва шу журналда босилди. Асар муваффақиятидан руҳланиб, яна бир-иккита қиссалар ёздим. Кейин «Машъал» романини бошладим. Суҳбатимиз бошида мен туғилган маҳаллам, бобом ҳақида тўхталгандим. Бу романдаги воқеа ўша ер, ўша маҳаллалар, у ердаги «Ватан» мактаби, мактабдаги изчилар тўдаси, синфий кураш, қишлоқ ҳаёти... шулар ҳаммаси «Машъал» романимда кенг тасвирланади.

Т. ЮНУС. Мен Сизнинг ижодингизни кузатиб келаман. Назаримда, «Машъал» романингизни ижодий баркамолликка етишган пайтингизда яратгандек туюласиз. Қаҳрамонингиз Ботиралини меҳр билан тасвирлайсиз, унинг синфий душмани Зиёдиллага ҳам меҳр билан ёндошгансиз. Эъзозхон образи... Демак, улар ҳаётда бўлган одамлар.

Ҳ. ФУЛОМ. Тўғри айтдингиз, яхши гаикабсиз. Дастлабки насрий асарларимни ёзабошлаган пайтимдаёқ кенг кўламли, ҳам тарихий, ҳам замонавий воқеаларни қамраб оладиган йирик асар ёзиш нияти туғилганди. Бунинг устига, кўнглим ҳам бирмунча тинч эди. Майда-чуйда гаплар, иғволар бир зум босилгандек бўлди. Эсимда, Ойбек «Кутлуғ қон» романини нотинч пайтда ёзганди. «Навоий» романини анча хотиржам, бемалол ёзиш имкониятига эга бўлган. 40-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг бошларида шундай давр келгандек бўлди.

1954 йили Москвага олий адабиёт курсига ўзбеклардан биринчи бўлиб мен ва Ҳаким Назир ўқишга бордик. У ерда ижод қилиш имкониятига эга бўлдик. Ўша ерда «Машъал» романининг биринчи китобини ёздим. Иккинчи китобниям ёздим. Учинчи китоб ёзилмасдан қолди. Бунинг ажойиб бир сабаби бор. Ижобий маъномасиз, яъни ўйласангиз ўйлатадиган, сўйласангиз сўйлатадиган бир сабаб. Мен боши берк кўчага кириб қолдим. Ўша пайтда жуда кўп ёзувчилар шундай аҳволга тушишганди. Ҳақиқатни айтиш қийин бўлиб қолди. Ҳеч кимда журъат етишмади. Биргина М. Шолохов «Тинч оқар Дон»да қисман айтди. Бош қаҳрамон Григорий гоҳ оқларга, гоҳ қизилларга қўшилиб кетади. Ички алам, ички зиддият уни йўл қидиришга мажбур қилади. Менинг Бўронбек деган бир қаҳрамоним бор. Китобхонлар яхши билишади. Маълум бўлишича, одамларни унинг тақдири қизиқтираркан. Шу қаҳрамоним билан боғлиқ бўлган бир муаммони ўзим ҳам ечолмай юрардим. Мана, энди ечадиган замон келди. Эсингизда бўлса, Бўронбек ўша давр нуқтаи назаридан олиб қаралганда ашаддий душман ҳисобланган. У аламини севган қорабайридан олади. Севгилиси Лаълани аламзадалик билан ҳақорат қилиб ташлаб кетади. Узини ёндирган одамдек ғойиб бўлади. У кейинчалик куч тўплаб, эҳтимол хорижда, эҳтимол шу ерда юртдошларини тўплаб, мана шу тоталитар тузумга қарши курашиши керак. Учинчи китобнинг мавзусини шундай мўлжаллаганман. Шуни биз ўз вақтида ёзолмадик. Ёзиш мумкин эмасди. Мана энди ёзаяпман. Ўша рўҳий исёнлар ўз ифодасини топди. Мен жамиятни оққа ва қорага ажратиб қўйган эмасман. Унда жуда катта сиймолар бор. Шунинг учун ҳам бизнинг адабиётшунослигимиз ва танқидчилигимиз шунга эътибор берди. Бир қанча мақолалар ёзилди. Раҳмат Мажидий, Иброҳим Фафуров мақолаларида ҳам шулар айтиб ўтилди. Мен орадан кўп йиллар ўтгач, яна шу мавзуга қайтдим.

Т. ЮНУС. Домла, Сиз назм ва насрода ижод қилиш билан бирга кейинроқ ўзингизда эҳтиёж сездингиз шекилли, сахна асарлари ҳам ёздингиз. Мен бу ўринда «Тошболта ошиқ» мусиқали комедиянгни эслашингни хоҳлардим. Бу асардаги Тошболта ариясини шу пайтгача одамлар хиргойи қилиб юришади. Машхур актёримиз Соиб Хўжаевни ўзбекка ва умуман Урта Осиёга танитган шу асар бўлди.

Х. ФУЛОМ. Шоир, носирларнинг драматургияга мурожаат қилиши табиий. Бу ерда фавқуллодда нарса йўқ. Мен кўпроқ мусиқали драма соҳасида ишладим. Бу соҳанинг бош театри Муқимий театри бўлгани учун қарийб 30 йилдан бери режиссёрлар, актёрлар билан ҳамкорлик қилиб келаман. Шу жумладан, «Тошболта ошиқ» комедияси ажралиб туради. Албатта, бу ерда актёрнинг нодир истеъдоди ҳам катта аҳамият касб этади. Лекин то унинг машхур бўлгунча биз жуда мураккаб изланишлар олиб бордик. Бунда марҳум, буюк режиссёримиз Р. Ҳамроев, такрорланмас бастакоримиз М. Левиев, марҳум актёримиз Соиб Хўжаевларнинг хизматлари катта бўлди.

Ҳар бир асарнинг ёзилишига, албатта, туртки бўлади. Ана шунда кўп саволларга жавоб топишимиз мумкин бўлади. Аввал мен «Фаргона ҳақояси» мусиқали комедиясини ёздим. Шунда Соиб Хўжаев Рауф Болтаев билан бирга Катта Хўжа, Кичкина Хўжа деган қаҳрамонларимнинг образларини яратишганди. Шунда дафъатан мен С. Хўжаевнинг такрорланмас истеъдодига эътибор бериб, унинг учун махсус асар ёзиш керак, деган фикрга келгандим. Ҳаётда ўта содда, айни пайтда буюк инсонлар бўлади. Уларнинг қалбиде мунаввар туйғулар бор эканлигини англашингни мумкин. С. Хўжаев ҳам ана шундай инсон эди. Уни сахнада кўрсангиз куласиз. Лекин кўча-кўйларда учратсангиз, унча эътибор бермаслигингни мумкин эди. Бошқаларга қараганда камсуқумроқ, соддароқ инсон эди. «Уғил уйлантириш» асарим сахналаштирилганидан кейин фикрим қатъий қарорга айланди. Назаримда, у ижро этадиган роль лақмароқ, лекин бошқалардан ақлироқ одам қаёфасида бўлиши керак эди. Уларни шу тахлит Муҳаммад Солиҳ билан учраштириб кўйдим. Бу домла ҳаётда кўп нарсаларни кўрган, кўп фирибгарликлар қилган, бошида калтаклар синган, лекин ҳалиям товламачилик, пулпарастликдан тийилмаган одам. Бундай қараса, Тошболта маҳаллада юрибди. Ҳаммани лақиллатиб юрган домла мана шу ҳовлингиздаги чинор муқаддас чинор, шу сабаб бу ерда мачит очсак, деб уни лақиллатади. Асл нияти эса одамларни бу ерга тўплаб пул йиғиш. Ҳадеб эшагини етаклаб, кўчада шара-бара билан тирикчилик қиладиган Тошболта унинг тақлифига рози бўлади. Лекин унинг ҳам бир мақсади бор. Мақсади шуки, у Муҳаммад Солиҳнинг синглиси Рисолатларини кўриб, ошиқ бўлиб қолган. Ўзининг хотини вафот этган. Ўғли уйланиши, бунинг учун кимдир бош-қош бўлиши керак. Тошболта шуларни ўйлаб домланинг айтганларига рози бўлади. Домла бундан ҳам фойдаланади. Бу — содда одамнинг маккор одам кўлига тушиш тарихи. Мен Тошболта ошиқ образини С. Хўжаев сиймосида кўрдим. Натижа ёмон бўлмади. Спектакль Муқимий театри сахнасида 1500 мартадан ортик ўйналди.

Т. ЮНУС. Сизни кенг китобхонлар оммаси «Мангулик», «Тошкентликлар», «Машраб» романларининг муаллифи сифатида яхши билишади. Бу йирик асарларингиз орасида «Мангулик» романгиз алоҳида ажралиб туради. Шу асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида ҳам маълумот берсангиз?

Х. ФУЛОМ. «Мангулик» менинг ўзимга ҳам азиз ва ардоқли.

Ундаги мавзу ижодимнинг бош мавзуси десам янглишмайман. Боя суҳбат давомида «Машъал» романи ҳақида батафсил гаплашдик. Унинг қаҳрамони Ўзозхон ўқитувчи. «Мангулик» романида ҳам бош қаҳрамон. Маъсуд ўқитувчи. Албатта, бизнинг тарихимизда бой ва кўп қиррали. Минг йиллар давомида улуг алломалар ўтган. Шунга қарамасдан, шундай ўқимишли халқ асримиз бошларида савод чиқаришдек муаммони ҳал қилиши лозим бўлди. Хуллас, янги даврда мактаблар очиш долзарб масалага айланган. Шу ўринда мен бир нарсани илтимос қилмоқчиман: бунинг бизнинг ўтмиш маърифатини инкор қилиш деб тушунилмасин. Асримизнинг 20-йилларида ибтидоий мактабларимиз даражаси паст бўлганлиги аён-ку! 3—4 та мадарасани ҳисобга олмасак, умуман халқимиз савод чиқаришдан маҳрум бўлиб қолган. Бу муаммони албатта, шўро даври ечиб бергани йўқ. Бундан илгари Мунаввар Қори, Авлоний, Беҳбудийлар маърифатга эътибор қилиб, мактаблар очиб, ёшларнинг таҳсилга рағбатини уйғотиб келганлар. Лекин айни вақтда янги мактабга эҳтиёж кучли бўлди. Шунинг учун аввалги романдаги каби бу муаммо менинг ижодимда катта ўрин эгаллайди. Мен шу масалани тўғри қўйганман, деб биламан. Фикрим қатъий. Чунки 4—5 ёшлигимда шу воқеаларни ўз кўзим билан кўрганман.

Ёдингизда бўлса, «Машъал» романига Қумқишлоқ қишлоғида Ўзозхон биринчи муаллима бўлади. «Мангулик» романида Маъсуд тоғ қишлоғида биринчи мактабни очади. Шунга ўзининг ҳаётини фидо қилади. Чунки, ўша даврда бунга қарши кишилар бўлган. Бунинг синфий кураш деймизми ё бошқами... Бу — ҳаёт. Маърифат бу — нур. Шунинг учун мен асарга сиёсий тус бермай, шу гоёни илгари сурдим. Кейинроқ бу фикримнинг ҳақлигини жамиятнинг ўзи кўрсатди. Асар қайта-қайта нашр этилди. Рус тилида, қардўш тилларда... Хорижда ҳам чоп қилинди. Хитойда кўп нусхада нашр этилиб, мени муаллиф сифатида тақлиф этишди. У ерда ўз ўқувчиларим билан учрашдим. У ерда ҳам савод масаласи долзарб экан. Умуман, янги авлоднинг вояга етказиш, уни саводли қилиб улғайтириш қайси бир халқнинг вазифаси эмас?! Бу бизнинг келажагимиз, авлодларимиз ҳақидаги гамхўрлик ҳисобланади. Шу жиҳатдан асар ниҳоятда азиз. Уйлайманки, у кўп вақтлар ўқилади.

Т. ЮНУС. Домла, ўзингизга маълум, 80-йилларнинг ўрталарида сиёсатимизда кескин ўзгаришлар содир бўла бошлади. 1991 йилдаги «машхур ГКЧПнинг давлат тўнтариши»дан кейин Сиз айтган шўро сиёсати чок-чокидан сўкилиб кетди. Ўзбекистон мустақил деб эълон қилинди. Қарангки, узок йиллар онгимизга сингдирилиб келинган мафкура ҳам сароб бўлиб чиқди. Дунёқарашларимизни қайта белгилаб олишимизга тўғри келди. Адабиётда ҳам худди шу нарса кўзга ташландики, жуда кўп ёзувчиларимизнинг асарларини бир чеккага суриб қўйиш керак бўлиб қолди. Маълум бўлишича, қизил империяга хизмат қилган асарлар кўп экан. Бунинг очик тан олишимиз керак. Ҳатто, домла, кўнглингизда келмасин, Сизда ҳам бор. Масалан, «Машъал»... Сизлар ёш бўлгансизлар, шу давр сиёсатига қаттиқ ишонгансизлар. Сизни айбламоқчи эмасман, лекин бунинг кўп нарсаларимиз ўз кадрини йўқотиб қўйганини сезиб турибмиз. Бу аҳвол деярли ҳеч қайси бир ёзувчимизни четлаб ўтмади. Ўзингиз бу ҳақда нима дея оласиз?

Х. ФУЛОМ. Бу жуда муҳим савол. Долзарб савол. Бу савол

ҳали кўп берилади. Вақт ўтади, лекин тўла жавобини тополмайди. Чунки бир мафкура билан сугорилган, бир мафкура юрагига ўрнашган олим, ёзувчи янги давр вазифалари нуқтаи назаридан босиб ўтган йўлини, ўз ижодини қайта қараб чиқишига тўғри келади. Бу табиий нарса.

Сиз анча эзилиб савол бердингиз. Мен Сизни тушуниб турибман. Лекин бу биргина менга берилган савол эмас. Илгари ижод қилганлар ҳам шу давр асоратида бўлганлар. Мендан кейинги авлод ҳам шу асоратда бўлган. Мен ўзимга баъзан савол бераман. Майли, давр воқеаларини ҳар хил талқин қилиш табиий нарса, лекин мана, дейлик Ф. Фулом Сталин ҳақида дoston ёзди. Шайхзода ҳам Сталин ҳақида дoston ёзди. Ҳ. Олимжон ҳам ўша «дохий» ҳақида «Сосо» деган шеърлар ёзган. Ойбек Ленинни мадҳ этди. Бу бутун бир авлод ижодининг бош мавзуси эди. Мусулмон одам кунини бисмиллодан бошласа, бу ерда Ленин-Сталиндан бошланди. Ҳозир ҳам кулгили, ҳам аянчли бўлиб кўринади. Аслида, бу кундалик ҳаётимиз эди. Хўш, энди савол берилиши керакки, биз шу ишни кўрққанимиздан қилдикми ё бизга орден берсин, мансабимизни кўтарсин, деб хушомад нуқтаи назаридан қилдикми? Нима учун шундай қилдик?

Т. ЮНУС. Хўп, шу саволга ўзингиз жавоб беринг!

Ҳ. ФУЛОМ. Чунки биз давр фарзандларимиз. Шу асрда бош мафкура марксизм-ленинизм бўлди. Минг афсуслар бўлсин, биздан олдинги, биздан кейинги авлодлар шу мафкурани бош мафкура деб қабул қилди. Биз ҳам шундай қабул қилганмиз. Ҳамма гап шунда. Биз ишонч қурбонларимиз. Билдингизми? Йўқ, бизни мажбур қилди, бошимизга тўқмоқ билан уриб, шундай ёзасан, деб кўрсатма берди десак, ёлгон бўлади. Биз коммунизмга ишондик. Чунки биз коммунизмда ҳамма тенг, ҳамма бахтли бўлади, деб ўйладик. Шунга сажда қилдик. Агар ростдан ҳам шундай бўлганда ҳозир ҳам сажда қилишимиз керак эди. Афсуски, асри-мизнинг охирига келиб бу жамиятнинг «миси» кўриниб қолди. Асли таги зулмат экан. Бу нарсани ҳамма қатори кўриб қолдик. Агар биз ёзувчилар, бошқа одамларга, ишчиларга нисбатан ўн йиллар илгари қуриб, индамай юрганимизда гуноҳкор бўлардик.

Т. ЮНУС. Мана, домла, Сиз жуда кўп чет мамлакатларга боргансиз. У ердаги аҳволни кўриб, одамларнинг яшаш шароитини кўриб озгина таққослаш имконингиз бўлган-ку?! Ушанда маълум хулосаларга келмаганмисиз?..

Ҳ. ФУЛОМ. Мен борган мамлакатларнинг ҳаммасида одамлар биздан ёмонроқ яшаган. Ҳаёти биздан аянчлироқ бўлган. Масалан, Афғонистонда халқ қашшоқ, Ҳиндистонда халқ қашшоқ, Покистонда ҳам шундай. Бу ёлгон эмас, ҳақиқат. Деҳлида эрталаб соат тўртда минглаб аравалар кўчама-кўча юриб, ўтирган ерида ўлиб қолганларнинг мурдасини таради. Ҳаммасини Ганг дарёси ёнига олиб бориб, лампа мой қуйиб ёқиб, сувга ташлаб юборишди. Уша одамларга қараганда бизнинг одамларимиз яхшироқ яшаган.

Т. ЮНУС. Тушундим, домла!

Ҳ. ФУЛОМ. Тушундингиз-а?! Лекин ривожланган мамлакатларда аҳвол бошқача. Америкада, Францияда, Япония... Биз у ерда жуда бошқа бир ўзал ҳаётни кўрдик. Масалан, мени Кубага юбордилар. Инқилобнинг биринчи йили Гаванада бўлдим. «Куба ҳақида ҳикоялар» деган китобим бор. Шунда ночор ҳаётни ва шу тузумга қарши Фидель Кастро бошлиқ бутун бир авлод курашганини ўз кўзим билан кўрдим. Энди менга бу ёлгон эди, аслида

бундай эмасди, Ф. Кастро тузуми тоталитар тузум десалар... Мен у ерда бутунлай бошқача ҳаётни кўрганман. Қандай бўлса, шундай ёзганман. Энди бошқача талқин қилинапти. Умуман, ҳаётни, ижтимоий тузумни, ҳар бир нарсани ҳар хил талқин қилиш мумкин. Лекин ҳали Сиз мустақиллик ҳақида гапирдингиз. Менинг «Ассалом, ўзбегим» деган шеърим бор. Мақом ансамблининг хонандаси Гулбахор Эркулова куйлаган. Шу шеъримда мен кўнглимдаги гапларни ёзганман. Умуман, кейинги пайтларда истиқлол ҳақида шеърлар ёздим. Янги тонг отаётганини кўряпмиз. Энди қаламимиз ҳам, илҳомимиз ҳам мана шу янги даврга, давлатимизнинг истиқболига хизмат қилади, иншооллоҳ.

Т. ЮНУС. Домла, энди бевосита ижодий лаборатория-гизга кирсак. Қайси пайтларда ижод қиласиз?

Ҳ. ФУЛОМ. Мен одатда сахар паллада иш бошлайман. Илгари кун бўйи ижод қилган пайтларим бўлган. Энди ёшим бир жойга бориб қолди. Илгариги куч-ғайратим йўқ. Одамлар ўрнidan туриб, юз-қўлини юваётган пайтда мен асосан ижодимни тугатган бўламан.

Т. ЮНУС. Сиз ҳам назмда, ҳам насрда, ҳам драматургияда ижод қиласиз. Қайси бири Сизга кадрлироқ?

Ҳ. ФУЛОМ. Агарда бирортасини афзал деб айтсам, ўзимга ҳам, ижодимга ҳам хиёнат қилган бўламан. Уша келган фикр қайси бир шаклда ифодасини топади, буни ижодкор билмайди. Агар у бир лаҳзалик жўшқин, долзарб фикр бўлса унга шеър шакли маъқул. Агарда бирон воқеани баён қилиш керак бўлса, эҳтимол бир ҳикояга солинар. Агар бир-бирига қарши, одамларнинг турли зиддиятлари бўлса, драматургияга тўғри келар. Шунга қараб ижод қиламан, албатта.

Т. ЮНУС. Домла, Сизнинг адабиётда 60 йиллик тажрибангиз бор. Айтинг-чи, ўзингизни барча имкониятларингизни амалга ошира олган ёзувчи деб ҳисоблайсизми?

Ҳ. ФУЛОМ. Йўқ, менимча, ҳеч бир ёзувчи бунга иқдор бўлмайди. Ҳали ўйлаб, воқеаларни тартибга тушириб қўйган нарсаларим анчагина. Имкон бўлса, уларга қайтиб, баъзиларини биронта шаклда, бирон жанрда ифода қиларман.

Т. ЮНУС. Узингизга эътирозларингиз борми?

Ҳ. ФУЛОМ. Албатта! Биласизми, биринчидан, агарда инсоннинг умри шундай ўлчовли, имконлари ҳисобли, вақти зик бўлиб қолишини билганимда ишларимни бошқача йўлга қўярдим. Ҳозир жуда кўп ўйлаб қўйган воқеаларим қоғозда чала қолган. Масалан, «Машъал» романим. Журналда чала эълон қилинган «Машраб» романимнинг учинчи китобини бошлаганман. Уни охирига етказишим керак. Лекин бу ёқда вақт ҳисобли қолди.

Т. ЮНУС. Домла, суҳбатимизнинг сўнгида бир нарсани сўрадим. Мухлисларингизга ўз тилақларингизни билдирсангиз.

Ҳ. ФУЛОМ. Жуда кўп режалаштирган ишларим бор. Вақт зиклигини ҳисобга олиб, уларни янада пухта режалаштиришим керак бўлади. Китобхонларга ваъда қилинган асарларни тезроқ ёзишим керак. Энди ишлайдиган давр келди. Ҳозир бўлаётган воқеаларни кўриб қувонаман. Адабиётимизнинг, санъатимизнинг сифати тамомила ўзгаряпти. Албатта, бадий маҳорат дарров келмайди. Мен ёшларга сабр-чидамли бўлишни, кунт билан ишлашни, устозларнинг тажрибасини ўрганишни ва янгиликлар кашф этишни тилайман.

Т. ЮНУС. Суҳбатингиз учун ташаккур, домла!

Мухаммад Юнус Шойб

ТАРИХИ АЛИМҚУЛИ АМИРЛАШКАР

Алҳосил, Янги Қўрғон деворларини қўтариб, Туркистон ҳокимига топшириб, мурожаат айлаб, Хўқанд келдик. Маллаҳон Шохмуродбеки Намангон ҳокимлигидан олиб, Шодмонхўжа қўшбети ҳоким қилди. Қўшбети маъкур дохил Намангон бўлиб, муддати бир ярим ой ўтгандан сўнг, Аҳрор тўра деган одам Маллаҳондан бир илоҳнома кўтариб келди. Унда Намангон қўшун дарҳол Хўқандга ҳозир бўлинг, деб буюрган экан. Шўл сабабдан қўшбети маъкур каминани ўринларига қўюб, ўзлари Намангон қўшунини билан Хўқанд келдилар. Маъкур қўшубети Хўқанд қўшанларидан сўнг, Олимбек додхоҳ ва қишлоқия одамлари Маллаҳоннинг хос одамларидан Хидир қирғиз додхоҳ, Мухаммад Иброҳим мирабони ва Дўст меҳтар, буларга ўхшаш Маллаҳон баҳўйлигидан жондан тўйган одамлар иттифоқ бўлибдилар. Бир кеча Маллаҳон ётқан жойига босиб кириб, Қаримқули қишлоқ қиличи заҳми билан шаҳид қилиб, эртаси Шохмуродбеки хон кўтардилар. Шодмонхўжани мингбоши Худойназар додхоҳ туркни Намангонда ҳоким қилдилар. Камина ҳам Намангондан Хўқанд келдим. Яна Маллаҳонни ўлдириб, Шохмуродбеки хон ва Шодмонхўжа қўшбетини мингбоши қилгонларини суюнчи тариқасида хат қилиб, Қаноат оталиқ ва (Еқуббек) Бадаклаттаким, Туркистонда эдилар. Дўст меҳтар қўлидан юбордилар. Қаноат оталиқ Шодмонхўжа қўшбетини мингбоши қилгон важҳидан париниохотир ва ташвиноқ бўлди. Тез Бухорога киши юбориб, Чинос ва Чордара йўли билан Худойрхонни Тошкандга келтириб, хон кўтардилар. Хўқандга ёв бўлди. Бу хабарни эшитган заҳоти Шохмуродхон, мингбоши ва амирлашкар тамоми Хўқанд қўшунини билан Тошканд тарафига отланиб, Хўқанд йўли билан Нав қалъасиники, Худойрхон тарафидан Дўст Мухаммад дастурхончи ҳоким экан, қамаб, ўшал кун фатҳ қилдилар. Дўстмухаммад дастурхончи ҳоким экан, қамаб, ўшал кун фатҳ қилдилар. Дўстмухаммад дастурхончинини Угадга юбордилар. Дарёдан ўтиб, Кировучи ўстиганим, Худойрхон тарафидан Бадаклат ҳоким эрган, бориб қамалдилар. Бадаклат аҳд илоҳи учун бошдан ўн-ўн беш тўн ўқ ўткунча сабр қилиб, сўнгра мўсолиҳа билан чиқиб, Кировучи қўрғонини топширди. Бу мақсаддан кўчиб бориб, Тошканд муҳосирасига машғул бўлиб, фатҳ яқинланган вақтда қишлоқиядан Мингбой додхоҳ ва Присали пенсад, қирғиздан Хидир додхоҳ ва Намангон ҳокими Худойназар додхоҳ турк шўнга ўхшаш фитначи одамлар Шодмон мингбошини, Алимқули амирлашкар ва Бекиназар додхоҳини ўлдирмак ва бошқа тариқа иш тутмак тараддўсига туштилар. Бу сўзни мингбоши ва амирлашкар марҳум фаҳмлаб, душман устида муҳолифат қилмак ё муҳолиф

Давоми. Бошлангани ўтган сонда.

ларни тутмоқ ва ўлдурмоқ яхши бўлмагани учун Тошканд иши маътал ва муҳмал қолса ҳам, Хўқанд тарафига мурожаат қилдилар. Кировучидан ўтгандан сўнг Бадаклат Хўқандга ҳоким бўлди. Аммо душманларни кундан-кун қаршиликлари зиёда бўлиб, ҳадларидан ошиб, беҳуда ҳаракат қила бошладилар. Симғор қўнғон кўни Хидир, Худойназар ва Присали бир неча муҳолифлар билан хўфтаи вақтидан сўнг мингбоши чодарига келиб то ярим кечгача ўтирдилар. Мингбоши ҳам эҳтиёт ва ҳушёрлиқ билта муомала қилиб, ҳеч иш қилолмай қайтдилар.

(Шодмонхўжа) мингбоши: «Кўч нагораси куйган заҳоти мени ўйготинг», деб мени таъкидлаб, истироҳатга майл қилдилар. Фақир уйғоқ ўтириб, субҳи содиқ кўч нагораси куйган заҳоти мингбошини огоҳ қилдим. Туриб, таҳорат олиб, отланиб, хон хизматига кетдилар. Фақир намази бомдоддан сўнг қўшу пилталарни юклатиб, мингбоши туғини кўтартириб, тобёъ лашкар билан йўлга туштим. Авдак фўрват ўткандан сўнг яна Хидир, Худойназар ва Присалилар пайдо бўлиб, «Мингбоши аком қаён етдилар?» деб фақирдан сўрадилар ва камина: «Кўч нагораси куйган ҳамоно отланиб эрдилар, билмадим, хон ҳузурларида эканларму», деб жавоб бердим. Бу жавобни эшитиб, улар ҳам хон туғига қараб кетдилар ва бир соатдан сўнг мингбошидан кўнглим ташвиноқ бўлиб, хон туғи остига бордим. У ерда мингбошидан асар тонмай, Қўл мавзидан чиқиб, Хожа ягона даштига келсам, бу ерга қўш қўниб, мингбоши саронарда сонсида ўтургон эканлар. Камина келиб салом берган эдим, илтифот айлаб, қўлларига бир жом искинжин шарбатини бердилар. Ичиб, дуо қилиб, хонни (нг) яқинликдан хабардор қилдим.

Ўрунларидан туруб, хон чодарига борганда, хон ҳам келди. Дастурхон ўтгандан сўнг мингбоши ўз қўшларига келиб, ўтовига кириб, истироҳатга машғул бўдилар. Камина ҳаво ҳароратидан ва гарду гўбор касратидан соҳ одурмоқга машғул эдим. Бирдан Алимқули амирлашкар марҳум пайдо бўлиб: «Соҳ оладургон вақти эмас эди», деб фақирга итўб қилиб, мингбошини сўрадилар. Камина: «Ўтовида истироҳатда», деб жавоб бердим. Ҳар дафъа, уйғотиб бериб, деб фақирга буюрар эдилар, аммо бу дафъа ўзлари кириб уйғотиб, яна икковлон хон ҳузурига кетдилар. Ўшал лаҳза икковлон хон ҳузуридан келиб, «Нешин вақти бўлибдирму?» деб савол қилдилар. Фақир соатга қараб, «Аввали вақт», деб жавоб бердим. Дарҳол азонга буюриб, намоздан сўнг каминага: «Хайр, Мухаммад ёварга айтнинг тамоми сарбозлари билан мени чодарим ва чодар қаноти орқасида зоҳир ва тайёр бўлиб турсин», деб амр қилди. Ўзлари Амирлашкар марҳум чодарга кириб: «Маслаҳат бор, тамоми саркарда ва умаро жамъ бўлсин», деб одам буюрдилар. Ва саркарда умаролар жамъ бўлдилар. Аммо Хидир тезда ҳозир бўлмай, ҳаммадан сўнг камина чодарим билан мингбоши чодарлари қаноти орасида бир тор йўлдан кириб келди. Аммо аёғида эрик йўқ, сар-пой билан кириб ўтирди. Сўхбатини бошқа тариқа фаҳмлаб ваҳма тушиб: «Мен эрик кийиб келая», деб маъкур тор йўл билан қўшига рағона бўлди. Аммо сарбоз йўлини тўсиб милтиқ ҳавола қилгондан сўнг қочиб, камина чодаримга кирди, орқасидан йигитлар кириб, қилич билан чошиб, чодардан сураб олиб чиқиб, чодарим ёнида ўлдирдилар.

Камина чодару палосларим қону ҳаром бўлдимкин, хабар олай, деб чодаримга кирдим. Орқамдан Қўйчи додхоҳ қирғиз кириб нос чекиб, мени сўзга машғул қилиб тургонда Присали пенсадбоши қишлоқ кириб: «Мен бу муфезиларга қўшулган эмасман, хос давлатхоҳман, мени аризамини мингбошига маълум қилинлар», деб тавалло ва зори қила бошлади. Аммо Бекмуҳаммад додхоҳ: «Бугун ҳар жамоя ўз ёмонларини ўлдурадургон кун. Қишлоқни (нг) ямони Присали. Уни ўлдиринлар», деб баланд овоз билта чақириб, менинг чодаримга югурдилар.

Камина ва Қўйчи додхоҳ қочиб чиқиб, йигитлар кириб, Присалини қилич остига олдилар. Лекин сонут ва чоройина бойланган экан, қилич тезда тавсир қилмай, чодардан сураб чиқиб, Хидир ёнига ташлаб, отиб ўлдирдилар. Худойназар додхоҳ туркни мингбошига тобёъ Рустам Ёлбек отлиғ йигит бир

қилич зарби билан охира т сафарига озим қилди. Аммо Мингбой додхоқ дардан ўтиб қўнгон экан ва ҳам ўзи истиско ва чиллашур касалига муфта бо бўлгани учун Бекмухаммад додхоқ илтимоси билан бу офат ва балодан саломат қолди.

Уша куни Олимқули эшик оғоси кирғиз қишлоқиниким, охир удайчи ҳам бўлди. Олим додхоқни уздурмак учун Хўқандга буюрдилар. Ул ҳам хуфтон вақтида дохили Хўқанд бўлиб, Олимбек додхоқни уздириб, муфид ва муфат-тилар иши тугаб, итмомига етди. Эртаси ўзимиз ҳам ул мавзеда кўчиб, дохили Хўқанд бўлдик. У тарафдан подшоҳ келиб Хўқандни қамаб, Худоёрхон ўз тавофиоти билан келиб, Хўқанд муҳосирасига қўл урди. Аммо Бадавлат Хўқандга ҳарчанд савий ва тараддул қилса ҳам, фуқароси ёв бўлиб, Сайид Фозил Мирн Асадинки, Домулло Мир Боқи марҳум ўғли ва Хўжанднинг руқни эди, уруб уздириб Бадавлат қасдига югурдилар. (Еқуббек) Бадавлат ҳам пачор қочиб, амирини кўриб омон қолди. Аммо Хўқандни Худоёрхон Тўқайтефага қўниб муҳосира қилганда, Шодмонхўжа мингбоши тоғлик дарво-за ва Амирлашқари марҳум Марғилон дарвоза ва Бекмухаммад додхоқ ва бошқа сардор ҳар қайсилари бир дарвоза муҳофизатига машғул бўлдилар.

Бу орада бир кеча мингбоши ва Амирлашқари марҳум каминани бир хизмат учун шаҳар ичига буюрдилар. Камина ҳам ул хизматни бажариб, субҳи содиқ Тоғлик дарвозасига келдим. Мингбоши то аввали вақт ухламай уйгоқ эканлар. Марҳамат қилдиларки: «Мен бу кеча ухламадим. Хўжа калонтўра ва Шайхул-ислом менга хат ёзибдурларки, фуқаро тамоман силлар-га ёв бўлиб, эрта Худоёрхонни шаҳарга олиб кириб, силларни тутадурлар, деб. Мунга нима тadbир қиласек экан?» Камина арз қилдимки: «Амирлашқар ва Бекмухаммад додхоқ укаларимиз билан машварат қилиб, савоб қайси ишда бўлса, уни қиласулар».

Мингбошига ҳам маъқул тушиб, дарҳол отланди. Амирлашқар қўни Марғилон дарвоза тарафига юрди. Амирлашқар ва Бекмухаммад додхоқлар билан мингбоши сузашти. Мингбошида икки юз нафар тошқандлик йигит бор эди. Уларнинг иши шу эдики, ҳар куни шомдан сўнг қўнгонни айлашиб, хабардорлик қилиб, субҳи содиқ Тоғлик дарвоза қўнларига келиб ухлар эдилар. Амирлашқари марҳум ва мингбоши Марғилон дарвозадан каминана: «Бориб ўшал икки юз нафар йигитни уйғотиб, бетавҳир дарҳол олиб келинг!» деб буюрдилар.

Камина бориб мажкур йигитларни уйғотиб, олиб келсам, мингбоши ва Амирлашқар Марғилон дарвозасидан чиқиб кетиб, ҳеч одам қолмабди. Тошқанд йигитлари ҳам пачор уларни тополмагандан сўнг, Худоёрхон тарафига кетдилар. Камина таңҳо қолиб, пачор мен ҳам Худоёрхон тарафига юрдим. Мазангликка борганда, Абдуллоҳ эшикоғоси учраб, мендан аҳвол сўради. Камина аҳволи муфассал баён қилдим. Абдуллоҳ эшикоғоси каминани манъ қилиб, дедикки: «Қаноат оталиқни кўрмай Худоёрхонга етмак сизга мумкин эмас. Қаноат оталиққа мулоқот қилсангиз, булар иш маълум (булади). Маслаҳат шуликим, мен билан шаҳар кириб, менинг ҳовлимда туринг. Пешиндан сўнг, шаҳарга кирадурган хон хизматларига арз қилиб, ундин сўнг кўрсатайин», деди.

Бинобар он, камина шаҳарга кирдим ва Абдуллоҳ эшикоғоси арз қилиб, иноятнома олиб, эртаси хон(нинг) саводати мулоқотларига еткарди.

Амири Бухоро Хўжандни олиб Қароқчиқумга келганда, Худоёрхон: «Бил-лар Хўқандни олиб хотиржам бўлдик», деб Қаноат оталиқни юборди. Амири Бухоро Хўқанд келмай, Қаноатни олиб, Бухорога муржолат қилди. Бухорога боргандан сўнг, Қаноатни уздириб, риштан ҳаётини узди. Бу тарафдан Амирлашқари марҳум ва мингбошилар Хўжанддан чиқиб, йўлда Сўхдан келиб тургон Худоёрхон мулозими Йўлчибек додхоқ рубару келиб ва уни одамлари билан уздириб, Андижон уезди Тошлоқ қишлоқда Амирлашқари марҳум ҳовлисига қўндилар. Амирлашқари марҳум қирқ-эллик минг нақдина сиққани олиб чиқиб, мингбоши ва арқони давлат олдига қўйиб: «Хозир бу нақдинани

асқарга беринглар, яна шундан сўнг, ҳарнима лозим бўлса, жону дил билан тайёр ва муҳайё қилурман», деди. Тамоми арқони давлат бил-иттифоқ бу нули нақдинани олиб: «Тошқон сиз ва сарф қилгучи ҳам ўзингиз бўлурсиз, не ихтиёрингизда, билларда итват ва ниқиддан бошқа иш йўқ», деб айтдилар. Амирлашқар ҳам пачор қабул қилиб, тамоми асқарига харж ва имқони борича яроғу аслаҳа ясаб, тамоми қўшун билан Андижонга келиб, Худоёрхон амрига тобей одамларни қочириб, Андижонни фатҳ қилдилар. Бу хабарни Худоёрхон эшитиб, ҳафр бўлиб, Хўқанд асқари билан отланиб Марғилондан ўтиб қўнди. Бу тарафдан Амирлашқар Андижондан жўнаб, Хўжасон мавзесига қўнди, эртаси Шўр мавзеда икки лашқар бир-бирларига рубару бўлиб, уруш бошлан-ди. Худованди таоло фазлу карами билан Амирлашқар асқари голиб ва музаффар бўлиб, Худоёрхон лашқари қочиб тарқаб, қанчаси ўлиб, бошқалари мажруҳ ва ҳаста бўлди. Қолганлар Худоёрхон ва укаси Султон Муродбек билан бозорчилар аробаси ва тўпхона аробасига яшириниб қочиб, қилгучи ханжар зарбидан ҳалос бўлдилар. Аммо Амирлашқари марҳум асқарлари уларни кўршаб олди. Худоёрхон ва укаси тобейлари билан ҳар ваҳҳдин, ҳуесан, авқот жиҳатидан ниҳоят танглик ва меҳнатга қолиб, Хўқанд фуқароларидан мадад тилабдилар. Подон фуқаро жаноби катта ҳазрат Домулло Файзи қози раис ва бир неча уламо ва акобирларини жабр билан отлангириб, олдиларига солиб, Худоёрхон мадади учун Марғилондан ўтгонларига, Амирлашқар уларни қочириб, бир нечаси ўлиб ва бир нечаси ярадор бўлдилар. Қолганлари от ва либосдан ажраб, ит аҳволида Марғилонга қочиб кирдилар. Аммо Амирлашқар мингбоши бир биродари билан сузлашиб: «Лашқарга тўп ва занбарак лозим, агар билларда тўп бўлса эди, Худоёрхон иштини қачонлар тамом қилур эдик. Ҳали ҳам бўлса, силларга ҳар нимарсадан тўп зарур экан», деди.

Бил-иттифоқ, бир тунда тўп қасдида ҳужум қилиб, Хўқандга келдилар. Тоғда Хўқанд халқи оғоҳ бўлиб Худоёрхонга тобелар Бухоро тарафига қочди. Амирлашқар ва мингбоши шаҳарга кириб, у кеча шаҳарга етиб, тўндан кераклиққа олиб, тўнчилардан Абдусаматхон ва Ҳабибуллохонларни олиб, ўрдидан чиқиб, Ҳашт чаманга қўндилар.

Бу тарафдан Худоёрхон Амирлашқар ва мингбоши асқаридан асар кўрмай, воқеа нима эканини билмай, ҳасратга қолди. Охири хабардор бўлиб, у ҳам тамоми асқар билан Хўқандга келди ва подон фуқаролар Худоёрхонни шаҳарга киргузиб ва Амирлашқар дарвозага қўйган одамларни банди қилди. Фуқаро ва Худоёрхон ҳам Ҳашт чаманга келдилар. Амирлашқар ҳам дарҳол тўнларини кўрғон раҳнасида ташқари чиқориб, ҳам кўрғондан чиққанда намози асру шом орасида уруш бошланди. Неча каррот Худоёрхон асқарини қочириб шаҳарга қамадилар. Бу орада Ҷарқинбой додхоқ Муҳаммадёр лашқаросини укасиниким, қишлоқия орасида баҳодирлик ва дилдорликда машҳур эди, қоронғуликда оти шопинго лойига ботиб шаҳид бўлди.

Ҳосил (уз-калом), у кеча намози хуфтондан сўнг, сойга қўниб, эртаси то чоғиттоҳ Амирлашқар кўчмай, «Агар Худоёрхон чиқса, то ўрдагача қувиб таибехини берай», деб ҳаракат қилмай турди. Аммо Худоёрхон ва ўзи ва ва асқари ҳаргиз қораларини кўратмадилар. Пачор чоғиттоҳдан сўнг аёнаб. Сомончи мавзесига келиб, тўп аробалари хароб (бўлгани) учун ҳар бир йигитга «Хис(?) мавзесига етказиб беринглар», деб бир алаф тўп ўқи хатлаб тошинри-ди. Ва шу пайт ҳам Сомончи тарафдан қуюқ дуд (тутун) кўринди. «Бу нима ҳодисадур? Хабар олинлар», деб бир тонфа асқарга буюрдилар. Улар борка-лар, Ромидон, Оқ ер ва мунга ўхшаш қишлоқларини(нг) аёнаб фуқаролари эканлик, келиб бу орадиги қирғизга ва элотиғни тақиб уйларига ўт қўйган экан. Асқарлар бориб бечора қирғизларни кўтқариб, талончи фуқародан қўлига тушганини уздириб, улдуғларини Сомончи сойга тақлаб келдилар. Ул куни Сомончи сойдан сув ичгани бўлмади.

Ба ҳар тақдир, ул кеча Сомончида ётиб, эртаси кўчуб Хис(?)га Қўш парвоначи мавзесига қўниб, ул ерда аробачи устларини йигит, тўп аробаларини таъмирладилар. У ердан кўчиб, Ермозорга, Ермозордан Қўбога қўнуб, бир-

икки марта тўн отинлари билан Қубо акобирлари ва фуқаролари пешкаму ҳади билан чиқиб, дуо қилдилар, ва тобъ бўлиб, марҳамат ва илтифот тоғдилар.

Ундан ўтув, Асака мавзёга қўнуб, Бекмуҳаммад додхоҳни кўриб, эъвоз ва эҳтиром билан шаҳарга олиб кириб, сидқишлик билан мутъ ва мишқод бўлганлиги хабарини ундан олдилар.

Асақадан жамъияти хотир билан Андижонга келиб, ҳазрати... бузургвор алайҳи раҳма тарафларидан Андижон муҳосирасига машғул бўлди. Бу мавзеда Қўйи додхоҳ Узағидан қирғизия аскари билан келиб қўшулди ва эртаен Андижон шаҳарини икки-уч тарафидан тўша туғдилар. Амирлашкар бир чўян тўн ва бир мунча аскарини олиб, Андижон шаҳри ичига жўнадилар. Валекин кўп фурсат ўтиб Амирлашкардан ҳеч асар зоҳир бўлмаган сабабли, Шодмонхўжа мингбоши хабар олмоқ учун орқаларидан борди. Яна ўша соат қайтиб келиб, каминига дедиларки: «Амирлашкар ямон жойда Гултегада, атрофларини тамоман фуқаро қўршаб ўртага олган. Бир наъв билан қўтқармасак бўлмас, икки-уч даста аскарини тайёрлаб олиб келинг», деб буюрдилар. Камини дарҳол уч даста қирғизия, қорақалғоқ аскарини ҳозир қилдим. Бу аскарлар қилчларини гилофидан чиқориб ва найзаларини ростилаб, мингбоши олдидарида от чопиб бордилар. Фуқаро бу аскарини кўриб, ҳар тарафга қочиб (кетди). Амирлашкарни улар орасидан саломат ажратиб олди. Аммо чўян тўн Гултегада фуқаро қўшида қолиб, олмоқ муяссар бўлмади.

Андижонни ҳар кун ҳар тарафдан қаттиг муҳосирага олинди. Андижон ҳокими Қодирқўлибек додхоҳ ва Худойрхон илгорлари ва тамоми фуқаро қўшларидан келган савй ва таратқудларини бажо келтириб (мудофаада турдилар). Аёми муҳосира раби-ул-аввал ойининг ибтидоидан, то ражаб ойининг охиригача (сентябр — октябрь ойлари. — Ш. В.) давом этиб, охири Худойи таоло карамни бирла фатҳ топиб, мусаххар бўлди. Қодирқўли додхоҳ тамоми қўзлот, уламо ва улуғлар билан чиқиб, кўрди. Амирлашкар ва мингбоши буларни гуноҳ ва жаройимларидан ўтиб, сариолар ва хилъатлар бериб, марҳамати бениҳоя бирла сарафроз қилдилар. Лекин, Холназар чўлоқ, Камол ва Боқи — Худойрхон илгорлари чиқиб кўрмай, қочиб, йўлдаги аскар қўшига гирифвор бўлиб, ҳалокатга етдилар.

Андижон фатҳидан сўнг, мингбоши ва тобъ марҳумлари қорақалғоқ аскари, сарғиядан Муҳаммадназарбек қўшбети ва қичоқлардан Мингбой додхоҳ билан Балиғчи фатҳига буюрдилар. Камини ҳам (Шодмонхўжа) мингбоши илтимос билан у сафарда ҳамроҳ бўлиб бориб, Балиғчинини олиб, Мингбой Балиғчида Муҳаммадназарбек қўшбети, Мингбой додхоҳлар Намангон тарафига бордилар.

Бу аснода Амирлашкардан мингбошига мактуб келиб, каминани талаб қилган эканлар. Камини Балиғчидан жўнаб, Амирлашкар Андижондан қўчиб, Асакага келганида, у ерда шарафи дастбўе ҳосил қилдим. Янаоби Амирлашкар марҳамат қилдиларки: «Биз унбу қиш ичра Марғилон иши ҳам саранжом топса, деб Асакага келдик. Энди сиз бориб Мингбоши акамга (Шодмонхўжага) маълум қилинг. Агар ул кишига ҳам маъқул бўлса, сизни юборгузилар. Мингбой додхоҳларини кўруб, аларга ҳам маъқул бўлса, келиб билга қўшудеуилар, токи жамъияти тамом бирла Марғилон узасига берайлик», дедилар.

Камини бу хизматга мураҳхас бўлиб, Балиғчи келиб, мингбошига айтдим, у кишига маъқул бўлди. Мингбой додхоҳ қўшига буюрдилар.

Мингбой додхоҳ ҳўзуларига келдим. Абдурахмон офтобачи ва қичоқия акобирлари билан ўтирган экан. Уларга жаноби Амирлашкар сўзларини баён қилдим. Мингбой додхоҳ дедик: «Ниҳоят маъқул сўз, аммо бонглигимиз Муҳаммадназар қўшбети, аввал у кишига аниқлаб, билигтифоқ жавоб берайлик», деб ўринларидан турдилар. Шу вақтда қоровулдан: «Бугун ёв қоровулларини шиддати зиёдор, бир мунча мерган беринг», деб одам келди. Мингбой додхоҳ беш-олти нафар мерган қўшиб қаровга юбориб, отланиб,

Муҳаммадназарбек қўшига келдик. Бу ерда ширчой тайёр экан, ширчой торти ва Амирлашкар маслаҳатлари бу кишига ҳам маъқул тушди. Шу аснода қоровулдан «мерган» деб одам келди. Мингбой додхоҳ савол қилдики: «Душман у кўфрукдан йироқму ё яқинму?» Янаоби бердики: «Яқин деса ҳам бўлур, йироқ деса ҳам бўлур». Яна мерган бериб жўнатилар.

Ширчойини ичиб тамом қилмаган эдик, «душман кўприкдан ўтти», деб хабар келди. Дарҳол отланиб, жамъият билан бизлар бордик, тамоми Намангон аскари ва Худойрхон қошидан келган илгор тамом чиқиб келган экан. Ночор чоштоҳдан уруш бошланди.

Балиғчидан мингбоши хабардор бўлиб қорақалғоқ аскари билан мадад учун келди. Ўша кунни то икки хуфтагача уруш бўлиб, Намангон қўшини қочиб, кўп одам ўлиб, кўп банди, туғу байроқ ва ўн олти карнай ўлжа тушди. Намангон йигитлари азобу уқубат билан қочиб, қолганлари Намангон қўрғонига кирдилар. Бизлар ўша кеча шу мавзеда туриб, тушган банди, ўлжа ва ганиматларини саринга айлаб, хотирамлик билан кўчиб, Амирлашкарга қўшилиб, Марғилон устига келдик. Марғилондан Мулло Султон додхоҳ ва Мирзо Аҳмад қўшбети тамоми Марғилондаги аскарлар билан чиқиб, охири пешидан, то икки хуфтагача қаттиг уруш ва муҳориба қилдилар. Худойрхон тобъларидан Давлат қўрбоши ва шунга ўхшаш неча нафар катта одам банди бўлиб, қўни ўлиб, боқий лашкар қочиб шаҳарга кирди. Бизлар ўша кеча мавзе мазкурга қўниб, андан сўнг, Ермозор ичига кўчиб кирдик. Ва ҳар кунни мингбоши Тошлоқ дарвозасида Мулло Султонга қарши, Амирлашкар (Ашмқули) ҳазрат Муоз Ябабл дарвозасида Мирзо Аҳмадга қарши, бошқа аскарлар ҳар тарафдан Марғилон муҳосирасига машғул бўдилар.

Бир кунни Амирлашкар марҳум мингбошига дедиларки: «Бугун жойимиз бадал бўлсин. Мулло Султонга муқобил ман борай, Мирзо Аҳмадга қарши сиз боринг», деб. Унбу иттифоқ билан жўнаб кўрдиларким, Қирғил ариги суви Марғилонга кирар экан. Шу сабабли, ўн нафар ясовул ва ўн нафар маҳрамни каминига қўниб, буюрдиларки: «Қирғил ариги сувини Марғилондан боғлаб, даштга солиб юборинг». Камини бу хизматга машғул эдимки, икки тарафдан уруш бошланиб, Амирлашкар томонидан Мулло Султонга ўқ тегиб ўлди. Улгини Амирлашкар амри билан бир отга орғиб, мингбоши (Шодмонхўжа) ҳўзурига келтирдилар. Уруш ҳам тамом бўлди. Амирлашкар Мулло Султон ўзинини қўн тақдим билан юниб, кимхоб ва атлас билан ёғтириб, жамъияти аям билан жанова ўқиб дафи айлаб, руҳига хатми Қуръон ва ҳайрот бердилар.

Султон ўлгандан кейин, Марғилон иши кундан-кунга ва лаҳза ба лаҳза хароб ва вайрон бўлиб, аскарлари Хўқанд тарафига қочиб, Марғилон фатҳ бўлди. Марғилон фатҳидан сўнг, Хўқанд устига жўнаб Хўқанд қўрғонига яқин Мингтут мавзёга қўниб, Хўқанд муҳосирасига машғул бўлди.

Иттифоқдан бир намози нешин ҳадида бемаҳал ва бемарив уруш бошланди. Мингбоши (Шодмонхўжа)ни Сайид ғозил отлик катта ўзига қарон илоҳий бирдан тўн ўқи тегиб, оти билан қўшиб неча йора қилди. Ва мўнинг устига, қоровулларимиздан «Амири Бухоро қўшини билан Қонибодомдан жўнаб, муқаддиман лашкари Бешариқ қўнди», деб хабар келди. Бу икки воқеадан қўшинимиз паршонҳол бўлиб, Сайид ғозил хўжа намози жанозасини сўғондан сўнг, Хўқанд томонга кўчиб, Сомончига, ундан Олтариққа, кейин Ермозорга йузул қилдик. Бу мавзёда Худованди таоло продае билан мингбошидан бир иш содир бўлдики, Амирлашкар марҳумнинг ринган прода ва иблосини ундан қайтарди. Шунга ўхшаш иш Андижонда ҳам вуқъ топиб, бинийи эътиқодини муҳазам қилган эди. Ва бу икки ишни маълум келмаслиги учун баён қилмадик.

Ҳосил ул-калом, амири Бухоро ва Худойрхон отланган хабари келгандан сўнг, Ермозордан кўчиб, Қубо, кейин Асака, Андижон ва ундан Ҳазрати Юнус алайҳиссалом тежалари остига қўлиб ва подшоҳ (амир Музаффар) ва Худойрхонлар ҳам ўш тобни Қонгар қишлоғига қўндилар. Амирлашкар Хол

носад ва шунга ўхшаш бир неча жасурлар қаровул тариқида Ҳазрати Юнус алайҳиссалом теналарида қўюб, боқий аскарни билан дарёдан ўтиб, Хонобод ва Бўғутчи максага қўйдилар. Бу максад мингбошига андак зафар ва беморлик ориб бўлиб, кучи билан илгори жўнаб кетди. Аммо у Амрланшкарга кўп насиҳатлар қилди. Насиҳатлардан бири бул эдиким: «Зинҳор подшоҳ билан уруш ва муҳориба қилманг, на учинким, урушнинг икки боши бор: ё шикаст, ё зафар. Худо асрасун, мабадо шикаст бўлса, яна бу жамъият мумкин бўлмайду. Агар муҳориба қилмасангиз, подшоҳ ҳам бу ерларда ҳафтадан ортиқ туролмайди. Авбош ланшкари фуқароларни гораг ва тароҷ айлаб, экинну зироатлар хароб ва зот қилганда, халқуллоҳ подшодан тамоман бозор бўлиб, уни нафрини ва латаат қилиб, Ҳўқанд ва Фаргона фуқаролари сизни дуо қилиб, бошларига кўтардилар», деб бу насиҳатга кўп таъкидлар қилдилар.

Ҳосил ул-калом, подшоҳ Қошғар қишлоқдан отланиб жўнаганда, Ҳазрати Юнус алайҳиссаломдаги қаровулларимиз тўпу қаровул билан андак муҳориба қилиб, бир асир ва бир-икки ўлка олиб, дарёдан ўтилар. Подшоҳ аскарни ҳазрат мазори остига қўйди.

Амирланшкари марҳумнинг амир билан урушмоқ ва муҳориба қилмоқга шавқу рағбати қилиб бўлса ҳам, мингбоши насиҳати унга монъ тушди. Камина ҳам нафас ва нафас мингбоши маслаҳатларини хотири муборакларига солиб турардим. Подшоҳ дарё лабига қўйганда бо ҳузурни тамом аста-секин Хонариққа қўниб, нафасларимизни ростлаб турдик. Подшоҳ аскарини йироқдан томоша қилиб, жамъияти тамом бирла Қўлнчоқ устига қўндик. Подшоҳ ҳам дарёдан ўтиб, Хонободга қўнди. Эртаси Қўлнчоқдан кўчиб ўзганда, ундан кўчиб Қароғулчага қўниб, кейин Қароғулча дарасига кириб, тоғ орасини тошу дой билан мустаҳкам қўриб қилиб тўсиб, дарога қўйдик ва тўнларин қўриғон устига чиқориб, хотиржамь ва форингу-бол бўлдик. Подшоҳ ҳам бизлардан кейин ўзганд келди ва аскарни ўзганд фуқаросини гораг ва талон-тароҷ қилиб, тамоми молу амволларини олиб, яланғоч ва урғи айлаб, сўнг жўнаб Қароғулча даҳасига яқин келмай, йироқ қўниб, бир ҳожажодани элчи тариқасида киргуздиким: «Ман бу ерғача келдим, чиқиб манн кўриб дуо қилинглар ва ман кимни хоҳласаларингиз хон қилиб, сизларга кўп илтифотлар кўрғатай».

Амирланшкар ва мингбоши жавоб айтдиларки: «Бу қадар тақаллуф ва хушомадга ҳожат йўқ, бир кўчманчи хон керак эмас. Обру ва давлат билан амир қайтсинлар, ўзимиз кимни хоҳласак хон қилиб, Худованди карим ирода ва тақдирни нима бўлса, кўрармиз».

Подшоҳ ҳам ночор ҳеч иш уҳдасидан чиқмағон сабабли иззати кетиб, обрўини тўкилиб, Ҳўқанд тарафига мурожаат қилди.

Бизлар ҳам Қароғулчадан чиқиб, ул марғузори жаннатосорда, сабза ва рағзин ва Худованди Роббул-оламин яратган гузалликларини тамошо айлаб, ўзгандга келиб, бир-икки кун турдик. Кейин ўттуз адир йўли билан юриб Уш тобни Қўриғоним даштига қўндик. У ерда Уш фуқаролари ва Маргилон ҳокими Баҳодурхон тўра пешкаш ва тўртук билан келиб, тобъ бўлиб қолдилар. Ҳўқанддан Ёқуббек отаниқ Бадаклат ва Мирзо Аҳмад қўшбегни Худойрхондан қўниб келдилар. Бу ерда ҳар тарафдан акобиру ашроф келиб қўнилиб, ниҳоят жамъияти алам ҳозир бўлди. Шодмон мингбошини Тошканд фатҳига буюриб, каминани ажратиб олиб қолдилар. Мингбоши ҳарчанд: «Бу бўлмаса, мен ҳам бормайман», деб сўй қилди, аммо Амирланшкар: «Алҳол бизлар подшоҳ бирдан сўзлашиб турибмиз, бизга зарур ва лозим. Аммо сизга Тошкандда ҳеч даркорлиги йўқ. Ҳар вақт Ҳўқандга кириб хотиржамь бўлсак, хизматингизга юборурмиз», деб мени олиб қолдилар.

Подшоҳ Ҳўқандда ҳам туролмай, бир навъ Бухоро тарафига мурожаат қилди. Амирланшкар жўнаб, Ермозор қўриғонига қўнди. У ерда Маргилон, Уш, Андижон, Шахрихон, Намангон, Чуст, Ҳўқанд ва тамоми атрофу тевакарнинг уламо, фузало, қуззот ва акобиру ашрофлари жамъ бўлиб, Маллахони шаҳиднинг ўғли Султон Сайидхонни Намангонга олиб келиб, билиттифоқ хон

тахтига кўтардилар. Аммо юртдорнинг ишини, чунончи, дахлу сарф, ахлу насб, қатлу раҳм ва тамоми муҳиммоти мулку мол тасарруфини Амирланшкарга таслим ва тасдиқ айтадилар. Бу маъинга камина қалъани бирла аҳдноман муваққад ва паймону васиқа ёзилди, бул аҳдномага жаноби хон бошлиқ тамоми уламо, фузало ва акобир сидиқиди бирла қўл қўюб, муҳр босиб, мустаҳкам қилдилар.

Бу ишлардан хотиржамь бўлгандан сўнг, жўнаб Ҳўқандга дохил бўлдик. Уша кунни мингбоши (Шодмонхўжа) тарафидан Солиххўжа Мирзо Тошканд фатҳ булғонини(нг) аскарини олиб келди. Амирланшкар ўша кунни хазина олиёйга кириб, бир катта тилло кимхоб тўп каминига кийдуруб, марҳумат қилдиларким: «Фарғонани(нг) хирожини, танобона ва закот пуллари, аскарининг қишлоқ ва галлотти, қишлоқлар ижороти, сарқору амлоқлар таҳқиқи ва ҳисоби, аскариния яроғу аслиҳа дафтари сизга тааллуқдир. Булардан яхши хабардор бўлуиш ва муқоҳила қилманг».

Яна қўлимга тўрт кимхоб тўп бердилар: бири Дусатта меҳтарлик, яъни, закотчилик сарпоси, яна бири Муҳаммад Иброҳимга иноқлик сарпоси, яна бири Турсун Муҳаммадга сарқорлик, яъни, никоҳона, тарақона ва келма ижораларини олмоқ сарпоси, яна бири Мирзо Гафурга сарқорфона, яъни, тилло ва сиккаларга зарб урғучи бошлиғи сарпоси. Камина буларни(нг) либосларини бериб, дуо қилдирдим. Мушофиҳат, озгаки уларни менга тобъ бўлишлар, деб амр қилдилар. Бу орада Тошканд бормоқ иродасини қилиб, каминани аскар қишлоқи ва баротларини бермоқ учун Ҳўқандга ташлаб, ўзлари Ҳўжанд йўли билан Мирзо Аҳмад қўшбегини ҳам ҳамроҳ олиб, Тошканд бордилар. Тошкандда Ермозор ва Андижонда воқеъ бўлди, деб ишорат қилғон воқеалар сабабли, балки хотимаи умр ва интиҳон ажал бирла мингбоши (Шодмонхўжа) вафот этди. Урғига Нормуҳаммад парвоначинни Тошкандга ҳоким айлаб, мурожаат қилиб, Ҳўқанд келдилар.

Камина бир неча маҳал тошиб арз қилдиким: «Алҳамдулиллоҳ, бу давлат янги ва жаҳид давлатдур. Бизларни аскаримиздан ҳануз импиротури аъзам танобънига бир зарар еткони йўқ. Ул кишини аскардан ҳам фуқаромизга ҳеч бир озор ва заҳмат лоҳақ бўлғон эмас. Шу вақтда бир хўшёр одамни элчилик тариқи ила юбориб, импиротур давлатигаким, давлати азиядур, тақя қилсак, яхши бўлур эрди».

Жаноби Амирланшкарга сўзларим маъқул бўлиб, дедиларки: «Ниҳоят мақбул маслаҳатдур. Мунн ўйлаб тошибсиз, эмди борадурғон одамни ҳам мулоҳиза айлаб арз қилинг». Камина арз қилдиким: «Агар аскариния, умаро ва сардорлардан борса, лойиқ одамни жанобларидан яхшироқ билмайду ва агар юрт акобиру уламоларидан борса, Тошканд тобъида туркистонлик Алиакбар ҳожи нақиб ва тошкандлик Хонтурухон эшонни марҳум ўғиллари Абдулқосимхон эшон ва Низомуддин қози ўғиллари Эшон қози ва Ҳўқанддан Нудлошбой карвонбошилاردан қайсиси борса ҳам, лойиқ ва муносибдур». Савол қилдиларким: «Бу қадар халқуллоҳ ичидан бу тўрт нафарини нима сабабдан кўрсатасиз?» Камина жавоб бердиким: «Одамиод ҳамма биробар эмас, балки зукколиги, ақли ва хушу фаҳми ўткирлиги билан ажралиб тураду. Муҳаммад Алихони шаҳид асрида жаноби Миён Халил Соҳиб ҳазрат элчилик билан Фитирбуҳ боргонларида, ул жанобни Урусия тобъида нуғой тоифаси ва бошқа тоифадан муриду мухлис, ёру дустлари кўп экан, ҳар қайсылари ўз ҳокимлари билан истиқболга чиқиб, бу тариқа Урусия катталарига қадру манзалатлари маълум бўлибди. Боргондан сўнг, ўзлари ниҳоят даража оқил ва хўшманд (булғонлари) учун низом биландурғон ёру дуст машварати бирла мувофиқи қонда иш қилиб, ниҳоят иззат ва обрў билан қайтган эдилар. Бу тўрт нафарини ҳам Урусия катталаридан ёру ошнолари кўп ва ҳам ўзлари гоътада оқилу хўшёр одамлардур. Тақдир бўлуб борсалар, умидким, бо маслаҳат, қонун-қондадан чиқмай, албатта ҳурмат ва обрў билан мурожаат қилсалар керак».

Жаноби Амирланшкарга (Алимқўлига) мақбул бўлиб, булардан бирини юбормоқ фикру мулоҳазасига тўпдилар.

Бу орада султони Рум, яъни, халиф хизматларига Тибет йўли билан юборган Аҳмадхўжа эшон элчини Хитой йўл бермай, Еркенда тутиб турур, деб хабар қилди. Жаноби Амирлашкар музтариб бўлиб: «Бу элчини (нг) бормоғи ниҳоят зарур», деб каминана марҳамат қилдиларки: «Аввал Қошғар бориб, на тариқа бирла мумкин бўлса, Аҳмадхўжа эшон элчини утказиб юбориб келинг. Ундан сўнг, импротур хизматларига элчи юборурмиз».

Рамазон намози ўқулган кўни биринчи шаввол каминани Қошғарга буюриб, Аҳмадхўжа эшон ўрнига халифани Рум хизматларига элчи Ҳожи Мелибой ва Инглис давлатига элчи Мулло Ҳўжабек удайчи, Қобул ва Кандаҳорга подшоҳи амир Шералихонга элчи косолик Мухаммадназар эшикоғаси, Якамуд ва Кашмир маҳаражасига Шукурхон оқсоқол ўринга Ҳамроқули эшикоғаси оқсоқолини (элчи) қилиб, буларни (нг) ҳаммасини каминана топириб, шавволнинг иккинчи кўни Ҳўқандан чиқиб, мuddати ўн олти кунда доҳили Қошғар бўлдим. Қошғар ҳокими Қутлубек билан мулоқот қилиб, Хитой анбаллари билан сузлашиб, бу элчиларни Тибет йўлига солиб жўнатгунча узоқ мuddат ўтиб кетди. Ийди қурбон намозини ҳам Қошғарда ўқиб, андин сўнг хоқони Хитой Қосимбек деган сарт бекини кўп ҳадия ва тухфалар билан элчилик тариқасида каминана қўшиб, муҳаррам ойи ўрталарида Қошғардан чиқиб, Ҳўқанд тарафига жўнадим ва охири муҳаррам, балки аволи сафар Ҳўқандга доҳил бўлдим. Мазкур элчи ва ҳадияларни жўнатиб, Амирлашкарни марҳум ва жаноби хон назари муборақларидан ўтказдим. Улар бағоят хурсанд бўлиб, каминана кўп илтифотлар айлаб, марҳамат қилдиларки: «Бу ишларингиздан кўп масрур ва рози бўлдик. Аммо узундан узоқ юриб фурсат ўтиб, Туркистон қўлдан кетди. Каминана ҳам ба қадри ҳол дилосалик бериб, мазкур элчини ҳам тезлик билан хушвақт ва масрур қайтариб, сафар ойининг йигирмаси ёки йигирма биринчиси (Амирлашкар) тамоми Ҳўқанд ва Фарғона аскарни, тўпу тўпхонаси билан ба давлати тамом Чимкент отландилар.

Амирлашкарни марҳумнинг Чимкент устига Урусия муҳорабасига отлангонларининг баени

Самғар йўли билан юриб, Тошканд боргондан сўнг, каминани пул олиб бормоқ учун Тошкандга ташлаб, ўзлари тамоми қўшин ва тўпхона билан Чимкентга қўндилар. Каминана Амирлашкардан сўнг икки кун туриб, орқаларидан Чимкентга борсам, Амирлашкар муҳориба учун ўрус тарафига кетган эканлар. Каминана ҳам у мавзёга бордим. Тамоми Фарғона аскарни саф тортганда, Русия ҳам бир жойда тўпланиб, мусулмонларни тўп ўқи билан музтариб ва паршон айлабди. Амирлашкар бир тепаликда ёлғуз ўтирган эканлар. Каминана чиқиб, салом ва дуо қилиб, шарафи дастбўе ҳосил айладим. Ўзларидоғи икки кўзди дурбинни бериб, «Бу тургон Русия аскардур, кўрини!» деб марҳамат қилдилар. Каминана дурбин билан қараб: «Уч юздан зиёдароқ маълум бўладур», дедим. Илтифот қилдиларки: «Сиз боғланган оқ юкларни ҳам одам гумон қилибсиз, улар икки юздан зиёдроқдур. Аммо, бул ажабки, шул миқдор қўшин бу икки юз ўрусга баробар бўлолмади». Фақир арз қилдимки: «Тўпу милтиқ толиб бўлмоққа қўймайдур. Ёзилар ҳам тўп олиб келсак, қандоқ бўлур экан».

Дарҳол Амирлашкар тўпга одам буюриб, ҳозир қилиб, Урусия қўшинига қараб, беш-олти жилав тўп отилди. Фақир ундоғ ақида қилурманким, тўп ўқи билан Русия хейла изгирибга тўшган эди. Аммо, вақт танглик қилиб, аср намози вақти бўлиб, Амирлашкар: «Русия кечаси ҳаракат қилса, тўпга офат етмасун», деб тўпларни қайтариб жойига олиб бордилар. Ул кеча Русия ва мусулмон жой-жойинида хушёрлик билан ўрдик.

Сўбхи содиқ: «Удайчилар шаҳид ва ярадор бўлгони сабабли дастларини ростилаб», деб менга амр қилдилар. Каминана дастани ўз жойига қарор бериб,

ўнг-сулини тайёр қилгондан сўнг, каминана буюрдиларки: «Сиз шитоб билан Чимкент бориб, Жомадор ноибни Ҳўқанд тўпхонаси ва Ҳўқанд сарбози билан дарҳол бу тарафга юборинг. Хайр Мухаммадхон ёвар Тошканд тўпхонаси ва сарбози билан қўшинни муҳофизат қилсун. Ул ерда ҳар қанча мутафариқа ва пароканда аскардан бўлса, ҳаммасини жамағариб, Минибой парвоначига топиришги, Манқат тарафидан Туркбони йўлини тўссун, на учунким, Авлиё отадоғи Урусия мадад учун келмоқчи экан. Улар келиб қўшилса, иш яхши бўлмайду. Минибой парвоначи уларни ўтиб қўшулмоғига монъе бўлмай».

Каминана Яқондор ноибни жўнатиб, Минибой парвоначига одамларни топириб, сипориларни етказиб, ўзим Амирлашкар тарафларига жўнадим. Аммо, қўшинларга барча, ақли қисқа ва андишасиз амирлар ва сардорлар, то Яқондор ноиб ва тўпхона боргунча сабуру тоқат қилмай, Амирлашкарга: «Урусия аскарни оз, агар ҳужум қилсак, ҳаммасини босиб олармиз», деб арз қилдилар. Амирлашкар ҳам ниҳоят ғайрат ва ишжоватдан буларнинг ҳол сузларига кириб, тамоми аскарни Русия устига югуртирибди. Русиянинг шизомлик ўқи бирла кўп одам шаҳид ва кўп одам ярадор бўлиб, ҳақли машҳар зухур қилибди.

Амирлашкарни марҳум аввалги тепада гамгин ва маҳдун ўтирган экан, каминана салом ва дуо қилиб: «Бу тариқа ишлар жаноби найгамбарлар ва катта подшоҳлару салотинларга воқеъ бўлгон, мунга гамгин ва маҳдун бўлмоқ лозим эрмас, сабуру тоқат даркордур. Оллоҳ таоло мунинг бадалига кўп зафар ва нусрат бермоғи мумкиндур», деб ба қадри ҳол тасалли бердим.

Авлиё отадан келадургон Русия ҳам Минибой парвоначини олдига сурибди. Минибой парвоначи йўлдан қочибди ва Урусия йўли билан келиб, бу ердаги ўрусга қўшилди. Яна Урусия сардори одам юбориб, хабар бердики: «Майдонда ўқиларинг ё тирикларинг бўлса, топиб олинглар. Ёзилар даҳл ва таарруз қилмасмиз».

Бинобар он, ўлик ва ярадорларни топиб, саришта қилдик. Ул кеча ўтиб, эртаси у ердан кўчмоқчи бўлгонимизда, Русия тўпи ўқи кўп бесаранжом қилиб, почор қир орқали юриб, бир-икки кун танаққуф қилдик. Каминана жаноби Амирлашкарга: «Бирор одамни Русияга элчи қилиб борсак, бу орада бир-икки кун ўтиб, ишимиз андак саранжом тошар эди», деб арз қилдим, маъқул бўлди. Уратепалик Авлиё отанинг эски ҳокими Мир Собирбекни элчи қилиб юбордилар. Русия сардори иззат қилиб, ул ҳам бир тўрани қўшиб юборибдир. Жаноби Амирлашкар келган элчини каминана чодаримда кўрдилар. Хати ва тили, сўзи андоғ экан: «Мусолиҳа ва яраш қилмама мақбул ишдур. Аммо мен бу вилоятларни буйруққа биноан очиб, фатҳ қилиб импротури аъзам хизматларига маълум қилгонман. Энди менда ихтиёр қолгон эмас, аммо сиз импротури аъзам хизматларига хат ёзиб, ҳар на мурод ва мақсудингиз бўлса, қолдурмай дарж қилиб борадургон элчини менга топириб, мен йўл хароҷотни тамоман ўзимдан тўлаб, импротури аъзам ҳазратларига юборай. Агар импротури аъзам Оқмасжидин ҳам бериблар, деб ҳукм қилсалар, мен Оқмасжидин бузилган деворларига чача ростилаб топирамай, агар ўрусни уези мусулмонларга ва бул уези Русияга бўлсунлар, мунга амал қилайлик», деб эркан.

Бу иш ниҳоятда яхши ва ганимат иш эрди. Аммо Амирлашкарни марҳум мабодо раёғи Туркистон тарафи Урусияга тобеъ бўлса, беш тамғалик жамоаси қўлдан чиқадур, деб мулоҳаза айлаб, мундоғ ганимат ишни қўлдан бердилар.

Ҳосил ул-калом, ул ердан кўчиб, Чимкентга яқин бир майдонга қўлдик. Удайчилар йўқлигиндан ясаула дастасини иккига бўлиб, ярмини каминана, ярмини Аҳрорхон тўра шифовулга топиридилар. Ҳар кўни икковлон Русия тарафига қаровулликка машғул бўлдик.

Ҳосил ул-калом, бир кўни саломга йиғилгон вақтида, Бадаклат қўлида бир кимхоб тўп, Мирзо Аҳмад қўшбети қўлида ҳам бир кимхоб тўп олиб чиқдилар. Бадаклат каминана кимхоб тўпини кийдуриб, тош уққоғон тилло асони «сиз шифовул», деб қўлимга топиридилар. Мирзо Аҳмад қўшбети тўпини Аҳрорхон

турага кийдириб, яна бир тилло асони «сиз удайчи», деб ани қўлига тошириди. Ҳосил ул-калом, Аҳрорхон тура бағоят ғамгин ва маҳзун бўлиб, хижолату инфилол тортиб, почор ғаму ғусса бирла ўзини сабрга олди.

Бир кўни Ўрусия аскарлари тамоми тўпу тўйхона билан Чимкентга яқин бир тенада уруш бошлади. Бу тарафдан Иқомдор ноиб ҳам тўйхоналарини ростлаб, ул тена атрофига қорақундоғ мерганларни жойлади. Русия тўпи мусулмонларни безовта қилди, аммо мусулмонлар тўйхонаси ва қорақундоғ мерган ўқи ҳам Ўрусияни ҳўб бесаранжом айлаб, рус аскарларини мажкур тенадан стурушиб, настга тушиб, ўрус тарафига юриб, бир ерда тўйландилар. Мусулмон аскарлари уларнинг орқасидан тушганда, улар милтиқлари билан даф қилдилар. Мингбўй парвоначига милтиқ ўқи тегиб шаҳид бўлганда, икки аскар бир-биридан ажради.

Ул кеча ўтиб эрта билан хабардор бўлсак, Ўрусия тамоми Арсаидан ўтиб кетибди. Бинобар он. Бадавлатни (Ёқуббекни) бир мунча аскар билан ўрус орқасидан бюриб, Нормухаммад парвоначи, Ниёз Али доҳдох, Темур понасад, Мухаммад Юнус понасадларни: «Авлиё отага боришлар, у ердан келган ўруслар Авлиё отага киролмасун», деб юборди. Аммо Бадавлат Ўрусияга ба таъжид борган экан, деб столмай қайтиб келди. Аммо Нормухаммад парвоначилар Тулкибош ва Қўлданан ўтиб, Телсувга бормаи, «Ўрусия Авлиё отага бориб қолибдур», деб ёлгон айтиб келдилар. Ҳол онки, Авлиё ота русияси сувеналик, узоклик ваҳжидан ниҳоят танглик ва азоб тортиб, Нормухаммад парвоначилар Чимкент келганларидан сўнг, бир-иккилаб Авлиё отага стубдилар. Бу сабабдан, Амирлашкар буларни беғайратлик ва бежурьатлик қилгон ваҳжидан ғазабнок бўлиб, Байзоқ доҳдох, қирғиз, қозоқ, Мулло Зариф понасад, Темур понасад ва Мухаммад понасадларни Чимкентдан ташқари чиқориб, мажкур Байзоқни тўп озига боглаб оттириб, бошқаларини сарбоз милтиқи билла отиб ўлдирди. Нормухаммад парвоначини Тошканд ҳукуматидан олиб, унинг жойига Мирзо Аҳмад қўшбегини ҳоким қилиб, Нормухаммад парвоначи сарқори ва закончи амлоқларини дахлу сарқорини сўраб, ҳисоб-китоб қилиш учун каминани Тошкандга бююрдилар. Фақир Тошканд келиб, ҳануз иши тамом бўлмай, Амирлашкар ўзлари ҳам келиб, Эшон қозини халифа султони Румга элчи қилиб, унга лойиқ тўхфа ва пешкашларини тошириб, Эрон ва Қизилбош йўли билан жўнатиб, ўзлари ҳам мурожаат айлаб, доҳили Ҳўқанд бўлдилар.

Бу тарафдан Чернаеф жондорол Ўрусия аскарлари билан Чимкентни қамаб, бир-икки кундан сўнг, тадбир устидан ўзини қочғонга ўхшатиб, андак орқасига қайтибдур. Мирзо Аҳмад қўшбегини подон мағрур бўлиб, «Ўрусия қочти ва шикаст топти», деб тамоми аскарлари билан Чимкентдан чиқиб, Русия орқасига тушибди. Чернаеф жондорол қайтиб ҳамла қилиб, буларни қочириб, Чимкентга кирмоқ учун мажлобу фураат бермади. Чимкент ичига Русия аскарлари тушиб, Мирзо Аҳмад қўшбегини тамоми тавобиоту асбобу аслиҳа, либосу анжомдан ажраб, оту қамчинни ташлаб, Тошканд тарафига қочти. Бу хабар Ҳўқандга еткандан сўнг, Амирлашкар бағоят маҳзун ва ғамгин бўлиб, жаноби Бадавлат марҳумга бююрдиларким: «Сиз Тошкандга Мирзо Аҳмад беақд қопи-га бориб хабардор бўлинг, минбаъд мундоғ мажнунлик ва аҳмоқлик қилмасун. Мабодо Русия аскарлари Тошкандга келса, шикаст ва хазинат топиб тўпи қўрғондан ташқари чиқмасун, қўрғонни сақласа, кифоя», деб кўп таъкид қилдилар.

Неча кундан сўнг, Чернаеф жондорол Русия аскарлари билан Тошканд қасдида чиқди, деб хабар келди. Яна Амирлашкар кўп таъкид башир билла иноят юбориб, ўзлари ҳам тамоми Фаргона лашкари билан отланиб, Оқжар кемахидан дарёдан ўтиб, эртаси Бобо тархонга қўниб, намози асрдан сўнг Амирлашкар билан мен икковлон шўрбо ичиб турган вақтда, Юсуф Қошғарий деган йиғит: «Тошкандни Чернаеф жондорол Русия аскарлари билан келиб қамаб, қўрғонга югурди ва жаноби (Ёқуббек) Бадавлат кўп гайрат ва ниҳоят қўрсатиб, Русия аскарлари шикаст топиб қайтди», деган мазмунида ариза олиб

келди. Амирлашкар: «Қўрғондан ҳаргиз чиқманлар», деб ба таъкид иноятно-ма билла бу одамни қайтариб, ўзлари ҳам тез Бобо тархондан отланиб, Кандир довоидан ўтиб, Келов мавзасига, ундин Тўйтена, Тўйтенадан Тошкандга Минг ўрук мавзасига қўндилар. Тамоми Тошканд, уламо-фузалоси ва машоих у ерда шарафи мулоқотга мушарраф бўлиб, бир-икки кундан сўнг, Тошканд ўрдаси дорул-аморасига кириб, муҳимоти зарурийи мулкга жаҳд қилдилар.

Жаноби Амирлашкар Қошғар ва уни тавобиоти таърифини ва фуқаролари фармонбардор ва жамъияти бетакаллуфлигини кўп эшитган сабабли, каминадан неча қаррот ул вилоят ақсои ва атворини сўраб, уни қўлга киргузмоқ ва тасарруф қилмоқ шавқи кўнгулларига тушган ва истило тошган эди. Бу фикр билан уч кунгача ҳеч кимга саломга ва сўхбатларига йўл тошмоққа ижозат ва рухсат бермадилар. Фақат камини атрофу жавониб ахборини олиб кирур эрдим ва ҳеч одам ушбу мўддатда жаноби Амирлашкар-ни кўролмади. Аммо жаноби Бадавлат бу воқеадан бағоят ваҳмонк ва андишаманд бўлиб, камини манзилга келсам, «Жон ука, аз барои Худо, огоҳ қилинг, бу нима иш ва нима воқеадур», деб сўрадилар. Камини жаноб бердики, жаноби Амирлашкар сизни подиоҳ қилмоқ хаёли ва андишасида юрурлар. Мундан бошқа сизга бир зарра зарару захмат ва нуқсон етгурмоқ ҳаргиз гўшан хотирларида йўқ», деб қасам билла хотиржамъ қилдим.

Жаноби Амирлашкар уч кундан сўнг, тамоми сарқарда ва умарон спноҳларини саломга рухсат бериб, арқони давлат билан Қонгар маслаҳатини ўртага солдилар. Охирлари бу маъно қарор толдиким, Жаҳонгирхон тура ўгли Бузрукхоғ турани ҳозир қилиб дедиларки: «Сиз Қонгарга тура ва хон, аммо юрторликка ва олмақу бермоқ ва урмоқ, ўлдирмоқ ва азлу насаб ва мунга ўхшаш ишлар тамоман (Ёқуббек) Бадавлат ихтиёрида бўладур. Анга сиз ҳаргиз дахлу таарруз қилмай, хонлик ва туралик отига қаноат айлаб, айшу ишратга машғул бўлиб, Бадавлат ишратидан ҳаргиз чиқмайси», деб, ушбу маънога қаттиқ қасамлари билла аҳду наймон қилдуриб, Қўрғон кўтардилар.

Жаноби Бадавлат ўзлари минмоқ учун каминанинг бир отини сўрадилар ва фақир мажкур отни тилло жабдуқи ва тилло қўтозу заррин кажимлари билан хизматларига юбориб ва ҳар тақдир хушу хўррам Қошғар тарафига жўнатилар.

Амирлашкар марҳум Иқон муҳорибасига отланганлари баённи турур

Андин сўнг, Амирлашкар Иқон газотига тарадуд қилдилар. Биз унинг асбобу анжомларини ростлаб, тамоми аскарлари ва тўпу тўйхона билан Саригоч йўлидан Чимкентга кирмай, Арсаидан буйига қўниб, ундан кўчиб, Чилик қишлоғига, кейин кўчиб Иқонга қўндиқ. У мавзедда намози шомдан сўнг, хуфтон вақтига яқин бир мунча ўрус аскарлари Туркистондан чиқиб келиб, Иқон яқинига қўнди, деб хабар келди. Амирлашкар марҳум: «Сиз кўну пилта ва хазиналарини Иқон ичидан ташқари олиб чиқиб, хабардор бўлинг», деб бююрдилар.

Камини Иқон ичидан чет мавзегга қўш ва хазиналарини олиб чиқиб, ул кеча хушёрлик ва бедорлик билан бўлдим. Эртаси Амирлашкар хизматларига келиб кўрдүмки, Ўрусиянинг кўз нафарга яқин одами бир жойда тўндур. Бизнинг аскарларимизнинг тамоми атроф ва жавонибларини олиб, аммо тўпу милтиқ кўндан ҳеч ким уларга яқин боролмайдур. Почор қорабўйра қилмоқ тарадудига тушиб, шоху намад ва самону арқон жамъ қилиб, тамоми аскарлари ўруслар атрофу жавонибидан қорабўйраги андак андак сўриб, ани паноҳида аскар ҳам Ўрусияга яқинлашиб ва ниҳоят яқин бўлибдур сўнг, аскарлари қорабўйра орқасидан чиқиб, Ўрусия қўшинига ҳужум қилдилар. Русиядан ажал етгани ўлиб, боқимонда элик нафардан ортиқроқ ўрус тўпини кўнган сўрғон пўлод сик қоқиб, ўзлари қўлдан чиқиб, соний оҳисталик билан

Туркистон тарафига юрдилар. Мусулмон аскарлари уларни атроф жағониб, лари-ни қўриаб, саъй тарафдуд қилдилар. Аммо Русиянинг илзомлик ва қонуи билан отадургон милтиқи ўқидан уларни олмоқ мўжасар бўлмади, саломат Туркистон илзоитига кириб кетдилар. Амирлашкар тамоми Иқон фуқароюсини амволу асбоб ва матоъу ашёлари билан тамоман Иқондан қўттириб, теваию отларга юклаб, боргон йўлимиз билан Тошкандга қайтди. Иқон фуқароларини Тошкандга жойлаб, Марғилон ҳокими Қўш навроноачини Тошкандга ва Тошканд ҳокими Мирзо Аҳмад қўшбегини Марғилонга ҳоким қилдилар. Авдид сўнг, уларни муурожаат айлаб, доҳили дорус-салтанати Хўқанд бўлдилар.

Бир неча мўддатдан каминан ҳақир ҳамина сулҳ орауийини қилар эрдим. Яна фурусат топиб, жаноби Амирлашкар хизматларига бориб: «Хўзир қиш фасли ва урушу муҳориба йўқ, тинчлик ва хотиржамлик маҳалидур. Шу вақтда бир хўшёр одам Тошканд бориб, Чернаеф жоидорол билан мусолиҳа ваъҳидан суълашса, ямон бўлмаса керак», деб ари қилдим. Жаноби Амирлашкардан мақбул бўлиб, «Бу ишга ўзингиз муносиб ва лонг», деб каминани Тошкандга буюрдилар. Камини Тошканд бориб, ўз жонибимдан қилмай, Мулло Нурча закотчи тилидан Чернаеф жоидорол номига сулҳ ваъҳидан ниҳоят мўлоим ва муҳаббатангиз хат ёзиб, савдогар аҳлидан Мулло Абусанд ҳожи ва Муҳаммад Каримбекни элчилик тариқасида Чимкентга юбордим. Жоидоролни маъкур буларни иззат ва икром айлаб, китобатларини кўриб, «Менга бу хатни ёзмоқ учун Мулло Нурча закотчининг ҳади сизмас. Хат эгаси ким жаннин ўзим билурман. Мендан салом айтурсизлар», деб ширин ва дилисангиз иборат билан хат ёзиб, элчиларин қайтарди.

Ҳосил (ул-қалом), бир-икки ва уч дафла одам бориб келгондан сўнг, бир дафла Чернаеф жоидорол каминана ёзибдурки, «Мен ўйлайманки, сулҳу онги ва яран сизларни тилларингда бор, аммо дилларингда йўқ. На учунки, икки подшоҳ орасида ҳар қанча уруш ва муҳориба бўлса ҳам, савдогарни бормоқ-келмоғи манъ бўлмаса керак. Сизлар бу йил савдогарни юбормадинглар ва ҳам Чимкентга ўрқ ва майиз бермакни манъ қилдинглар», деб ёзибдур.

Камини жавоб бердимки, «Расму қонда шу эрдик, Тошканд, Хўқанд ва тамоми Туркистону Фарғона савдогарлари юкларини боғлаб тайёр бўлганда, сизлар тарафидан тожирлар тевалар билан келиб, йўл юкларини кира қилиб, олиб кетардилар. Бу йил тожирлар юбормадингиз, тамоми мусулмонлар моли кираканеиз қолиб, қўш зарар бўлди. Мулоҳида қилмоқ керакким, савдогарни манъи биларданми ё сизларданми? Аммо ўрқ ва майиз бўлса, бу йили Тошканду Хўқандда қиш ниҳоят қаттиқ бўлиб, дарахтларин совуқ уриб, мева жинси ниҳоят оз ва қийматдур. Шу сабабли, савдогар ўзи бормади, ҳеч ким манъ қилган эмас».

Алқисса, орамизга китобат бирла ошнолинг ва муҳаббат тушгандан сўнг, камини ёздимки: «Икковлон сабабимиз бирла икки подшоҳ ораларига сулҳ воқеъ бўлса, тамоми халқуллоҳга нафъу фойдаси етса керак. Аммо, аввалдан, четара муқаррар ва муайян бўлса, яхши бўлур эди».

Чернаеф жавоб ёздиларки: «Сизнинг мууродингиз сарҳаддин Чимкентдур. Бу иш ҳаргиз бўлмаса керак, чунки мен Чимкентни қўш меҳнат ва манаққатлар билан олдим ва уни тобъё бўлгонини импротури аъзам хизматларига ари қилгонман. Мундог жойини сарҳад қилмоқ мумкин эрмас. Лекин четара Шароҳона бўлсин. Шароҳондан Чимкент тарафига мусулмон аскарлари ва Тошканд тарафига Русия аскарлари ўтмасин. Бу маънода хон ва Амирлашкардан хат олиб беринг, ман ҳам импротури аъзам қўлларини қўйдуроб бериб, мустаҳкам қилайлик», дебди.

Камини бу мусолаҳани (сулҳин) даълати алим ва катта ганимат фаҳмлаб, жаноби Амирлашкар хизматларига ариза ёзиб, жоидорол хатини қўшиб бердим. Ўзим шукронага ҳазрати Занги ота зифратига машғул бўлдим. Ул мавзёда Баҳром отинг гулом жаноби Амирлашкар хизматларидан муборакнома келтурди. Мазмуни шуким: «Мусолиҳа ишнини мавқуф қўюб, ўзингиз Тош-

кандан Шодибёк додхоҳ, Хайр Муҳаммад ёвар ва Чордара ҳокими Берди Мурод эшикогаларни ҳамроҳ олиб, Хўжанд (келиб), мани дуо қилинг».

Камини ноҷор битан ишларини ташлаб ва тайин қилгон одамларин олиб, Тошканддан жўнаб, Кировучига, Кировучидан саҳар вақтда жўнаб, аввали вақти нешин Хўжанд дарёси лабига бориб, дарёдан ўттим. Амирлашкар арк остидаги боғда истироҳатга машғул эканлар. Шарофи қадамбуси учун боғга қилдим ва удайчилар Амирлашкарга хабар бермоқ учун журъат қилмадилар. Ноҷор камини туҳфа ва пеншанимин олиб, боғ иморати тарафига мутаважжўх бўлдим. Бу аснода яқбори Амирлашкарни марҳум иморат эшигини очиб, баланд овоз билан: «Сизга истиқбол чиқсам», деб илтифот қилдилар. Камини шарофи қадамбусе ҳосил қилганимда, муборак қўллари билан қўлимдан олиб, арк тарафига мутаважжўх бўлиб, аркка олиб кирдилар. Алҳосил, нешин хангомидан то хуфтан вақтигача хизмати шарифларида бўлиб, булган тамоми воқеот ва ҳодисотини ари қилдим. Жаноби Амирлашкарни марҳум ниҳоят хўрсанд бўлиб дедиларки: «Бу мусолиҳа ниҳоят яхши ва ишанилдурадур ва мундан яхши маслаҳат йўқ. Аммо, бир нуқта мени қабул қилмоқдин манъ қиладур».

Фақир ари қилдимки: «Ул нуқтани камини ҳам англасам, ямон бўлмас», Марҳамат қилдиларки: «Бу мусолиҳа, албатта, халқуллоҳ манфати ва юрт осойиши, дину миллат ривожин эрур. Аммо... бу мусолиҳани қилсак, одамларимиз подонликдан, Амирлашкар ва шиговул деган икки маъну ўз осойиши ва айшу ишратини қўзлаб, бу қадар мусулмонларин ўруста ташлаб, сулҳ қилдилар. Агар булар гайрат ва ҳимият қилсалар, ҳаммамиз газотга отланиб, бул тараф Урунбухга ва ул тараф Симиғулуд, Шамайгача олар эрдук», деб ўзимизга ва ўлганимиздан сўнг, фарзанду набираларимизга лаънат унафрат юборсалар керак. Энди уруш бўлса, мендан бошқа кини ўлмай, танҳо мен ўлуд, халқ ҳалос толар. Мунча нафрини эшмак ишма ҳожаат эмди. Бизга мусолиҳа ваъҳидан сўз қилманг, токи савдом қўзғолиб, суфрам галаба қилмасин», дедилар.

Камини ҳам суъланга мажолим қолмай, сукутдан ўзга чори толмадим. Алҳосил, Хўжанд ҳукуматидан Аҳрорхон турани олиб, ўрнига Тағойқули додхоҳ ўгли Муҳаммад Аййўб широни насб айлаб, доруссалтанатга Хўқандга муурожаат қилдилар. Хўқандга келгондан сўнг, сиюҳия ва аскаринга либосу сарию бермак тараддудига тушиб, сарию бериб турган вақти Тошканд ҳокимидан «Чернаеф жоидорол тамоми Русия аскарлари ва тўну тўлхонаси билан Тошканд қасдида Чимкентдан чиқти», деган хабар келди.

Амирлашкарни марҳум Тошкандда Чернаеф жоидорол билан муҳориба қилиб шаҳид бўлгонлари баени турур

Амирлашкарни марҳум дарҳол лашкар жамъ бўлиши учун Марғилон, Уш, Шаҳрихон, Намангон ва Чустга одам юбориб, уларни аскарлари еттигача сабуру таҳаммул қилмай, Хўқандга ҳозир бўлгон аскар ва тўлхона билан Тошканд тарафига отландилар. Чилмаҳрам кемасидан дарёдан ўтиб, Сизгар мавзёга ўтуб, суҳбӣ содиқда қўшин Сизгардан қўчуб юргондан сўнг, каминани: «Сиз қўшун олдинга тушиб, Саримсоқди давонидан ўтгондин сўнг, бир жойда қўшунини қўндуринг», деб буюрдилар. Камини таъазил ва шитоб бирла юрүб, Саримсоқди давонидан ўтуб, бир яхши сабззору алафзор жойга қўшинини қўндирмоқчи бўлдим. Хон ва Амирлашкар хайма ва боргоҳларининг жойини тайинлаб турган вақтда Амирлашкар ўзлари ҳам етиб келиб: «Мундан андик илгари йироқ ўтунг», деб буюрдилар. Камини яна қарийб бир фарсах юрүб, бир сун озганиким, ниҳоятда полза ва алафзор экан, қўнуб, қўмонга чойжўшларга ўт қўйүб, сув қайнатган вақтда, Амирлашкар етиб келиб қўндилар. Бир-икки ишда чой ичган маҳалда Тошканддан Ашиқуд удайчиларини Тошкандга илборлик тариқасида борган эди, ариза келди. Мазмуни шуким:

«Чернасф жондорол келиб, Шўртенага кўнуб, Тошканд муҳосирасига машғулдир. Аммо Тошканд фуқаролари анзон бошқа бўлб, ақидалари бузилгонга ўхшайдур».

Ўганоби Амирлашкар аризани ўқиб, каминга «Муни кўруш», деб ташладилар. Каминга кўруб: «Бул бир беҳуд хайл ва вавасадур. Аллқулн удайчи ўзи фаҳми ноқис бирла шул тариқа ўйлабдур, аммо то жанобиниң айёми ҳаётда борсиз, Тошканд аҳлининг ихлоси ақидаси ҳаргиз тағйир ва завол топмас», деб арз қилдим. Амирлашкар марҳум марҳамат қилдиларки, «Сиз ва Рустамбек додхоҳ ўгли Ражаббек билан Тошкандга бориб, фуқаро аҳволини хўб фаҳмлаб, менга ариза ёзинлар, то анга қараб иш қилайлик». Фақир арз қилдимки: «Иккимиз на даркор? Биримиз кифой қилдурмиз. Аммо тамоми Тошканд аҳлидан тағйир аз жонбозлик ва жонснорлик ҳеч бир ҳолойиқ иш содир бўлмаслигига мен касфилман», дедим. Яна савол қилдиларки: «Бу мавзе билан Кировучи ораси масофати қанча экан?» Каминга: «Мен ўзум юриб кўрган эмасман, илоҳо халқ сўзидан маълум бўладирки, масофати бир фарсахга яқин эмин». Ўганоби Амирлашкар марҳум: «Андоғ бўлса, Кировучига тушсак, Тошкандга ўзунгиз борурсиз. Тошканд ҳокими ва акобиру ашрофларига иноятнома ёзуб, намози шомдан сўнг: «Отларингизга хошоқу ем бериб, тағйир бўлдинг, кечалаб юрурсиз», деб буюриб, ўзлари ўтовдан хос хаймага ташириб келтирдилар.

Каминга иноятномаларни ёзиб, отларга ем бериб, хос хайма эшигига борсам, иттифоқан Амирлашкар ҳарорати ошиб, иситма шиддатидан ўзларидан беҳабар ва беҳуд қўл-оғларини таштдаги сувга солиб ётган эканлар. Мулоқот қилмоқ мўжсаз бўлмай, Баҳром отин гулабмаччага: «Ҳар вақт Амирлашкар ҳушларига келсалар, менинг ҳозир муштэвирингимдан хабар қил, вақт ўтмасун», деб таъкидлаб, хайма эшигига ўтирдим. Хила мўдатдан сўнг, ҳушларига келиб, каминга ҳам хизматларига кириб, муборак муҳрларини олиб, иноятномаларни муҳрладим. Тошканд ҳокими, акобиру ашрофига дойиқ ва муносиб либоси сариоларни хазинаи олийдан олиб, жаноби Амирлашкар билан видоғ қилиб, кечаси жўнаб, эртаси чоштоҳда доҳили Тошканд бўлдум. Қўш парвоначини кўриб, унинг либоси саршосини бердим. Ундан сўнг шаҳар ичига тушуб, қозикалон, уламо, фузало ва машойихларини кўриб, уларга тағйир бўлгон либос ва сариоларни бериб, Амирлашкар хақларига дуо олдим. Намози шомдан кўргонни айланиб, ҳар жамъият ва дарвозада тўхтаб фуқарога дилдорлик бериб, Амирлашкар марҳаматларини ва яқин келгонларини етказдим. Алҳосил, намози бомдод нақтидан сўнг, қўш муназилмига келиб, икки-уч кеча тамоман уйқудан қолганим сабабли ва саратон офтобининг ҳароратдан тамоман аъзо ва ажзоларимдан қаттиқ ҳарорат истило топиб, беҳуш йиқилиб, ўшал кўни оламдан нима ўтганини ва нима бўлганини ҳаргиз билмайман. Эртаси тўн овони билан филжумла ўлик шисоли бемажол ўзимга келдим. Хабардор бўлдимки, Кировучидан мен жўнагондан сўнг, қазову қадар ва ажали муқаддари тортини бирла Амирлашкар Тошкандга келиб, Ўрусия аскарини билан уруш ва муҳорибага машғул бўлгон экан. Русия аскарини мусулмонлар тўш милтиқи зарбидан бесаранжом бўлб тургон вақтда тақдирини илоҳий бирла Ўрусия аскаринан бир ўқ Амирлашкарга тетиб, отдан йиқилибдилар. Муеулмон аскарини урушни қўйиб, ул кишини отга олиб, шаҳарга киргузмўққа машғул бўлганда, Русия лашкарини амон ва ғалаба топти. Агар бир соат ёки ярим соат муҳлат бўлса эди, валлоҳи аълам, Ўрусия аскарини шикаст ва мағлубият насиб этарди. Лекин Худованди аъза ва таоло иродаси Туркистон ва Фарғона вилояти имриятур тасарруфига кирмоққа тааллуқ экан, фурсат бўлмай, бу ҳодиса юз берди. Аммо, Амирлашкар марҳум шаҳарга кириб ўлгонларича умаро ва сипоҳларини ғалотта ва кўргон муҳофизатига тарғиб айлабдилар. Сўнг руҳи шарифлари қафасини қолдириб, ошённи қудсийга парвоз айлабди. Оллоҳ уларни раҳмат қилсин.

Ул вақтда умри шарифлари тахминан ўттиз уч ё ўттиз тўрт ёшда эди. Амирлашкар вафотидан сўнг, Мирзо Аҳмад қўшбети ва Бекмуҳаммад қўшбети

ва Тошканд ҳокими Қўш парвоначи тамоми Фарғона аскарини бошлаб, Хўқанд тарафга қочтилар. Каминга буларни ҳарчад ҳар қайсисларига одам юбориб: «Бу қилгон ишлари савоб ва маслаҳатдан йироқдур, шаҳарга кирсулар. Ўрусия душман бўлса ҳам... Амирлашкар шаҳид бўлгонини маълум айлаб, яхшилик билан қайтайлик», десам ҳам қабул қилмай ва қўлоқ солмай, юборган одамларимга жавоб бермай, Хўқандга келиб, Бекмуҳаммад қўшбети, Мирзо Аҳмад дастурхончи бўлиб, Худойқули деган манқуби филокатладани хон кўтариб, Фарғона вилояти қасру ҳукуматиши хароб айлаб, буздилар...¹

ЗАРУР ИЗОҲЛАР

Мана, Туркистон тарихининг энг қора ва энг мураккаб паллаларини ёритувчи манбалардан бирини ўқиб чиқдингиз. Ушн воқеаларнинг бевосита иштирокчиси Ёзаётгани, бир жиҳатдан, мусбат ҳол бўлса, иккинчи жиҳатдан, манфий ҳолдир. Яъни, бунда муаллиф воқеаларнинг теран илдизига ва оқибатига тўла назар сола олмайди...

Масалан, агар фақат шу манбага суянилса, Русиянинг Туркистонга юришига айрём элчиларимиз ва лашкарбониларимизнинг подонлиги сабаб, деб ўйланади. Ҳолбуки, Русия асрлар давомида Шарққа ва Ўганубга юриш иштиёғи билан яшагандир.

Иккинчидан, ушбу хотира Русия истилосидан кейин, бевосита Чоризм ҳукумдорлиги даврида Ёзиланининг ҳам таъсири сезилади. Муаллиф истилочиларнинг кирдикорларини четлаб ўтади, ҳатто баъзи уришларда уларни ўта инсонларар қилиб тасвирлайди. Ҳолбуки, истило бир халқнинг бошқа халқ устидан зуравонлиги асосида рўй беради.

Учинчидан, воқеаларнинг баъзи қисмларида бевосита фаол иштирокчиси бўлганлиги учун муаллифнинг бошқалар ва ўзи иштирок этмаган воқеалар тўғрисидаги фикрлари нисбий бўлиши мумкин.

Лекин, нима бўлганда ҳам, «Тарихи Алимқули амирлашкар» асари яқин кечмишимизни тадқиқ ва таҳқиқ этишда қимматли манбалардан биридир. Ўтмишдаги хато ва камчиликларни шафқатсизларча тап олиш мардларнинг иши. Ота-боболаримизни фақат жабр кўрган сифатида билсак, хатою камчиликларини, айбларини бўйинга олмасак, тарихга тўғри баҳо бери олмаймиз. Чунки ҳар қандай истилонинг мақсади бир бўлса ҳам, рўй беришига икки томон ҳам сабаб булади: бири кучли, иккинчиси жоҳил, тарқоқ, қолоқ ва ҳоказо...

Хуллас, ушбу асар онгли муносабатни талаб қилади.

МЕРОС БУЎЛИМИ

¹ Асарнинг охириги саҳифалари ҳам сақланмаган. (Таҳририят.)

МУНДАРИЖА

НАЪМ	
Сирожиддин Саййид. Наъмлар келди зулфлар бирла анбар	3
Яҳё Тоға. Сөгичдир — ҳар очилган лола.	6
Юсуф Жумаев. Сен томон дарё бўлиб борардим.	71
Кароматхон Дўстматова. Қамондай қонларин қорайтирар тун	73
Гулнора Раҳмон қизи. Тунларимга мовий ранглар кирди	137

НАСР	
Омон Мухтор. Ффу. Ривоят-роман.	11
Муҳаммаджон Соинов. Охири имкон. Саргузашт қисса	145
Воҳид Немоилов. Ёлғиз. Ҳикоя.	188

САОДАТ АСРИ ҚИССАЛАРИ	
Аҳмад Луғфий. Нитизор кутилган шафақ	77

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ.	
Зариф Ҳикматзода. Майсалар уйғонди майсалар.	140

МУШОНРА	
Гуллайтган умидга боқиб.	178

СУҲБАТ	
Шу давр фарзандларимиз. Ҳамид Гулом билан Тоир Юнус суҳбати	198

МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ	
Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Алимқули амирланшар	208

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев. Мусаҳҳиҳ М. Зайниддинова.

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин ● Таҳририятга келган бир босма табоқчага бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. ● Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкан босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг. Тошкент-83, Буюк Тўрон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. ● Обунага монеталик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент, 700000, Амир Темури тор кўчаси, 2. Йўлхўрият матбуот тарқатини марказига мурожаат қиласиз.

Теринга берилди 15.02.96 й. Босинга руҳсат эрилди 22.02.96 й. Қоғоз формати 84x108 1/32. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 7. Шарҳли босма табоғи 13,44. Нашриёт ҳисоб табоғи 18,48. Буюртма № 46. Адади 12.769 нусха.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛТИРИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси, 700083, Тошкент шаҳри, Буюк Тўрон кўчаси, 41

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

*Гул жамолин ёпқон ул гулнинг ики райҳонидур,
Гунча сиррин очқон ул икки лаби хандонидур.
Ул мусалсал икки зулфи гул юзининг устида,
Гул уза агнар магар ул иккиннинг давронидур.
Уқи заҳмпни кўруб ҳар ён танимда, эл дегай
Ким бу кўҳи дарднинг ул лолаи нуъмонидур.
Сел эмасдур, ер юзин тутқон кузумнинг ёшидур,
Раъд эмасдур, кукка чирмашқон кунгул афгонидур.
Ложарам булғай паршону ҳавоён мен киби,
Зарра янглиг кимки бир хуршед саргардонидур.
Ул пари ишқила, Бобур, кунглум андоқ телбадур,
Ким сочи занжиридур, чоҳи зақан зиндонидур.*